

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Низомий номидаги Ташкент давлат педагогика университети
Ўзбек тили тарихи ва шарқ тиллари кафедраси

Ўзбек адабий тили тарихи
(маърузалар матни)

Ташкент - 2003

«Ўзбек адабий тили тарихи» бакалавриат босқичининг ўзбек тили ва адабиёти йўналиши ўқув режасидан ўрин олган асосий фанлардан биридир. Мазкур лекциялар тўпламида шу курс бўйича тузилган дастурнинг барча масалалари қамраб олинган. Унда адабий тил унинг пайдо бўлиши, манбалари, адабий тилга ижтимоий-тарихий воқеаларнинг таъсири, таянч диалекти, адабий тилнинг тараққиётида машҳур сўз усталарининг тутган ўрни, адабий тил услублари ҳамда адабий тилни яратиш бўйича турли хилдаги мунозаралар акс эттирилган.

Ушбу лекциялар тўплами дарслик, қўлланма ва илмий-методик манбалар материаллари асосида тайёранди.

Аширбоев С., Раҳматов М. Ўзбек адабий тили тарихи.

Масъул муҳаррир - З. Мирхолиқов, филология фанлари номзоди.

Тақризчилар: М.Асқарова, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби», филология фанлари доктори, профессор. Л. Халилов, филология фанлари номзоди.

Ушбу лекциялар тўплами ТДПУ Илмий кенгашининг 2003 йил 9-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

1-МАВЗУ

КИРИШ

Режа

1. *«Ўзбек адабий тили тарихи» тил тарихи фанларидан бири сифатида.*
2. *Адабий тил тарихи ва унинг манбалари.*
3. *Адабий тилнинг шаклланишида услублар тараққиёти.*
4. *Адабий тилнинг шаклланишида услублар тараққиёти.*
5. *Ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар ўртасида тутган ўрни.*
6. *Ўзбек адабий тили ва қадимги туркий тил, қадимги ёзувлар.*
7. *Ўзбек адабий тили ва эси туркий тил, ёзув ёдгорликлари.*

Ўзбек адабий тили тарихи ўзбек тилшунослиги доирасига кирадиган ихтисосий фанлардан биридир. Маълумки, ўзбек тили тарихи уч мустақил предметни ўз ичига олади. Булар - «Қадимги туркий тил», «Ўзбек адабий тили тарихи» ва «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» предметларидир. Бу учала предмет ички хусусиятлари билан бир-бирига боғлиқ бўлишига қарамадан, текшириш объектларини ўрганиш усуллари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

«Қадимги туркий тил» курсида барча туркий қавмлар учун муштарак саналган турк руний ёзма ёдгорликлари, уларнинг фонетик, лексик ва морфологик ва синтактик хусусиятларини ўрганилади.

«Ўзбек тилининг тарихий грамматика»си тилнинг фонетик системаси тараққиётини, грамматик структурасининг ривожланишини ўрганиш билан кизиқади. Лекин тил ҳодисаларининг ижтимоий ҳодисалар билан муносабати, стиллар тараққиёти ва унинг турли кўринишлари, тилнинг нормаси каби масалалар унинг текшириш доирасидан четда қолади. Буларни эса «Ўзбек адабий тили тарихи» предмети текширади.

«Ўзбек адабий тили тарихи» курси тил тараққиётини халқ тарихи билан боғлиқлик ҳолда ёритиб беради. Адабий тил стилида юз берадиган барча ўзгаришлар у ёки бу даражада халқнинг моддий ва маънавий ҳаётида юз берадиган ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Ишлаб чиқариш ва савдонинг ривожланиши, синфларнинг пайдо бўлиши, давлатларнинг келиб чиқиши, илм-фан ва адабиётнинг тараққиёти каби ижтимоий-тарихий омиллар тил тараққиётига таъсир кўрсатади. Бу ҳар бир омил ўзбек адабий ўзбек адабий тилида ўз аксини топиши билан чегараланиб қолмасдан, балки улар бадиий тасвир воситалари тараққиётига ўз

таъсирини кўрсатади.

Тил тарихини ўрганиш ҳозирги замон ўзбек тилини тарихий тушуниш, яъни бу тилнинг узоқ асрлар мобайнида давом этган мураккаб тарихий жараёнларнинг тарихий самараси эканини кенг тушуниш имконини туғдиради. Ўзбек тили, унинг адабий формаси узоқ давр ва асрларнинг тарихий маҳсулидир. У тарихда маълум бўлган бошқа тиллар каби уруғ тилидан қабила, қабила тилидан халқ ва халқ тилидан миллий тилга қараб тараққий этди. Узоқ асрлар давом этган бу жараёнда ўтмиш асрлардаги тил ҳодисалари кейинги даврлардаги тил ҳодисаларидан фарқланиб қолди. Ижтимоий тарихий тараққиёт талабларига жавоб беролмаган тил ҳодисалари аста-секин умумтил алоқасидан чиқиб кетди. Уларнинг ўрнини замон талаби билан юзага келган янги тил ҳодисалари эгаллади. Шунинг натижасида юқорида айтилгандек, ҳозирги замон ўзбек тили ўзининг ўтмишидан узоқлашиб кетди. Бу ҳолатни ёзув ёдгорликларида акс этган ҳодисалар билан қиёслашда яққол кўриш мумкин.

Маълумки, тилнинг структура элементлари узоқ ўтган давр ичида бир хилда ўзгариб келмади. Ижтимоий-тарихий тараққиёт даставвал тилнинг лексикасига ўз таъсирини ўтказди. Шунинг учун тилнинг бошқа структура элементларига кўра тилнинг луғат состави ўзгарувчан бўлади.

Тилнинг луғат составига қараганда унинг грамматик қурилиши секинлик билан ўзгарган. Тилнинг фонетик системаси фамматик структурасига нисбатан яна секинлик билан ўзгаради.

Ўзбек адабий тили тарихининг объекти матн ва адабий тил ҳисобланади.

Адабий тил тарихининг энг муҳим вазифаларидан бири буюк сўз усталари томонидан ривожлантирилган умумхалқ тилининг қайта ишланиш хусусияти ва ролини аниқлашдир.

Ўзбек адабий тили тарихи бир қатор фанлар билан боғлиқ равишда ўрганилади ва улар билан узвий боғланади. Биринчи навбатда, ўзбек тилшунослиги доирасига қирадиган фанлар билан узвий боғланади. «Ўзбек адабий тили тарихи», «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси», «Ўзбек диалектологияси»нинг берган илмий хулосаларига суянади. Айни замонда ҳозирги ўзбек адабий тили курсига илмий замин ҳозирлайди. 2-навбатда «Адабиёт тарихи» фани билан боғланади, чунки улкан ва бой маданий ёдгорликларимиз шу давр тилини ташувчи манба ҳисобланади. 3-навбатда «Ўзбекистон тарихи» фани билан муносабатда бўлади, чунки адабиёт ва тил тарихини халқ тарихисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ўзбек адабий тили тарихининг асосий манбаларига ёзма обидалар - бадий, илмий асарларнинг мантлари, шева материаллари, жой номлари, киши исмлари, ҳозирги ўзбек адабий тили материаллари, тарихий лингвистик луғатлар, туркшуносликка оид ўзбек, рус ва хорижий олимларнинг тадқиқот ва

қўлланмалари киради.

АДАБИЙ ТИЛ ВА УНИНГ ШАКЛЛАРИ

Адабий тил деб лексик состави барқарор, фонетик ва грамматик қурилиши силлиқлашган умумхалқ тилининг олий формасига айтилади. Адабий тилнинг юзага келиши шу тилнинг халқ ва миллий тил босқичлари билан боғлиқдир. Маълум бўладики, адабий тил халқ ёки маиший тил заминидан яратилади. Шунинг учун ҳам ўзбек адабий тилининг шаклланишини XIII аср охири ва XIV аср бошлари билан, эски туркий адабий тилнинг (қорахонийлар давлати адабий тили) шаклланишини XI – XIII асрлар билан боғлайдилар.

Адабий тил асосий этибори билан умумхалқ тилидир, лекин у сўз усталари томонидан ижодий бойитилган ва қайта ишлангандир.

Адабий тилнинг ёзма ва оғзаки формалари бор. Маълумки, ёзувсиз адабий тил бўлиши мумкин эмас. Ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва силлиқланиши Ўрта Осиёда ёзувнинг пайдо бўлиши билан ёзувдан олдинги халқ оғзаки поэтик ижодини оғзаки адабий тилнинг кўриниши деб қараш мумкин. Демак адабий тилнинг оғзаки формаси ёзма адабий тилнинг вужудга келишига замин яратган. Бу эса сўз адабий тил ёзувдан олдин юзага келди деган хулосани бермайди. Ёзма адабий тил оғзаки адабий тилнинг маълум нормада сақланиб туриши учун хизмат қилади, чунки адабий тил ёзув билан шакллангандагина ўзининг нормаларига қатъий эга бўлади. Адабий тилнинг нормалаштирилган тил дейилишининг боиси ҳам шундадир. Адабий тил диалект ва жаргонлардан ўзининг нормага солинганлиги билан фарқ қилади. Адабий тил услубда, сўз қўллашда, морфологик ва синтактик моделларга риоя қилишда ҳар бир тилнинг ўз ички қонунлари доирасидан чиқмайди. Оғзаки адабий тил эса, тил тараққиётининг маълум даврида бир хил талаффуз нормаларига амал қилишни талаб қилади.

Тилнинг тараққиётига боғлиқ равишда адабий тил нормаси ҳам ўзгариб боради. Масалан, ўзбек адабий тилида Алишер Навоий давридан бери унинг луғат составида ва грамматик қурилишида турли ўзгаришлар бўлди.

АДАБИЙ ТИЛНИ ТАРИХИЙ-СТИЛИСТИК ТОМОНИДАН ЎРГАНИШ МАСАЛАСИ.

Ўзбек адабий тили тарихининг вазифаси бадиий, публицистик, илмий-оммабоп, документал асар ва ишларнинг тилини, уларда адабий тилнинг акс этишини, тараққиёт жараёнини ҳамда уларнинг стилларини ўрганишдан иборат. Умуман, адабий тил тараққиёти икки аспектда ўрганилади; тарихий ва стилистик. Улар бир-бири билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Адабий тил стиллар системасидан иборат бўлиб, у турли даврларда жамиятнинг ривожига билан турли хил бўлиши мумкин. Чунки фикрни ифода этиш жараёнида ҳар бир асар нутқ тузилишининг ўзига хослиги билан фарқланади.

Адабий тил стили тараққиётини адабий жанрлар тараққиётидан ажралган қолда қаралмайди. Тил бирликлари ва уларнинг қўлланиши нормалари асар жанри билан мустаҳкам алоқададир. Шунинг учун ҳам адабий тилнинг стилларини классификация қилганда, унинг жанр хусусияти ҳисобига олинади. Жанрларга қараб адабий тилнинг стилларини қуйидаги группаларга ажратиш мумкин.

1. Адабий-бадиий стил. Бу икки группага бўлинади: поэтик услуб ва прозаик услуб.

2. Ижтимоий-публицистик стил. Бунга газета-журнал, адабий-танқидий ишлар, мақолалар ва очерклар стили киради.

3. Илмий баён стили. Бунга бутун фанларга доир илмий асарларнинг стили киради.

4. Профессионал техник стил. Бу турли касб-хунар соҳасида иш юритувчилар учун хизмат қилади.

5. Расмий ҳужжатлар стили.

6. Ҳар хил ёзишмалар, кундалик ва хатларга хос бўлган стил.

Адабий тил тараққиётининг турли даврларида адабий стилларнинг қўлланиши доираси ўзгариб боради. Масалан, инқилобгача ўзбек адабий тилида поэзия стили кенг қўлланган бўлса, ҳозир проза стилига ўз ўрнини бўшатиб бермоқда.

Энди адабий стиллар учун нималар умумий ва нималар ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиб туради, деган саволга жавоб берамиз. Адабий тил стили учун умумий бўлган хусусият тилнинг структура элементларидан-тилнинг фонетик, грамматик ва лексик элементларидан фойдалана олишидир. Тилда шундай сўзлар борки, улар адабий тилнинг барча стилларида қатнаша олади. Бу каби сўзларни илмий адабиётларда стилистик нейтрал сўзлар деб ҳам юритилади. Масалан, *оқ, сув, ўтирмақ, бормақ*. Бундай умумийлик лексикада чегараланган бўлса, фонетик ва морфологияда деярли чегараланмаган.

Стиллار қуйидаги хусусиятига кўра бир-биридан фарқ қилади;

1. Сўз танлаш хусусиятига кўра. Расмий қоғозларда стилистик нейтрал сўзлар кўп қўлланса, шеърятда образли сўзлар кўп қўлланади.

2. Терминологик маъноларига кўра. Масалан, морфология тилшуносликда сўз формаси ҳақидаги таълимотни билдирса, медицинада ҳужайралар ҳақида фикр юритиладиган соҳани билдиради ва х.к.

Ўзбек тили Ўрта Осиёдаги қорақалпоқ, туркман, қирғиз, МДҚ давлатларидан Волга бўйидаги татар, бошқирд, чуваш, Кавказдаги озарбайжон, кумук, қорачой, болкар, қримдаги гагауз, қрим-татар, чет мамлакатларидаги уйғур, усмонли турк каби қатор тиллар билан биргаликда алоҳида тил группасини ташкил этади. Бу группа фанда туркий тиллар оиласи деб юритилади. Туркий тиллар умумий группа қурилиши, фонетик тенг

келиши, луғат состави жиҳатидан бир-бирига яқинлик даражаси шу тиллар таракқиётининг кейинги даврида юзага келган ҳодиса бўлмай, балки қадимги ҳодисадир. Туркий тиллар қанчалик қадим бўлса-да, улар орасидаги ўхшашлик, яқинлик кўпдир. Буларнинг ҳаммаси туркий тиллар қадим замонларда қандайдир бир тил манбаига, негизига эга бўлганлигидан дарак беради. Туркий тиллар эса, ўз навбатида, бошқа тиллар билан алоқасиз ва бошқа тиллардан ажралиб қолган оила тили бўлмаган, аксинча улар Олтой группасига кирадиган бошқа тиллар билан кўп жиҳатидан тарихий умумийликка эгадир. Туркий тилларнинг ўзаро ўхшашлик даражалари қуйидагиларда кўринади:

1. Ўзбек тилидаги сўзлар бошқа туркий тиллардагидек асосан уч товушли бўлади: *бил, тил, кел, кўз* ва ҳ.о.

2. Ўзбек тилида ва бошқа туркий тилларда кўп бўғинли сўзлар жуда кам. Асосан бир бўғинли: *от, ов, ой*; икки бўғинли бўлади: *икки, олти, етти* ва ҳ.о.

3. Барча туркий тиллардаги сингари сўзлар кўп маънолидир: *бош, тош, тиш, уч*.

4. Айрим кўмакчиларни ҳисобга олмаганда, сўзининг охирги бўғинида ундошлар қатор келмайди: *остки, устки*.

5. Бошқа туркий тиллардаги каби аффикслар сўз охирига қўшилади. Бундан форс-тожик тилидан ўзлашган префикслар мустасно.

6. Барча туркий тиллардаги сингари ўзбек тилида агглютинация қонунлари амал қилади ва ҳ.о.

Юқоридаги ўхшашликлар билан бир қаторда ўзбек адабий тили ўзига хос хусусиятлари билан бошқа туркий тиллардан фарқ қилади.

Масалан; ўзбек адабий тилида унлилар олтита (*а, ә, о, ў, у, и*) қирғиз тилида саккизта (*а, ә, о, ө, у, ү, и, ы*), уйғур тилида ҳам саккизта (*а, ә, о, ө, е, у, ү, и*), ҳакос тилида эса тўққизтадир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сингармонизм қонуниятига амал қилмайди, бошқа туркий тиллар эса бу қонуниятга амал қилади.

Эски ўзбек тилида унлилар уйғунлиги бўлган, лекин у қаттиқ ва юмшоқликка қараб фарқланган: *кәлдүк, көрүң, барды*.

Ўзбек тилининг ундошлар тизими бошқа туркий тилларга мос тушади. Аммо туркий тиллардан баъзиларида ундошлар бошқачароқ ишлатилади.

Ўзбек ва туркман тилларида сўз бошида келадиган *й* товуши қипчоқ гуруҳидаги туркий тилларда *дж* ва *ж* товуши билан берилади: *йигит - жигит, йўқ - жўқ, етти - жетти*.

Ўзбек тилида *к, т* билан бошланадиган сўзлар ўғуз гуруҳидаги туркий тилларда *д, г* билан берилади: *темир - дэмир, тевэ — дева, тил - дил*,

кўз — гўз, кун -гун каби.

Ўзбек тилида айрим сўзларда *ч, ш* ундошлари ишлатилгани ҳолда, қорақалпоқ ва қозоқ тилларида *с* ундошлари ишлатилади: *куч* — *куш, оч* - *аш, тиш* — *тис, бош-бас* каби.

Ўзбек тилида *ғ* ундоши билан тугаган сўзлар татар, бошқирд, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ тилларида (*в*) у ундошлари билан берилади: *тоғ* – *тав* – *тау*, *боғ* – *бав* – *бау*, *соғ* – *сав* – *сау* кабилар.

Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги туркий тиллар грамматик қурилишида ҳам ўхшаш томонлар мавжуд. Туркий тиллардаги сўз туркумлари, сўз ясовчилар, сўз ўзгартирувчилар, шакл ясовчилар бир-бирига ўхшайди. Аммо аффикслар ҳар бир тилнинг ўз фонетик тузилишига кўра турлича вариантларда келади.

Масалан, ўзбек адабий тилидаги кўплик *-лар* аффикси билан ифодаланади. Боқша туркий тилларда ҳам *-лар* билан берилади. Лекин қозоқ тилида олтига (*-лар, -лар, - дар, - дәр, - тар, - тәр*), қирғиз тилида ўн иккита (*-лар, -лар, - дар, - дәр, - тар, - тәр, - лор, - ләр, - дор, - дәр, - тор, - тәр*) варианты бордир.

Худди юқоридаги каби ўзбек тилидаги келишиқ, эғалиқ, кесимлиқ, шахс, замон, аффикслари боқша туркий тилларнинг талаффуз қонунига кўра турлича фонетик вариантларда ишлатилади.

Ўзбек тили билан бошқа туркий тиллар ўртасидаги ўхшашлик ва ноўхшашликлар уларнинг луғат таркибида ҳам мавжуддир. Агар ўзбек тили луғат таркибини кўздани кечирсак, унда умумий туркий тилларга, Ўрта Осиё ва Қозоғистон туркий тилларга тегишли ва фақат ўзбек тилининг ўзига хос сўзларини учратамиз.

Умумий туркий тилларга тегишли сўзларнинг дастлабки қўлланишини руник ёзма ёдномаларда учратамиз. Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги туркий халқларга алоқадор бўлган сўзларнинг дастлаб ишлатила бошланиши Х-ХІІІ асрлар ёдгорликларида кўрамыз.

Ўзбек тилида бошқа туркий тилларга хос хусусиятлар билан бирга туркий бўлмаган тилларда сўзлашувчи унсурларнинг таъсири ҳам бор. Бу ҳол ўзбек тили материаллари асосида туркий тилларга оид бир қатор муаммоларни ҳал қилишда қиёсий-тарихий усулни жорий қилишга кенг имкон беради.

Тилларнинг қариндошлигини қиёсий-тарихий усул асосида ўрганишни биринчи марта Маҳмуд Қошғарий бошлаб берган. Бироқ унинг жаҳон аҳамиятига эга бўлган «Девону луғатит турк» асари етарли даражада ўрганилмаган.

Маълумки, VI асрда туркий кабилалар кучайиб, ўзларининг кўчманчи Тукю империясини тузади. Бу империянинг чегараси Амударё, Марв,

Балх, Ҳиндистонга бориб тақалар эди. Ўзаро урушлар ва араблар истилоси натижасида Тукю давлати икки қисмга ажралади. Бири маркази Еттисув бўлган ғарбий туркларга ва иккинчиси маркази Мўғилистон бўлган шарқий туркларга ажралади. Еттисувдаги Тукю давлати тургешларга ўтади. VIII асрда ўғиз ва қарлуқларнинг сиқуви остида бу давлат қарлуқларга ўтади ва Тукю давлати IX асрнинг бошигача Еттисувни эгаллаб турганлар.

Уйғурлар 745 йилда дастлаб шарқий тукю ерига, сўнг ғарбий тукю ерига хужум қилиб, бутун Тукю давлатини босиб олади. 840 йилда қирғизлар уйғурларга қарши курашиб, қокимиятни қўлга киритадилар. Шундан сўнг уйғурларнинг бир қисми қарлуқлар томонига ва бир қисми Тибетга кетади.

Худди ана шу даврда ҳозирги вақтда амалда қўлланиб келинаётган туркий тиллардан биронтасига ҳам тўла мос келмайдиган **қадимги туркий адабий тили** пайдо бўлади.

Қадимги туркий адабий тилнинг ёзма ёдгорликлари турк-руний (Ўрхун-Энасой) ва турк-уйғур ёзуви орқали бизгача етиб келган. Бу ёзувлар орқали етиб келган ёдгорликларни туркий тилларнинг биронтасига тегишли деб бўлмайди. Чунки уларда Ўрта Осиё ва Қозоғистонда яшовчи туркий халқларга тегишли фонетик, грамматик ва лексик хусусиятларни учратамиз.

Масалан: *Култагин йоқ, эрсар, көплөлтари әртигиз. Иним Култегин кәргәк болты, өзим сақынтым; көрүр көзүм көрмәзтәг, билір билигим билмәзтәг болты, өзүм сақынтым. Од тәңри йасар, киси оглы көп олғалы (ёки өлүгли) торумыс.*

Култагин обидасидан келтирилган бу парчада қарийиб ҳамма сўзлар тушунарлидир: *Култегин бўлмаганда эди, сиз ҳаммангиз ўлар эдингиз. Иним Култагин керак бўлди, ўзим соғиндим, кўрар кўзим кўрмасдек, билган билимимни билмагандек бўлдим, ўзим соғиндим. Оҳ, тангри, инсон ўғли ўлиш учун туғиладими?*

Кўриниб турибдики, қадимги туркий ёзув ёдномалари умумтуркий тиллар учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Маълумки, ёзма ёдгорликлар бизга ёзув орқали етиб келган. Шундай экан, туркий халқлар қандай ёзувлардан фойдаланган? - деган савол туғилади. Тарихий ва археологик манбаларнинг кўрсатишича, Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги туркий халқлар оромей, сўғдий, хоразмий, урхун-энасой ёки руний, уйғур, араб ёзувидан фойдаланганлар

Оромей ёзувининг таъсирида шаклланган сўғдий ва хоразмий ёзувлари эрамизнинг 1-У асрларида ишлатилган. Шунингдек, оромей ёзуви таъсирида эрамизнинг биринчи асрида уйғур ёзуви шаклланади. V асрга келиб эса, руний номи билан аталган урхун-энасой ёзуви пайдо бўлади.

Руний ёзуви оромей ёзуви таъсирида пайдо бўлган сўғдий ва хоразмий

ёзувлари асосида шаклланган. Бунга туркий тиллар товушларини ифодаловчи тамға шаклидаги ҳарфлар ҳам қўшилган.

Бу ёзувларнинг борлиги фан оламига XVIII асрдагана маълум бўлди. Уларнинг намуналари Энасой дарёси бўйида топилади. XIX аср охирида рус сайёҳи ва ёзувчиси Н.М.Ядринцев Урхун дарёси бўйидан шу хилдаги ёзувларни топади ва тузилиши жиҳатидан Герман руник ёзувларига ўхшагани учун **руний ёзув** деб атайди. Руний ёзувдаги ёдгорликлар катта ҳудудга тақалган бўлиб, улар феодал ҳукмдорлар ва уларнинг қариндошлари қабри устига қўйилган тошлар, идишлар, ёғоч ва тоғ қояларда сақланган. Бу ёзувдаги битиклар Энасой дарёси бўйларида, Қирғизистоннинг Талас водийсидан, Урхун дарёси Селенга ҳавзаси ва унга яқин жойлардан, Бойқол кўли атрофларидан топилган.

Уйғур ёзуви янги сўғд ёзуви асосида шаклланган бўлиб, у кейинчалик мўғулларга ва мўғуллардан манжурларга ўтган. *Уйғур* ёзуви VI тартиб XV асргача туркий халқларда ва буддавийлар орасида XVIII асргача ишлатилиб келинган. Уйғур ёзуви асосида IX-X асрларга тегишли бўлган туркий тилларнинг ёзма ёдгорликлари пайдо бўлади. Улар диний, фалсафий хусусиятга эга бўлган асрлардир.

Уйғур алфавити билан ёзилган ёдгорликларнинг хусусияти ва мазмунига қараб, қуйидагиларга бўлиш мумкин: 1. Уйғур ёдгорлиги. 2. Маънавийлик ёдномаси. 3. Буддий ёдномаси. 4. Христиан ёдномаси.

XI-XV асрларга оид кўпгина йирик асарлар турк уйғур ёзувида тартиб қилинган. Масалан, «Меърожнома», «Тазкираи авлиё», «Бахтиёрнома» каби бир қатор асарлар шу ёзувда кўчирилган. «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Муҳаббатнома» каби асарларнинг уйғур ёзувида кўчирилган нусхалари ҳам мавжуд.

Академик В.В. Радлов биринчи марта кадимги туркий адабий тилнинг ўзига хос диалектларини ўрганиб чиқди ва уни шимолий, жанубий ва аралаш диалект деб уч гуруҳга бўлди. Шимолий туркий адабий тилга руний ёки ўрхун-энасой ёзувлари асосида вужудга келган тил киритилади. Бу тилга хос хусусиятларидан бири сўз бошида ва сўз охирида жарангли ундошлар ўрнида кўпроқ жарангсиз ундошлар келишидир. Лекин бундан б ундоши истиснодир, чунки сўзнинг охири *н* ва *нг* товушлари билан тутаган сўзларда сўз бошидаги жарангли *б* ундоши сақланади: *бән-мен, бинг-минг, бин-мин* каби. Масалан *Тонйўқуқ бәнәг айды - Тойўқуқ менга айтди (Тонйўқуқ). Багну таш тақытдым-Мангу тош тикдим* (Култагин).

Бундан ташқари, *т* товуши сўз бошида кўп ишлатилади: *Су барын тиди -Қўшин билан бор деди* (Тонйўқуқ).

Тушум келиши учун асосан *-ғ (-г) / -ығ - иг - уг - үг* аффиксли шакл қўлланган: *сабығ - сўзни, йағығ - душманни* (Тонйўқуқ), *он әриг - ўн эрни*

(Култагин).

Қаратқич келишиги аффикси -нинг/-инг шаклида ишлатилган: *Култәгиннің алтунын, күмүшүн; Қағаның сабы -Хоқоннинг сўзи; бизиң сү - бизнинг аска* (Култагин).

Ўрин-пайт, чиқиш келишиклари учун — *да / - дә// - та / тә* аффиксли шакл қўлланган: *Түргеш қағанта көрүг кәлти - Тургаи хоқондан айһоқчи келди* (Култагин), *Қырғызта йанты- миз — Қирғизлардан қайтдик* (Тонйўкук).

Ўтган замон феъли маъносида -*ды / - ди //* - *ты / - ти, - мыш / - миш* (- *мыс / - мис*) аффиксларидан ташқари — *дук / - дүк* аффиксли шакл ҳам қўлланган. - *дук / - дук* аффиксли шакл ўтган замон феъли маъносида шахс-сон кўрсаткичисиз учала шахснинг бирлиги ва кўплиги учун ишлатилаверган.

Ўрхун-Энасой ёзув ёдгорликларида ҳозирги туркий тилларга хос сўзлар учрайди: *эл (эл), бен (мен) илиг (қўл), сиз, оғлан, йаиш, ат, тәңри, алтмыш* каби. Лекин семантик хусусиятлари билан истеъмолдан чиқиб кетган сўзлар ҳам мавжуд: *бодун (халқ), бағ (иттифоқчишик), сү (қўшин), сабым (сўзим) ыты (юборди), тосық (тўйган), укуш (кўп)* каби.

Қадимги туркий тилнинг жанубий гуруҳ диалекти уйғур ёзуви асосида пайдо бўлган. Буларга Селенга, Сужи ва Турфон ёдгорликлари киради. Жанубий гуруҳдаги тиллар фонетик жиҳатдан шимолий гуруҳдаги тиллардан охири *н, нг* билан учрайдиган сўзлар бошидаги *б* товушининг *м* товушига ўзгариши билан фарқланади: *баңу - маңу (мангу), бан - мен, бың - миң* каби.

Қаратқич келишиги -*ның / -нің* аффикси билан, чиқиш келишиги -*дын / -дин //* - *тын / -тин* аффикси билан ифодаланади. Феълнинг ўтган замон шакли ҳар бир шахс ва сон учун алоҳида аффиксларга эга.

Аралаш диалектнинг фонетик жиҳатдан ўзига хос хусусиятлари товушининг *т* товуши билан, *ч* товушининг *з* товуши билан алмашилиши ишлатилишидир: *ачун -азун (дуне), атун - адун (боиқа)* каби.

Савол ва топшириқлар:

1. «Ўзбек адабий тили тарихи» фани нимани ўрганади?.
2. Адабий тил шакллари нималардан иборат?
3. Ўзбек тили тарихига оид қандай адабий манбаларни биласиз?^
4. Адабий тилнинг шаклланишида услублар тараққиётининг аҳамияти нимадан иборат?
5. Адабий тилнинг оғзаки ва ёзма шакллари деганда нимани тушунаси?

Таянч тушунчалар:

Ўзбек тили тарихи - ўзбек тилининг туркий тиллардан ажралиб мустақил тараққий этишини ёритадиган фан.

Қадимги туркий тил - барча туркий қавмлар учун муштарак саналган турк руний ёзма ёдгорликлари, уларнинг фонетик, лексик ва морфологик ва синтактик хусусиятларини ўрганувчи фан.

Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси - ўзбек тилининг фонетик, лексик-семантик, морфологик ва синтактик тизимининг ўрганувчи ўзбек тили тарихининг узвий қисми.

Ўзбек адабий тили тарихи - ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиётини, нормалари тарихини ўрганадиган ўзбек тили тарихининг узвий қисми.

Ўзбек адабий тили тарихи фанининг манбалари - буюк сўз усталари томонидан яратилган адабий ёдгорликлардир.

2-МАВЗУ

ЭСКИ ТУРКИЙ ТИЛНИНГ ТАЯНЧ ДИАЛЕКТИ

1. *Эски туркий адабий тилнинг таянч диалекти масаласи.*
2. *«Девони лугатут турк» асари тили хусусиятлари.*
3. *«Ҳибатул ҳақойиқ» асарида адабий тил меъёр масаласи.*
4. *«Қутадғу билиг» асарида адабий тил меъёр масаласи.*

Туркий қабила-уруғларнинг етакчилигида барпо бўлган қорахонийлар давлати замонида адабий тил традициясига бўлган муносабат кучайди. Шу давргача Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, туркий халқлар адабий тили масаласини форсий тил бажариб келар эди. Лекин бу традиция қорахонийлар сиёсатига зид келар эди.

Шунинг учун қорахонийлар давлатининг ҳукмрон доиралари туркий тилда ёзилган қар бир асарни маъқуллар ва тақдирлар эди. Қорахонийлар давлатида, турли қабилалар орасида чигиллар, айниқса, муҳим роль ўйнар эди, чунки чигиллар бошқа туркий қабилаларга қараганда маданий жиҳатдан устун эдилар. Уларда ёзув традицияси анча кенг тарқалган эди. Шунинг учун ҳам қорахонийлар замонидан ёзилган дастлабки асар шу диалект заминида ёзилгандир. Чигиллар диалекти туркий тилларнинг *д*-группасига мансубдир. *Д*-диалекти қадимги туркий тилда муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги маълум. Шу диалект қорахонийлар замонидаги адабий традицияни яратишда ҳам аҳамиятга эга бўлган. Шу традиция асосида «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ» ва XIV асрнинг ўрталарига қадар маълум бўлган қатор асарлар ёзилгандир. Қорахонийлар замонида вужудга келган адабий тил традицияси мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳам давом этди. Мўғуллар давлатида уйғурлар бутун маданий ишларни бошқарганлар. Уйғурлар воситасида қорахонийлар

традицияси узоқ асрлар давомида ўз хусусиятларини сақлаб қолган. Лекин XIV асрга келиб Ўрта Осиёдаги вазият бир мунча ўзгарди. Мўғуллар давлатининг инқирозга юз тутиши муносабати билан Ўрта Осиё, Кавказ ва Қримда, Кичик Осиёда ҳар хил туркий давлатлар юзага келди. Давлат чегараларининг аниқланиши борган сари шу территориядаги қабила-уруғлар асосида муайян халқларнинг таркиб топиш ишлари учун зарур шароит туғдириб борган. Мўғулларнинг Ўрта Осиёдаги сиёсий етакчилиги заифлашиб борган сари адабий тилдаги қорахонийлар традицияси ҳам ўзининг аввалги аҳамиятини йўқотиб борди. Адабий тилга маҳаллий шевадар кучли таъсир этди. Шунинг натижасида XIV аср давомида адабий тилнинг таянч диалекти Сирдарё бўйидаги й-лашган диалектни ташкил қилди. XIV асрнинг ўрталаридан бошлаб юзага келган ёдгорликлар туркий тилнинг й-диалекти заминида ёзилгандир. Бу диалектнинг дастлабки ёдгорлиги Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асаридир.

МАҲМУД ҚОШҒАРИЙНИНГ «ДЕВОНУ ЛУҒАТИТ ТУРК» АСАРИ ҲАМДА УНИНГ ТАРИХИЙ ВА ИЛМИЙ АҲАМИЯТИ

XI асрда туркий қабилалар орасидаги муносабат кучайди. Лекин тилда турли хил қабила ва уруғ тилига оид формалар қўлланилар эди. Ана шу даврда туркий тилда маълум нормаларни яратиш эҳтиёжи вужудга келади. Ана шу талабни қондириш мақсадида М.Қошғарий «Девону луғатит турк» асарини яратди ва бу билан туркий халқларнинг тилшунослигига ҳамда маданиятига улкан ҳисса қўшди. Маълумки, бу асарнинг юзага келиши мамлакатда қорахонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши ва Сомонийлар замонасидаги маданият ва илмий традиция қорахонийлар даврида ҳам давом эттирилиши билан боғлиқ эди. Ана шу даврда М.Қошғарий араб филологиясини ўқиб ўрганди. У араб филологиясини қанчалик ўрганиб борса, ўз она тилини ўрганиш билан шу даражада қизиқиб борди. У узоқ йиллар мобайнида шаҳарма-шаҳар, тоғма-тоғ кезиб, у ерларда яшаган туркий халқлар ҳаётини, этнографиясини ва шу билан боғлиқ равишда тилини ўрганиб чиқди. Ҳар бир қабила тилига хос бўлган диалектал хусусиятларни аниқлади. «Мен, деб ёзади М.Қ., - турклар, туркманлар, ўрузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим. Турли хил сўз хусусиятларини аниқладим. Мен бу ишларни тил билганим учун эмас, балки ҳар бир кичик фарқларни аниқлаш учун қилдим, бўлмаса, мен тилда уларнинг етуқларидан, энг катта хушфаҳмларидан уста найздорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, ўғузлар, яғмолар, қирғизларнинг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни пухта, бир асосда тартибга солдим»(ДЛТ. I. 44-бет).

Махмуд Қошғарий «Девон»да ўша даврдаги туркий қабилалар лексикаси, фонетикаси ва фамматик қурилишини ёритиб берди.

«Девон»да М.Қошғарий истеъмолда бор сўзларни изоқлаш билан

бир қаторда, ҳар бир туркий қабиланинг ўзига хос хусусиятини бериш учун алоҳида йўл танлайди. Бу ҳақда шундай дейди: «Мен ҳар бир қабилага мансуб сўзларни ясаиш хусусиятларини ва қандай қўлланишини қисқача изоҳлаб кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим. Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланиб келган шеърлардан, шодлик ва мотам кунларида қўлланиладиган хикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим» (ДЛТ, I, 47-бет) М.Қошғарий сўз маъноларининг кенгайиши, этимологияси каби ҳодисалар ҳақида ҳам тўхталган.

Маҳмуд Қошғарий четдан қабул қилинган сўзларга икки хил муносабатда бўлади. Предмет ва тушунча билан боғлиқ равишда кириб келган сўзларга ижобий муносабатда бўлади. Тилда мавжуд бўлган сўзлар ўрнида бошқа тилдан олинган сўзни қўллашга салбий қараган ва бу ҳолатни зарарли, манфий ҳолат деб билган. Бунга кўра *билге*, *битик*, *урағут* каби туркча сўзлар ўрнида арабча *олим*, *китоб*, *аёл* сўзларини қўлламаслик керак.

М.Қошғарий ўша давр фонетикасига доир қимматли фикрларни баён қилади. Шу давр алфавити тўғрисида: «Туркий тилларда қўлланиладиган асосий ҳарфлар сони 18 тадир. Холбуки, тилдаги товушлар 18 та эмас, кўпдир. Бу 18 ҳарф етишмайди. Булардан бошқа тилда мавжуд бўлган товушларни бериш учун яна 7 та товушни ана шу мавжуд ҳарфлар устига махсус белги кўйиб ёзилади» (ДЛТД, 47-48-бет). Шунингдек, М.Қошғарий унли ва ундош товушлар, уларнинг характеристикаси, товуш алмашилиши қонуниятлари ҳақида ўринли фикрларни баён қилади.

«Девон»да туркий тшшар морфологияси ҳақида ҳам маълумотлар бор. Унда сўз туркумлари ва сўз ясовчи аффикслар ўз даврига яраша ёритилган. М.К.Аристотель фикрига таяниб, туркий тилда 3 та сўз туркумини ажратади: от, феъл, ёрдамчи сўзлар. М.Қошғарий синтаксис масалаларини «Девон»да ёритмайди, чунки бунга бағишлаб махсус асар, «Жавоҳирун-наҳв фил-луғатит турк» асарини ёзган, лекин у бизгача етиб келмаган.

«Девону луғатит турк» асари 1914 йилда Туркиянинг Диёрбакр шаҳридан топилади. Қўлёзмани кўчирувчи Муҳаммад бинни Абу Бакр Дамашқийнинг ёзишича, у нусхани М.Қошғарийнинг ўз дастхатидан олган.

«Девону луғатит турк» 1915-17 йилларда уч томдан иборат қилиб Истамбулда нашр этилади. Шу нашр асосида К.Броккельман 1928 йилда немисчага таржима қилиб, уни нашр қилади. 1939 йилда Анқарада Басим Аталай турк тилига таржима қилади. 1960-63 йилларда-эса проф. С.Муталлибов «Девон»нинг ўзбек тилидаги таржимасини яратди.

«Девону луғатит турк» туркий халқлар тиллари тарихини ўрганишда муҳим манбадир. Айни замонда, уни ўз даврининг энциклопедик асари дейиш мумкин. Асарда турли қабила ва халқларнинг тарихи, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, урф-одати, географияси материаллари бордир. Бу асарни ўрганиш билан Ўрта Осиё халқлари ва Ўрта Осиё маданиятининг келиб чиқишини

ёритишда юз берган хато ва камчиликларни бартараф қилиш мумкин. Мазкур асарнинг тарихий аҳамияти ҳам шундадир.

Муҳими шундаки, М.Қошғарий томонидан берилган маълумотлар ҳозирги туркий тилларни ўрганишда ва уларнинг қиёсий тарихий грамматикасини яратишда қимматли манба бўлиб қолди.

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» АСАРИНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек адабий тилининг шаклланиш даврини кўрсатувчи асарлар сирасига Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарини киритиш мумкин.

«Қутадғу билиг» асари шеърӣ панднома бўлиб, подшо Кунтуғди, доно вазир Ойтўлди, Ойтўлдининг ўғли Ўғдилмиш ўртасидаги суҳбатдан иборатдир.

Бу асарнинг уч қўлёзма нусхаси фан аҳлига маълум. Улардан иккитаси XV асрда кўчирилган, ҳозир Вена ва Қоҳирада сақланмоқда. «Наманган нусхаси» деб номланган нусха XIII-XIV асрларда кўчирилган деб тахмин қилинади. Ана шу нусха асосида К.Каримов асарни ҳозирги ўзбек графикасида нашрини тайёрлаб, чоп қилди.

«Қутадғу билиг» ҳажм жиҳатидан ҳам, жанр жиҳатидан ҳам янги асардир. Жанр нуқтаи назардан янги асар бўлган бу китоб адиб олдиға асар тили устида ишлаш учун муҳим талаб қўйди. Бу талаб, даставвал, ўша даврдаги тарқоқ қабилалар тилида мавжуд бўлган тил фактларини ҳисобға олиш ва шу даврда ҳам саводли бўлган халқнинг барчаси учун тушунарли бўлишини таъминлашдан иборат эди. Бу шарафли вазифанинг уddасидан чиқа олган Юсуф Хос Ҳожиб халқ оммасининг сўз қўллашдаги тажрибасига суяниб, стилистик силлиқликка эришди. Шу нуқтаи назардан «Қутадғу билиг» асарида Юсуф Хос Ҳожиб ўша давр тилини маълум бир системаға солди ва адабий тилни ривожлантиришға ўзининг хиссасини қўшди.

Асарға асос бўлган диалект ва тил масаласида туркологияда турли қарашлар мавжуд.

В.Радлов бу асар тилини у ёки бу тил билан яқинлаштирган бўлса-да, катъӣ бир фикр айтмайди ва асарнинг «олтойлаштирилган» транскрипциясини беради. Чунки у асар тилини олтой тилларидан сайхон тилиға яқин, деб ҳисоблаган эди.

В.Радлов «Олтой назарияси» ни юзаға келтирган шарқшунос эди. Бу назарияға кўра олтой тилида сўз бошида ва охирида келган ундошлар фақат жарангсиз бўлади. Аммо интервокал позицияда ундошлар жарангли бўлиши мумкин. Ўзининг шу назариясига асосланиб, «Қутадғу билиг»ни транскрипция қилиб чиқди.

Радловнинг «Қутадғу билиг» асариға берилган транскрипцияси асосида 1891 йилда немисча таржимаси эълон қилинди. Радловнинг бу

қарашлари фанда кўп эътирозларга учради. Бу ҳақда энг ишончли далиллар Дания олими В.Томсен тарафидан кўрсатилган эди. В.Томсен XI аср туркий тилининг ёдгорлигига ҳозирги замон олтой тилларининг хусусиятларидан келиб чиқиб ёндашмайди. Балки, у «Қутадғу билиг» тилининг ички хусусиятларига суянади. Томсен «Қутадғу билиг» асарини текширар экан, у асардаги қофияларга аҳамият берди.

С.Е.Малов бу асарни бир ўринда чигатой тилида ёзилган асарлар каторига киритса, бошқа бир ўринда уни уйғур-мусулмон ёдгорлиги деб атайди ва унинг арабча кўчирилган нусхалари XI аср уйғур тилини равшан акс эттиради деб таъкидлайди. Шарқшунос олим З.Вализода «Турк ва татар тарихи» (Қозон, 1912) асарида бу асар тилини соф турк тили деб талқин қилади. Тадқиқотчи А.А.Валитова мазкур асарни қорахонийлар даври тилида ёзилган асар деб эътироф қилди.

Қ.Каримов «Қутадғу билиг»нинг кириш қисмидаги «Мочин олимлари ва ҳақимлари қамуқ иттифоқ бўлдиларким, машриқ вилоятида Туркистон элларида Бўғрохон тилинча бу китобдин яхшироқ ҳаргизким орсо тасниф қилмади. *Бу китоб қайу подшайқа ё қайу иқлимқа текди эрсә гоят ўзлукиндин ниҳоятдин кичәкур куллу-куллу киндин... тәкмә бири бир турлук лақаб урдилар*»- деган жумлаларга қараб, бу асар тили Бўғрохон кўл остида бирлашган турк давлати таркибига кирган ҳамма асосий қабилалар учун тушунарли бўлганлигини баён қилади. Демак, асар тили ўша давр турк қабилалари тиллари асосини ўзида акс эттирган. Шунинг учун ҳам «Қутадғу билиг»ни XI асрда яшаган бирор халқнинг ёки қабиланинг ёдгорлиги деб қатъий фикрга келиш қийин. Шунга қарамадан, асарда чигил қабилаларининг тиллари устунликка эга эди. Асар тилининг структура хусусиятлари ўша давр нормаларини акс эттирган.

«Қутадғу билиг» ёдгорлигида форсча сўзларга нисбатан арабча сўзлар кўпроқдир. Бироқ, адибнинг кўрсатишича, асарда бор-йўғи 94 та арабча сўз бор.

Асарда Ўрхун-Енисей ёдгорлигига оид сўзлар анчагана: *бодун*, *қамуқ*, *төри* (*қонун*), *байат* (*худо*), *байығ* (*наст*), *байық* (*тушунарли*), *өб* (*ишишилмоқ*), *өд* (*вақт*), *од* (*тахт*), *эриз* (*тинч*), *отачи* (*табиб*) *жоғу* (*урф-одат*).

Юсуф Хос Ҳожиб ёдгорликларда омоним, синоним ва антонимлардан ҳам унумли фойдаланган: *ат* (*лошадь*) -*ат* (*имя*) —*ат* (*отмоқ*); *ачығ* (*аччиқ*) — *ачығ* (*тоза*) каби омонимлар, *яруқ-қарақу*, *хош*// *йахиш-йаман*, *йумшақ-қатығ*, *ачығ-татығ*; *бедук-қоду* каби антонимлар, *ачығ-силиғ* (*тоза*), *тушар-пабуз-ерсел* каби омонимларни учратиш мумкин. Достондаги аксарият сўзлар ҳозир ҳам (гарчанд фонетик жиҳатидан ўзгарса-да) қўлланади.

Шу давр фонетик хусусиятига кўра асарда 9 та унли товуш (*и,ә,а,у,о,ы,а,ү,ө*) 28 та ундош товуш қўлланган.

Сингармонизм қонунияти сақланган. Морфологияси бўйича кўзга

ташланадиган ҳодиса шундаки, унда келишиклар ичида восита келишиги ҳам учрайди:

Тириг өлгү āхыр төшәнәр йериг

Киши әлсә едгүн көр аты тириг.

Маъноси: Тирик охири ўлади, ерни тўшанади, киши яхшилик билан ўлса, кўргин оти тирик қолади. (96-6).

Умуман, «Қутадғу билиг» асари XI аср қабила тилларини бирлаштиришга ва у тилни ривожлантиришга катта ҳисса бўлиб қўшилди. Шунинг учун бу асар тилида ўзбек, уйғур, қирғаз каби туркий тилларга хос бўлган хусусиятларни учратамиз.

«ҲИБАТУЛ ҲАҚОЙИҚ» АСАРИНИНГ ТИЛИ

Улуғ адиб Ахмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» ёки «Ажабатул-ҳақойиқ» асари бадий сўз санъати ва ўзбек адабий тилининг жуда қимматли ёдгорлиги ҳисобланади. Мазкур асарнинг яратилиш даври ҳақида турли қарашлар мавжуд. С.Е.Малов асар тилидаги архаик элементларга қараб, уни X асрга тегишли деса, Н.А.Баскаков, Азиз Қаюмовлар уни XII асрга, В.М.Носилов эса XIII асрнинг I ярмида яратилган деб кўрсатадилар. Илмий жамоатчилик ақлига асарнинг 3 та қўлёзма нусхаси маълум.

1-нусхани 1444 йилда хоразмлик Зайнал Обид бинни Султон Бахши Журжоний Ҳусайний ориганалдан кўчирган бўлиб, Стамбулда Айа София кутубхонасида сақланади (Уйғур ёзувида).

2-нусха 1480 йилда Шайхзода Абдураззоқ Бахши томонидан кўчирилган бўлиб, юқоридаги кутубхонада сақланади (бу ҳам уйғур ёзувида)

3-нусха араб ёзувида кўчирилган бўлиб, Стамбулдаги Тўп-қаби кутубхонасида сақланмоқда. Бу уч нусха асосида туркиялик Рашид Раҳмат Арат юқоридаги ёдгорликнинг сайланма текстини ва таржимасини яратди. В.М.Носиловнинг фикрича, бу текстнинг таржимаси у қадар муваффақиятли чиққан эмас.

Туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили тарихини илмий равишда чуқур ўрганишда «Ҳибатул ҳақойиқ» асари энг муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Ўша даврдаги қабила тилларининг хусусиятини аниқлаш, уларнинг бир-бирига таъсири, ривожланиши, ўзаро қўшилиб кетиши ва марказлашиши асосида халқ (элат) тилларининг, айниқса ўзбек халқ (элат) тилининг ташкил топиш ва шаклланиш жараёнини белгилашда бу асарнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. X-XII асрларда майдонга келган асарлар билан кейинги даврларда ёки умуман, XIX асргача яратилган асарларнинг тилини қиёсий ўрганиш, улардаги умумийлик ва фарқларни аниқлашда ҳам ёрдам беради.

«Ҳибатул ҳақойиқ» асарининг тили, унинг лексик хусусияти, товуш

таркиби ва грамматик қурилиши, бир томондан, «Қутадғу билиг» асарига яқинлашса, иккинчи томондан, «Қисас-ул анбиё»га (XIII-XIV асрлар) ўхшаб кетади. Бу асарни чуқур ўрганган Е.Э.Бертельс қадимги ўзбек адабий тилидан (аниқроғи эски туркий адабий тилдан) классик ўзбек адабий тилига ўтишда «Ҳибатул ҳақойиқ» кўприк вазифасини бажарган деб кўрсатади. Дарҳақиқат, асар тилига хос луғавий қатламлар, фонетик ва грамматик хусусиятларнинг қарлуқ, чигил, яғмо, уйғур тиллари негизида ташкил топган адабий тил билан муштаракликка эга эканлиги, айниқса, кейинги асрларда битилган асарлар тилига яқинлиги кабилар эски туркий адабий тилдан эски ўзбек адабий тилига ўтишда «Ҳибатул ҳақойиқ»нинг кўприк бўлганлигидан далолат беради.

Асар ўзининг лексик хусусиятлари билан ўша даврдаги эски туркий адабий тилининг луғавий бойлигини акс эттиради. Моддий-маданий ҳаётнинг турли соҳаларига оид тушунчаларни ифодаловчи, ҳамма учун тушунарли, содда, ясама ва қўшма туркий сўзлар асар луғатининг асосини ташкил қилади: *ата, ана, арьжсиз (фойдаси), эзгу, баиш, бэзек, бэрим (бериш), боз, ьнтн, йазуг (гуноҳ), йуз, йигиз, кичик, конул, нэгу, сэвунч, тамағ, улуг* каби. Шу билан бирга, араб ва форс-тожик тилларидан қабул қилинган сўзлар ҳам учрайди: *саадат, саҳават, мурувват, маъни, мэхрубан, карам, инсаф, дўст, замон, зохид, дад, гул, вафа баҳил, бина, ақъиш, аманат, азиз* каби.

Асарнинг тили ўз фонетик хусусиятлари жиҳатидан XI-XIII асрларда яратилган ёдгорликлар билан умумийликка эга. Шу билан бирга, эски ўзбек адабий тили учун характерли бўлган хусусиятларнинг ҳам вужудга кела бошлаганлигини кўриш мумкин. «Ҳибатул ҳақойиқ» асарининг тилини ўрганиш унда 9 та унли мавжуд эканлигини кўрсатади. Кўп ҳолларда сингармонизмнинг лаб оҳангдошлиги бузилган.

Ўша даврдаги бошқа ёдгорликларда бўлганидек, асар тилида з ундошининг сақланганлигини, унинг бирмунча устунлигини кўриш мумкин. Айни замонда, бу товушнинг й га ўта бошлаганлиги ҳам кўринади: кэзинги - кейинги, кэзим - кийим, қазгу - кайғу, қозн - куйи, қозуб - қўйиб.

Ачунда ат эзгу қозуб барди кор,

(Дунёда яхши от қолдириб кетди, кўр)

Ҳарислиқни қойур ҳарис эр қачан.

(Ҳарис киши ҳарисликни қачон қўяди).

Асарда сонор товушлардан кейин жарангсиз т нинг жарангли д ундошига ўтиш ҳодисаси ҳам XI-XIII асрлар ёдгорликлари учун хос хусусият ҳисобланади: *эмди, қутулды, сөзундин, эрдәм, кәндү*.

Кўринадики, «Ҳибатул ҳақойиқ» асари фонетик хусусияти жиҳатидан XI-XIII асрларда яратилган бошқа ёдгорликларга ўхшаса ҳам, ўзига хос хусусиятларга ҳам эга.

Асар морфологик хусусиятлари жиҳатидан қуйидагилар билан ажралиб туради: тушум келишиги аффиксининг *-уз, -үз* варианты архаик шакл сифатида анча сийрак учрайди, асосан, *-им, -ни* шакллари қўлланади: *созуз - сўзни, бозуз - бузни*.

Навадур созуз аз болур азл окуш

(Қадрли сўз оз, ҳазил сўз кўп бўлур.)

-н, -ун аффиксли восита келишиги шакли қам анча архаиклашган бўлиб, қам учрайди

Асал татруб элигин тамағ татир тиб.

(Қўли билан асал сдириб, таом бериб.)

Жўналиш келишигининг кадимги туркий тил учун хос бўлган — *гару, -гару* шакллари қўлланмайди, асосан — *гә, -га, (-кә, -қа) -ә, -а* аффиксли шакллар ишлатилади.

Асарда сифатдошнинг *-тәчи, -тачы (-дачы, дәчи), -элы, -гли, -дуг, -дүг* аффикси билан кадимги шакллари анча архаиклашиб қолган, қам учрайди. Аксинча, *-ган, -гән* аффиксли сифатдошлар унумли шаклга айланган, аммо унинг кесимлик вазифасида келиши деярли учрамайди.

-да аффиксининг чиқиш келишиги учун қўлланиши жуда қам учрайди. Олмошларда *бу-му, ошул, кәнду-ўз, нәгу, нелук, қамуг, анар-унга* каби характерли ҳолатларни кўриш мумкин. Сифатнинг киёсий даража шакли — *рәк/рак* ва *-ру* аффикслари орқали ифодаланган: *окушрзк - кўпрок, кенру - кенгроқ (Ким ол йолсуз әрсә анна кәнру йол - Ким йўлсиз бўлса, унга кенгроқ йўл бор)* каби.

Демак, «Ҳибатул ҳақойиқ» асари лексик, фонетик ва грамматик жиҳатдан биринчи навбатда, X-XII асрларда қўлланган туркий адабий тилнинг барча хусусиятларини акс эттиради, туркий қабила тилларининг анча ривожланганлигини, маълум тизимга кела бошлаганлигини кўрсатади. Шу билан бирга, бу асар ўзининг тил хусусиятлари жиҳатдан маълум тафовут ва фарқ бўлишига қарамай, кўп жиҳатдан XIII-XVI асрларда яратилган асарларнинг тили билан умумийликка эга. Айни вақтда, бу асар орқали эски туркий адабий тилдан эски ўзбек тилига ўтишда катта кадам қўйилганлигини, унга яқинлашиб келинганлиги ҳам аниқ билинади. Бу эса ўша даврдаги туркий қабила тилларининг ўзаро яқин муносабатини, уларнинг ривожланишини натижасида дастлаб ўзбек халқ (элат) тилининг ташкил топиши тезлашганлигини, шунингдек, боқша туркий элат тилларининг шаклланиш жараёни давом этганлигини тасдиқлайди.

Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат»да адиб Аҳмад Югнакий ҳақида бундай дейди: «Ва анинг тили турк алфози била мавоиз ва насоикка гўё эрмиш. Балки аксар турк улусида хикмат ва нуқталари шоеъдур» ва

унинг қуйидаги байтини келтиради:

Сонакка иликтур, эрэнгэ билик,
Биликсиз эран ул иликсиз сонэк

Савол ва топшириқлар:

1. Эски туркий адабий тилнинг таянч диалекти масаласи нималардан иборат.
2. «Девони луғатут турк» асари ва унинг тили ҳақида гапиринг.
3. «Ҳибатул ҳақойиқ» асарида адабий тил меъёр масаласи нимадан иборат.
4. «Кутадғу билиг» асарида адабий тил меъёр масаласи нимадан иборат.
5. Олтой назарияси ва унга асос олимлар қақида гапириб беринг.

Таянч тушунчалар:

1. *Олтой назарияси* – Олтой назприясига рус шарқшунос олими В.Радлов асос солган бўлиб, унинг назариясига кўра олтой тилларида сўз бошида ва охирида келган ундошлар фақат жарангсиз бўлади.
2. *Чигиллар* – туркий қавмлардан бири бўлиб, маданий жиҳатдан бошқа туркий қавмлардан анча устун эдилар, яъни улар ўз ёзув анъаналарига эга эдилар.
3. *д' диалекти* – чигиллар диалекти саналиб, Қорахонийлар замонида вужудга келган адабий тилга асос бўлди. Мўғуллар ва улардан кейинги адабий тилда ҳам ўз хусусиятларини ҳам сақлаб қолди.
4. *й диалекти* – мўғулларнинг Ўрта Осиёдаги мавқеи пасайиб майда туркий давлатларнинг пайдо бўлиши билан д' диалекти элементлари, яъни қорахонийлар адабий тили анъанаси ҳам ўзининг аввалги аҳамиятини йўқота бошлади. Натижада XIV асрнинг ўрталаридан бошлаб адабий тил анъанаси сифатида й – диалекти юзага чиқди.

3-МАВЗУ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ XII АСРДАН КЕЙИНГИ ТАКОМИЛИ

Режа

1. Бу даврдаги тарихий жараён ва адабий тил анъанаси.
2. Бу даврнинг таянч диалекти масаласи.

3. «Қарлуқ-Хоразм» адабий тили ва унинг манбалари
4. «Чигатой улуси» адабий тили ва унинг манбалари.
5. «Олтин Ўрда» адабий тили ва унинг манбалари.

Ўзбек адабий тилининг XII асрдан сўнгги тақомилида XII-XIV асрлардаги тарихий воқеаларнинг роли каттадир.

Маълумки, *мўғул* қабилаларининг фаоллиги X асрданоқ оша боради. Уларнинг қабилаларидан бўлган қорахитойлар ва XII асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёга бостириб кирадилар. Бу ерда улар икки томондан кураш олиб боришга мажбур бўладилар. Бир томондан, Хоразмшоҳ давлати билан, иккинчи томондан, мўғул уруғларидан найманлар билан. Хоразмшоҳлар бу курашда кўчманчи қипчоқлар, ўғузлардан фойдаланадилар ва қорахонийларни сиқиб чиқарадилар. Лекин улар Ўрта Осиё, хусусан, ўзбек элати составида Хитой деб номланган уруғни қолдириб кетдилар.

XIII асрнинг бошларида эса Ўрта Осиёга мўғулларнинг истилоси бошланади. В.Бартольднинг таъкидлашича, бу тарихий воқеа Ўрта Осиёда барпо бўлган давлатнинг тилига ҳам таъсир этди ва унинг тили туркий тил бўлиб расмийлашди. Мўғуллар истилоси натижасида тузилган давлат *Чигатой давлати* деб юритилди ва XIV асрнинг охиригача Темурийлар империяси тузилгунча давом этди. Чигатой давлати туркий, эроний тил ва маданиятига эга бўлган қabila ва элатлар яшовчи территорияда ташкил топди ва ўзининг ёзма адабиёт тилини яратдики, у Навоий давридаги эски ўзбек адабий тилига база бўлиб хизмат қилди.

Чигатой тили деб аталган адабий тил илмий адабиётларда қорахонийлар даврида ташкил топган қарлуқ-чигил-уйғур ва ғарбий хоразм (ўғуз) тилининг давоми ҳамда тараққий этиши натижасида юзага келди, деб эътироф қилинади. XII-XIV асрлар адабий тилига қорахонийлар даври тили негиз қилиб олинганлиги учун ҳам, тилдаги «*д*»лашишга айлана боради.

XIII асрда мўғул қабилаларининг таъсирида Хоразм аҳолисининг туркий тилга ўтиши жараёни тугалланди.

XIII аср охири ва XIV аср бошларида туркий тилларда сўзловчи аҳолилар фақат қишлоқларда ва чўл районларда эмас, балки Ўрта Осиё, Қашқарнинг йирик шаҳарларида ҳам ошиб борди.

Бу эса бадиий адабиётда китобий тилга нисбатан жонли халқ тилига мурожаат қилишни тақозо қила бошлади. Шу билан биргаликда XIII- XIV асрларда Хоразмни ҳам қўшиб олган **Олтин Ўрда** давлати тузилади. Олтин Ўрданинг бир қисми бўлган **Хоразмда адабий тил** қипчоқ-ўғуз тили элементлари асосида ривожланди.

Хоразм орқали Олтин Ўрданинг Мовароуннахрга таъсири кучайди.

Натижада XIV асрга келиб Ўрта Осиёнинг марказий қисми билан Қашкар ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий алоқалар узилади.

Ўзбек тилининг тараққиётига ўтроқ ҳаёт кечирувчи ва кўчманчи қабилалар муносабати таъсир этмасдан қолмади.

Кўчманчи ўзбеклар Ўзбекхон бошчилигида XIV аср бошларида Мовароуннахрга бир неча бор юриш қилди. Бу юришлар Абулхайрхон ва Шайбонийхон даврида яна ҳам кучайди.

Кўчманчи ўзбеклар таъсирида «д» диалекти ўрнида «й» лашган диалектга ўтиш жараён кучайди. Демак, қипчоқ элементлари сезиларли ўрин эгаллай бошлади.

Шунингдек, Мовароуннахрнинг ғарби, шимолий ғарбига ва жанубий Хоразмга ўғуз қабилаларининг таъсири кучая бошлади. Ўғузлар ҳам «й»лашган диалектда гаплашар эдилар.

Ана шу тарихий жараён натижасида қадимги туркий тилда мавжуд бўлган, X-XII аср ёдгорликларида акс этган, XII-XIV аср китоб тили традициясига айланиб кетган «д» лашиш XIV аср ғарбий адабий тил (Хоразм) анаънаси таъсирида «й» лаша бошлади. Бу ҳолат «Ўғузнама» ва Олтин Ўрда циклига кирувчи бошқа асарлар тилида ҳам учрайди. Аксинча, қарлуқ-чигил-уйғур тили ғарбий туркий тилларга таъсири ҳам бўлган. Бу таъсир мўғулларгача кучли юз берган бўлиб, шарқий адабий тилнинг сусайиш билан ғарбий адабий тил, ёки Н.А.Баскаков термини билан айтганда қарлуқ-хоразм адабий тилининг тараққиёти бошланди.

Н.А.Баскаков фикрича, қарлуқ-хоразм адабий тили кейинчалик эски ўзбек адабий тилининг яратилишига замин бўлган.

ҚАРЛУҚ-ХОРАЗМ АДАБИЙ ТИЛИ ВА УНИНГ МАНБАЛАРИ ҲАҚИДА

Қорахонийлар давлати ҳукмронлиги тугагандан кейин Хоразмда қарлуқ-хоразм адабий тили вужудга келди. Бу тил мўғуллар истилосидан сўнг икки бир-бирига яқин бўлган адабий тилларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Улардан бири Олтин Ўрда ёки Хоразм адабий тили ва иккинчиси Чигатой улусининг тили. Қарлуқ-хоразм адабий тилининг ёдгорлиги сифатида Рабғўзийнинг «Қиссасул-анбиё», Алининг «Қиссаи Юсуф», Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат» каби асарларни кўрсатиш мумкин. Шундан «Қиссасул анбиё» асарининг тил хусусиятлари билан танишамиз.

«ҚИССАСУЛ АНБИЁ» АСАРИНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ.

Мўғуллар истилоси маълум даражада диний реакциянинг кучайишига олиб келди. Бу ҳолат бадий адабиётга ҳам таъсир қилди. Аксарият адиблар диний қонунларни халққа тушунарли тилда ёритишга ҳаракат қилдилар. Бунда улар қисса жанридан фойдаландилар. Қиссаларда эса сўзлашув тилига кўплаб мурожаат қила бошладилар. Натижада халқ тилига хос элементлар айрим

диний афсонавий сюжет асосида ёзилган асарлар услубига кириб кедди. Шу жихатдан Рабғузийнинг «Қиссасул 20 анбиё» асари характерлидир. Рабғузий XII асрнинг охири ва XIV асрнинг бошларида яшаган. Унинг «Қиссасул-анбиё» асари шу давр тилини ўрганишда муҳим манбадир. Бу асар 72 қиссани ўз ичига олиб, унда «Қуръон» ва бошқа диний китобларда сюжет сақлангандир.

Рабғузий ислом динини тарғиб қилиш мақсадида халққа тушунарли бўлсин учун халқ сўзлашув тилига мурожаат қилади. Асарда халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган қисса ва латифалар стили устун даражада ўз ифодасини топган. Бу эса китобий тил билан халқ тилини бир-бирига яқинлаштириш имконини туғдирар эди.

Рабғузий баён этиш услубини жуда соддалаштирган ва асарида халқ эртаклари услубини танлаб, «Қиссадан хисса» чиқариб боради. Халқ мақолларидан ҳам усталик билан фойдаланган.

«Қиссаи анбиё» асари фонетик жихатидан *д*-лашишнинг камайиб, *й*-лашиш ҳодисасидан кенгрок қўлланган даврига тўғри келади. Баъзи ўринларда ҳар иккаласи параллел қўлланган: *иди-изи (жаноб-худо), қайгу, қайгулуқ* ва ҳ.о.

Морфологик хусусиятларига назар ташлаганда қуйидагилар кўринади:

қаратқич келишиги *-ның//-ң//-нуң//-ы-и/-ин* аффикс вариантларига эга: *Арабнуң адабы бар. Ул элиң әвләри.*

жўналиш келишиги *-ҳару// -ғару* аффикс вариантыга эга; *ташқару, қайғару, унгару (олдинга)*

Асарда кишилиқ олмошларига келишиқ кўшимчалари икки марта кўшилиши мумкин: *Бизиндин қачтын. Сизиндин кедим.*

Жамлиқ сон *-әгу* аффикси билан ҳосил қилинган: *икәгу, үчәгу.*

Тартиб сон-инч: *биринч, икинч.*

Равишдошнинг *-мадин (матин)* аффикси билан ҳосил қилинган варианты: *Атам сөзин тутмадин.*

Шарт феълиининг I шахс кўплигида *-уз (вуз)*. Шахс сон кўшимчаси қўлланган: *Бу уч нәсинә аңа аргуман апарсауз гәрәк ерди* ва ҳ.о.

ЧИҒАТОЙ УЛУСИНИНГ АДАБИЙ ТИЛИ

XIII асрда муҳуллар истилосидан сўнг Мовароуннаҳрда Чиғатой давлати тузилди. Бу давлат идора ишларини юритишда қорахонийлар давридаги адабий тилга ва Хоразмдаги адабий тилга мурожаат қилади. Лекин кўпроқ қорахонийлар давридаги тилга аҳамият берилди. Бу ҳолат маълум даражада қарлуқ-уйғур тили хусусиятларининг бу тилда сингаб қолишига сабаб бўлган, чунки уйғурлар маданий жихатдан юқори турувчи қабила

бўлгани учун мўғуллар ҳукмронлиги даврида давлатнинг маданий ҳаётида ва ёзув билан боғлиқ бўлган деярли барча ишларда муҳим ўрин тутган. Сарой доирасидаги мансабдор кишиларнинг болалари уйғурлар қўлида ўқиганлар.

Чиғатой улусининг адабий тили ёдгорликларида қадимий китобий д-ўрнида 3,й ундошларининг келганлигини кўрамиз. Шунингдек, айримларида туркман, баъзиларида уйғур тили хусусиятларини учратамиз. Чиғатой улуси адабий тилининг ёдгорликлари сифатида «Мукаддимат-ул адаб», «Юсуф ва Зулайхо», «Равнак-ул Исломо», «Ўғузнома» каби асарларни кўрсатиш мумкин.

«ЎҒУЗНОМА» АСАРИНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўрта Осиё туркий халқлари - ўғуз ва қарлук-уйғур диалектининг қадимги ёдгорлиги ҳисобланган «Ўғузнома»нинг қачон ва қаерда кўчирилганлиги ҳақида ҳозиргача аниқ маълумот йўқ. Н.М.Маллаев бу асарни XIII- XIV асрларда, А.М.Шербаков XV асрда китобат қилган деб маълумот берадилар.

Немис олими В.Банг «Ўғузнома»нинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш асосида афсонанинг тилини шартли равишда янги шарқий туркий тил деб атади ва П.Пеллионинг фикрига анча яқин мулоҳазани илгари суради. А.М.Шербаков «Ўғузнома»нинг турли қўлёзмаларини ўрганиш, унинг тилини боқша асарлар билан қиёслаш асосида шундай хулосага келади: асл нусха қўлёзманинг тили «й»ловчи шевада ёзилган, сўз негизининг фонетик шаклланишида лаблашмаган товушлар кўпроқ иштирок этади. Асар XIII аср охири XIV аср бошларида Турфон (Қашқар)да ёзилган.

Қабила иттифоқларининг бирлашиши тамойилининг кучайиши, бунинг натижасида анча қатъийлашган қарлук, уйғур, ўғуз тили хусусиятларидан ташқари, кейинроқ кириб қолган қипчоқ унсурлари ҳам асар тилида акс этган. Бу диалектларнинг қаммаси эса биргаликда эски ўзбек тилининг негизини ташкил қилади.

Асарда қадим замонларда яратилган мифологик афсоналар билан бирга даҳшатли истило ва урушлар тасвири берилган. Бу, эҳтимол, Чингиз истилосининг инъикоси бўлиши мумкин. Асар тилидаги мўғул элементлари ҳам шундан далолат беради.

Асар тилида қарлук-уйғур, ўғуз қабила иттифоқи хусусиятларини учратамиз. Афсона тилида юқори-тор унлилардан сўнги тил орқа унлиларнинг қўлланишини кўрамиз: адуг, тириг, тағ ва х.о. Дарҳақиқат, «Ўғузнома» тилида нисбатан янги фонетик, лексик ва фамматик хусусиятлар анчагина учрайди. Масалан, сўзда д, дз га нисбатан й товушининг устунлиги ҳодисасини кўриш мумкин: адғыр, қон ўрнида айғыр, қой ишлатилади. Аммо бу ҳолат ҳали қатъий бўлмай, уларнинг мувозий қўлланиши ҳам учрайди: айғыр, адуг (айиқ) каби. Унлилар уйғунлиги тўла сақланган: урунғудун сон қалмқлари (эшик) тзмурдун эрдилар. Ундошларда жарангсизланиш ҳодисаси кучли: атни кэлдурди. Тан

эртэ боддукта. Сўз охирида тор ва кенг унлилардан кейин тилррқа *г, ғ* товушлари сақланади: тириг, олуг, тағ, адуғ. Кишилик олмошларининг I шахсида *б* ундоши *м* шаклида келади: *балуқни (шаҳар) бэнга сақлаб кэлгил. Мэнгэ атам бу балуқнь! Бэруб турур.* Қаратқич келишигининг *-ньң, -нуң* турлари кўпроқ учрайди: *бэшин өгулм, огуз қаганның аты, ануң башы, қаганның чэриги* каби.

Асарда тушум келишигининг қадимги *-ыг,—иг* аффиксли шакли, *-ы/-н, -/-и/-н* аффикси орқали ясалган шакли қўлланмайди. Асарда *-дук, -дүк, -гу, -гү* аффиксли сифатдошлар учраб туради: *йыбаргуда эрди. Урушгудун сон. Огуз көрдүктә өзи кәтти* каби.

Тартиб сонларнинг иккинчи (икинчи ўрнида), *үчүнчү, үчүнчи (үчүнч* ўрнида» шакллари қўлланган. Шарт феъли асосан *-са (-сар* ўрнида) аффикси билан келади:

биринчисига Кун ат қойдышар, иккинчисигэ Ай ат қайдышар..., кулсм, йшласа каби.

Бу ёдгорликда лексик жиҳатдан тапуқ (хизмат), тәлим (кўп), туғ (байроқ), балуқ (шаҳар), бэргу, қапуғ, уқғулуғ, чэриг, муран (дарё), ачкич (калит), токуш, коруклуг каби эски туркий, мўғулча сўзлар учрайди. Бу фактлар асарда қарлуқ-уйғур тили хусусиятларининг устун эканлигини кўрсатади. Асар тилида учрайдиган бир қатор мўғулча сўзлар эса ўша даврларда туркий тилларга кириб ўзлашиб қолган янги лексик қатламни ташкил қилади. «Ўғузнама» асарининг тили фақат баъзи бир хусусиятлари билангина эски ўзбек адабий тилидан фарқ қилади, у кўпроқ қарлуқ-уйғур тили анъаналарига яқин туради. Демак, «Ўғузнама» асарининг тил материаллари орқали эски ўзбек адабий тилининг қарлуқ-чигил-уйғур тил билиги билан яқин муносабатда, узвий алоқадор эканлиги аниқланади.

Сўз ўртасида *д-й* товушлари алмашади; *адуг-айүз*

Жамлик сон: - *эгу, уч эгу, ик эгу, беш эгу.*

Ҳаракат номи: *-иш//иш/-иш* аффикслари ва ҳ.о.

Афсона тилида X- XII аср ёдгорлигида учровчи тушум келишигининг *-ыг//иг* I қурол восита келишигининг *-ин/-н* аффикслари билан ҳ.к. формалари учрайди.

Юқоридаги фактлар «Ўғузнама» асарининг XIII- XIV аср ёдгорлиги шу давр адабий тилининг намунаси деб қарашга тўла имконият беради.

«ТАФСИР» АСАРИНИНГ ТИЛИ ВА УСЛУБИ

Эски ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан бири Қарши шахрида топилган «Тафсир» асари ҳисобланади. Бу асар «Ўрта Осиё Тафсири»

деб ҳам юритилади.

«Тафсир» - «Қуръон»нинг сўзма-сўз таржимаси, изоҳлар, шарҳлар ва тушунтиришлардан иборатдир. «Тафсир»да 18-сурадан бошлаб «Қуръон» таржимаси ва шарҳлар ва изоҳлар берилади. Асарнинг биринчи қисмида ҳар бир сурадан кейин унинг мазмуни билан боғлиқ хикоялар берилган. Иккинчи қисмида эса суралардан изоҳлар ва шеърӣ парчалар берилган. Китобда «Тафсир»ни тартиб берган ва кўчирган кишиларнинг номи кўрсатилмаган. Асарнинг ёзилган вақтини белгилаш жуда қийин, унинг матнида бу ҳақда ҳеч қандай маълумот йўқ. Шунингдек, асарнинг биринчи асл нусха қўлёзмаси ҳам аниқланган эмас. «Тафсир»нинг тил хусусиятларига асосланиб, В.В.Бартольд унинг XI асрда яратилган «Қутадғу билиг» достонидан ҳам илгарироқ ёзилган бўлиши керак, деган фикрни илгари суради.

Турк олими А.Эрдоган «Тафсир»нинг луғат таркиби жиҳатидан «Девону луғотит турк» лексикасига яқин эканлигига, унда диний тушунчаларни ифодаловчи сўз ва ибораларнинг туркий тилга таржима қилиб берилганлигига асосланиб, унинг асл нусхаси X-XI асрларда ёзилган деган фикрни баён қилади. «Тафсир» тилига хос бир қатор лексик ва морфологик хусусиятларнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асарнинг тилига анча яқинлигини ҳисобга олиб, С.Е.Малов бу асарни XII аср ёдгорлиги деб ҳисоблайди. Бу асарнинг тили тўғрисида катта иш олиб борган А.К.Боровков «Тафсир»нинг дастлабки даври X аср охири бўлиб, асарда мўғуллар ва кейинроқ Темурийлар даврига хос сўз ва атамаларнинг қўлланиши ҳамда унинг фонетикаси ва морфологиясида учрайдиган янгиликлар мазкур Қарши қўлёзмаси XV асрда қайта кўчирилган бўлиши мумкин, деб изоҳлайди. Шунга кўра у «Тафсир»ни XII-XIII асрларнинг ёдгорлиги деб қарайди.

Шуни қайд этиш керакки, тил хусусиятлари жиҳатидан «Тафсир, асосан, адабий *д/дз/* тилига хос бўлган XI-XIII аср ёдгорликларига яқин туради. Шу билан бирга бу асарда жуда кўп ҳолларда *д/дз/*нинг *й* га ўтиши ҳодисаси ҳам учрайди: адшр - айшр, аднр - айнр каби. Бундан ташқари, асарнинг бир қатор лексик ва морфологик хусусиятлари ҳам унинг тили шу даврларда яратилган «Девону луғотит турк», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Қутадғу билиг» каби ёдгорликларнинг тилга яқин эканлигидан гувоҳлик беради. Масалан, «Тафсир»да *табару* (томон), *бодун* (халқ), *арыз*, *асыз* (фойда), *тумлуг* (совуқ) сингари кўплаб ўша давр ёдгорликлари тили учун хос бўлган сўз ва иборалар қўлланган. Тушум келишигининг *-ыз*, *-из* аффиксли шакллари учрамайди. Кишилиқ олмошининг жўналиш келишигида анар (айди, анар) шакли учрайди. Аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс кўплиги *бардымыз, калдимиз (қамуг бәрдимиз аңар ҳикмат билиг)* шаклида ҳам келган.

Асар тилида ҳам шарқий туркий (карлук-уйғур), ҳам ғарбий туркий (ўғуз-туркман) фонетик, морфологик ва лексик унсурларнинг мувозий ҳолда қўлланиши кўп учрайди: инкор билдирувчи *эрмас, ва эрмас, тагул ва дагул,*

илгару ва илару, ант ва Анд, тарыз ва дарыз тагра ва дагара (теварак) кабилар.

Шарқий туркий ва ғарбий туркий тил унсурларининг бундай аралаш ҳолда ишлатилиши фақат «Тафсир» тили учунгина характери эмас. Шу даврларда майдонга келган Алининг «Қиссаи Юсуф», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» каби қатор адабий ёдгорликларида шундай ҳодисани - шарқий ва ғарбий «туркий унсурларнинг аралаш ҳолда кулланганлигини кўриш мумкин. Бу ҳол XIII-XV асрларда шарқий қарлуқ-чигил-уйғур тили ва ғарбий ўғуз-қипчоқ тилларининг қўшилиб кетиши асосида эски ўзбек адабий тили ташкил топганлигини тасдиқлайди.

ОЛТИН ЎРДА АДАБИЙ ТИЛИ

Олтин Ўрда адабий тили қарлуқ-хоразм адабий тили таъсирида ривожланди. Шунинг учун Олтин Ўрда циклига кирувчи ёдгорликларни кўпчилик адабиётларда Хоразм ёдномалари деб ҳам юритилади. Хоразм ёдгорликларида қорахонийлар даври адабий тили, ўғуз, қипчоқ элементлари аралашган, бу билан эса умумхалқ тили график курилиши ва лексикасини бойитган.

Хоразм ёдгорликлари умумий бир адабий нормага эга эмас. Асарнинг ёзилган ўрнига қараб, фонетик грамматик ва лексикаси ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Масалан; «Муҳаббатнома» ва «Наҳжул Фародис» каби асарларда ўғуз ва қипчоқ элементлари аралаш ҳолда қўлланса, «Хисрав ва Ширин», «Меърожнома» (Муҳаммад пайғамбарнинг Маккадан Қуддусга бориши ва Қуддусдан кўкка чиқиши ҳақидаги нома) каби асарларда ўғуз, қипчоқ ҳамда қорахонийлар даври тилининг аралаш қўлланилганини кўрамиз.

Олтин Ўрда адабий тилининг энг характерли ёдгорликларидан бири Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достонидир.

«ХИСРАВ ВА ШИРИН» ДОСТОНИНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

А.М.Шчербак асар тили Олтин Ўрда туркумига кирадиган «Муҳаббатнома» ва «Ташшукнома» асарлари тилидан луғавий, фонетик ва морфологик жиҳатдан фарқланиши, айти замонда қорахонийлар даври ёдгорликлари бўлган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» ва Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асарлари билан бир қаторда туришини айтади, лекин қайд этилган асарлар тили билан қиёсланган фактларни келтирмайди, балки «Хусрав ва Ширин» достони тилига хос бўлган айрим фонетик ва морфологик хусусиятларини санаб ўтади, холос.

«Хусрав ва Ширин» достони ва умуман, XIV аср ёдгорликлари устида махсус тадқиқот иши олиб борган Э.И.Фозилов ҳам асар тилининг «Девону луғотит турк», «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ» асарлари

тилининг хусусиятлари билан айрим умумий томонларга эга эканлигани кўрсатади ҳамда ўша хусусиятларни санаб ўтади. Шу билан бирга, Э.И.Фозилов Хоразм ёдгорликларининг диалектал асослари тўғрисида фикр билдириб, унда ўғуз, қипчоқ, булғор, уйғур унсурларининг синонимик қўлланишини таъкидлайди ҳамда П.М.Мелиоранскийнинг «диалектал ранг-баранглик» ҳақидаги фикрига тўла қўшилади.

Шу муносабат билан айрим мулоҳазаларни билдириш ўринли бўлади. «Хусрав ва Ширин» асари маълум адабий тил анъанаси юзага-келган даврда яратилган. Бу даврда адабий тилда эндигина меъёрлар тизими пайдо бўла бошлаган эди, айнаи замонда, қорахонийлар даврида яратилган адабий тил анъанасининг таъсири кучли эди, чунки ўша даврда ўзини олим ва фозил санаган ҳар бир киши бутун шарққа машхур бўлган «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ» асарларини ўрганмасдан, ундан баҳра олмасдан қолмас эди. Маълумки, санаб ўтилган асарлар тилида ҳам қарлуқ ҳам чигил диалектларининг хусусиятлари акс этган, Шу жихдтдан ҳам «Хусрав ва Ширин» достони тилида уйғур тили унсурлари бўлган. Аслида уйур тили унсурлари тўғридан-тўғри уйғур тили ёки унинг диалекти таъсирнда эмас, балки мавжуд адабий тил анъанаси туфайли юзага келган. Англашиладики, асар тили шеваси хусусида гап борар экан, «диалектлар ранг-баранглиги» ҳақида эмас, балки ўғуз-қипчоқ шевасининг қисман таъсири ҳақида сўз юритиш мумкин бўлади.

Шу муносабат билан яна бир фиктга ойдинлик киритишни мақсадга мувофиқ, деб биламиз. Ўзбек адабий тили тарихига назар ташласак, XIII-XIV асарларда эндигина эски туркий адабий тилдан ажралиб чиқа бошлаган эски ўзбек адабий тилининг «қарлуқ-хоразм адабий тили «Чиғатой улуси адабий тили», «Олтин Ўрда адабий тили» деган ёрлиқлар билан юритилганини кўрамиз. Сиртдан караганда, ўзбек адабий тили хусусида деярли гап бормаётгандек туюлади. Нима учун бир адабий тилни турлича номлаш зарур бўлади? Аслида бунга ҳожат йўқ, чунки XIII- XIV асрларда гарчи маълум даражада диалектал фарқлар мавжуд бўлса-да, уларни турли-туман адабий тил манбаи сифатида караш мумкин эмас. Бу қисқа даврдаги адабий тилнинг турлича номланишида, айниқса, «Чиғатой», «Олтин Ўрда» номлари билан юритилишида илмий-лисоний асос йўқ бўлиб, у кўпроқ босқинчилик сиёсати билан боғланган эди. Шу туфайли XIII- XIV асрларда яратилган ва юқоридагидек турлича номланиб келинган асарлар тилини адабий тил нуқтаи назаридан умулаштириб ўрганиш керак, лекин ўзига хос томонлари бўрттириб кўрсатилиши лозим, деб ҳисоблаймиз.

Н.М. Маллаев «Хусрав ва Ширин» достони XIV аср ўзбек адабий тили ва Хоразм диалектининг муҳим ёдгорлиги эканлигини таъкидлайди. Бу фикр ҳам изоҳ талаб қилади. Умуман олганда, ҳар бир бадиий асарни маълум диалект билан боғлаб қўйиш мумкин эмас, чунки аввал таъкидлаганимиздек, бадиий асар тил анъанаси асосида юзага келади, яъни маълум диалектнинг

бадий асари ҳақида сўз юритиб бўлмайди. Шу маънода «Хусрав ва Ширин» достонининг тили Хоразм диалекти асосида яратилган деб айтиш қийин. Иккинчи томондан, ҳар бир асар муаллифи муайян диалектнинг вакили бўлганлиги учун ҳам асарида ўз диалекти унсурларидан фойдаланиши аниқ. Бу эса бадий асарни маълум диалект билангина боғлаб қўйиш учун асос бўла олмайди. Н.М. Маллаевнинг юқоридаги фикри адабиётчиларга хос муболаға билан айтилганини таъкидлаш ўринли бўлади.

Асар тилининг фонетик жиҳатдан қайси диалектга алоқадорлиги масаласи ҳам эътиборни тортади. Бу масалада ҳам ихтилофли фикрлар мавжуд. А.М.Шчербак асар тилида қоришиқ ундошининг кенг қўлланишини таъкидлайди, лекин У. Турсунов ва Б.Ўринбоевлар Олтин ўрда адабий тилининг диалектал ўзига хослигини кўрсатишда ундошининг «й» ундошига мос келиши билан изоҳлайдилар. Уларнинг бу фикри бевосита «Хусрав ва Ширин» достонига ҳам тегишлидир. Бизнингча, бу масалага Э.Нажиб тўла аниқлик киритган эди. Э.Нажиб ажойиб фактни келтиради. Унинг кўрсаташича, асарда 67 та сўзда ундоши қайд қилинган. Шундан 29 таси такрорланмайдиган сўзлар (ўзаклар) бўлиб, 11 тасида «й» муқобиллари, 2 тасида эса «з» муқобиллари мавжуд. Демак, 16 тасида «й» ундошига ўтмаган, яъни муқобил бўлмаган ундошли сўз қайд қилинган.

Қ.Маҳмудов XII- XIV асрлар ёдгорликлари фонетикасини ўрганар экан, «Хусрав ва Ширин» достонига /дз/ ундоши билан ёнма-ён қўлланганини айтади, лекин «й» ундоши билан ёнма-ён қўлланганини айтади, лекин «й» ундоши билан алмашган ўринларга мисол келтирмайди, аксинча «д» ундошли сўзларга — адақ, —қадғу мисолларини келтириш билан чегараланади. Бундан шундай хулоса чиқадики, асарда ҳамон дз — лашиш сақланади. Мисолларга мурожат қиламиз: *адз—исм, эгарламоқ, әдзгарламақ— эгарламоқ, әдзулик —яхишлик, удзымақ -ухламоқ умидз— умид, шадзлық— шодлик, қудзы - қуйи, қудзәкү —қуёв, почча ва бошқалар.* Матндан мисоллар келтирамиз.

Адақы йер йүзини барча кезмиш,
Феяек аның ишин ройышча түзмиш. (138)

Оғул әдгү йаман че қылса андын,
Көрү өз оғлы йандурғай жазасын. (141)

Пәриләр бирлә йегти ерсә ул хур,
Қодыб суратны теркин кетти Шавур. (151)

ДОСТОН ТИЛИНИНГ ЛЕКСИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Э.Нажиб достон тилида 2500 туркий сўзлар қўлланганлигини кўрсатади. Бу рақам ичига сўзларнинг вариантда ёзилишини ҳам киритган.

Масалан: актачы, табиб), (ев) ва бошқалар.

Достон лексикасида умумтуркий сўзлар 39 % ни ташкил этади, қолган сўзлар эса ўғуз (12), кипчоқ (8), жануби-шарқий диалектга оид (21), ўғуз (3), шарқий клпчоқ (14) унсурларидан иборат. Туркий сўзлар достон тилида тахминан 65 % ташкил қилади. Шу билан биргаликда достон лексикасида қуйидаги қатламлар кўзга ташланади:

1. Турк-мўғул тиллари даврига оид сўзлар. Маълумки, туркий тиллар мўғул тиллари билан биргаликда олтой тиллари оиласини ташкил этади. Шунинг учун ҳам асар тилида (умуман, ҳар бир туркий тилда) туркий ва мўғул тиллари учун умумий лексик қатлам мавжуд. Буни қуйидаги сўзлар мисолида кўрсатиш мумкин: *Адақ, иди (ҳоким), ерэн (кишилар), арпа, арт, эртэ (эрта) арсяан, армтмак (тозаламоқ), асан (эсон), ал (қизил), алтун, алдағ (алдоқчи), алмс, алма, эмпэк, умынж (умид), анбар (сарой), ав (ов), узук (ғам), орк (асос), уруг (оила), улус, елчи, бағ (боғич), бал (асал), билик, табақ (овқат), табғ (хизмат), сормақ (сўрмоқ), сунмэк (таклиф қилмоқ), қатн (қаттиқ), қан, қарақ (кўз қорачиги), қарим (сарой), қарғу (кўр), қамуг (барча), қонрағу (қўнғироқ), қир (чўл), керэк, көкс (кўкрак), кичи (кичик), мал (бойлик), йўрүк, йүз, йыл, йимиш (мева) ва бошқалар.*

2. Арабча-форсча сўзлар. Достон тилида арабча-форсча сўзларнинг бўлиши икки муносабат билан изоҳланади, яъни асар бевосита форс-тожик тилидан таржима қилинганлиги туфайли ҳам форс-тожикча сўзлардан фойдаланиш зарурияти бўлган; иккинчидан, муаллиф яшаган воҳада туркий тил форс-тожик тилини аллақачон сиқиб чиқарган бўлса-да, бу тил унсурлари ҳали истеъмолда бўлган. Араб тили унсурлари эса бевосита ислом дини таъсирида ҳамда форс-тожик тили орқали ўзлашиб қолган. Асар тилида қуйидаги арабча/сўзлар қўлланади: *ажал, āхыр, āадам, асбāб, атрāф, имин (тинчлик), ҳукм, хазина/азаз, адл, фалэк, қувват, қайсар, васийат, йас (мотам).*

Қуйидаги каби форсча сўзлар қўлланган: *ārām, āzād, tāж, тахт, хаста, хумār (маслик), душвār, рустā (қишлоқ), магар ва бошқалар*

Асарда синонимларни қўллашга ҳам эътибор берилган. Қуйида синонимлар каторидан баъзиларини келтирамиз: *адың-өңин (бошқа), өкүш-ингән-тәлим (кўп), йығлы-сөгәл (касаллик), узақ-алыс-йырак (узоқ), ел-улус (эл), йазмақ-йанышмақ (янглишмоқ).*

Жуфт сўзлар ҳам қўлланган: *арты-арқасы, аш-су алтун-күмүш, айақ-чанақ (идиш), ичи-ташы, еркәк-тиши (эр-хотин), барым-йоқым (мол-дунё), биру бар (худо), көз-қулақ, малу тавар (бойлик), артуқ-өксүк (ортиқ-кам).*

ДОСТОН ТИЛИНИНГ ФОНЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Достон тилида асосан 9та унли, араб-форс сўзларидаги ā билан биргаликда 10 та унли қўлланган : *а, ā, ә, о, ө, у, ү, и, ы, е (э).* Бунда алиф *а, ā, и, ы, у, ү, о, ө* унлиларини ёй *и, ы, е (э), ā*, унлиларини *Вов*

эса у, ү, о, ө унлиларини, ҳойи ҳавваз э, а унлиларини ифода қилишда қатнашган. Бу транскрипция беягиларининг изоҳи ўзбек тилининг тарихий грамматикасига оид асарларда берилганлиги туфайли уларга махсус тўхталмасдан дostonдан қуйидаги мисолларни келтириш билан чегараланамиз:

Атага ким бу йанлығ қилса хизмат

Оз оглышыш аныштеқ тапға иззат (141)

Адл белгуси билгурди озиндә,

Жаҳан тутмақ нишанм ҳам йузиндә. (141)

27 Бу кичик матнда юқоридаги барча унлилар акс этган.

Адабиётларда (дз) -д ундошининг туркий тилларда қўлланиши ҳақида айнан бир хил фикр баён қилинади, яъни бу ундошнинг қадимги туркий тилда бўлмаганлиги, лекин туркий уруғлардан бири бўлган чигиллар диалектига хос эканлиги айтилади ва д-д-з тараққиёти кўрсатилади. Ҳақиқатан ҳам, қадимги туркий тил бўйича яратилган дарсликларда (дз) ундоши ҳақида маълумотлар учрамайди. Айрим ишларда ундошининг пайдо бўлиши XI—XII асрлар билан белгиланади.

Энди бу ундош кейинги ҳодисами? деган ҳақли савол туғилади. Шунини айтиш керакки, тилда тошуш таркиби аслида мураккаблик томонига эмас, балки соддалик сари тараққий этади. агар бу фикрдан келиб чиқадиган бўлсак, ундоши д ундошининг тараққиётидан ҳосил бўлган деб ҳисоблаш мумкин эмас.

«Хусрав ва Ширин» достони тилида сингармонизм қонунияти тўла амал қилган. Маълумки, сингармонизмнинг икки тури мавжуд. Туркий сўзларда танглай уйғунлиги тўла сақланади:

Кел, емди сен бу өпкэлэрни қойғыл,

Бир анча ҳам нифāk, билә узр қыл.

(273)

Бу байтда *емди, өпкэлэрни, қойғыл, анча, билә* сўзларида танглай уйғунлиги сақланган лекин араб, форс тилларида ўзлашган сўзларда (ўзак ва қўшимчаларда) бу қонуниятнинг амал қилиши катъий эмас. Арабча ва форсча сўзларда танглай уйғунлигига риоя қилиниши бундан чекинишни ва бундан чекинишни қуйидаги мисолларда кўрсатишга ҳаракат қиламиз:

1. Ўзак (арабча, форсча) ва қўшимча (туркий)ларда танглай уйғунлиги сақланади:

Не сөзким айдын ул йерлик йериндә,

Хатāсы йоқ бу сөзләрниц бириндә.

(225)

2. Туркий ўшимча арабча, форсча сўзнинг охирги бўғинига уйғунлашади:

Йелиб йелтек равāн ул тағқа йетти,
Белин бағлады истидадын етти. 235)
Вәфāлығ қулни бир йолы унутма,
Сут орнықа йана ағу татутма.
(238)

Лаб уйғунлигига ҳам амал қилинган. Барча бўғинларда лаб уйғунлиги сақланади:

Қамуғ түрлүк көркүң бир иллāким дариг ул,
Табар текмә кишиләр табғыңа йол. (256)
Чықыб сиз таш ешикдә оллуруңуз,
Йавуқ йетсә, бақыб йахшы көрүңүз, (263)
2. Қўшимча сўзнинг охирги лабланган бўғини уйунлашади:
Ва лекин мен туруб чыққмышда кедин,
Тонуб кедуруб қаравашлардан бирин.

256)

Йазуклук қулар истиғфарм ҳаққы,
Ҳажыллык йышыси зāры ҳаққы
(261)

3. Лаб уйғунлиги бузилади:

Ҳануз шукриңни айту билмәгәймән,
Тумандын бирин айту билмәгәймән.
261)

Лаб уйғунлигидан чекиниш ҳолатлари қонуний эмас, балки унинг қонуниятларини ўрганиш тил билимимизнинг навбатдаги вазифаларидан биридир.

Морфологик хусусиятлар

Достон морфологиясида, бир томондан, эски туркий тил анъаналари сақланди, иккинчи томондан, кейинчалик у эски ўзбек адабий тилида меъёрга айланган морфологик шакллар билан бойиди.

Достон тилида ҳам «Девону луғатит турк», «Қутадгу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ» тилига хос бўлган қуйидаги тил хусусиятларини кўрамиз: Қаратқич келишиги -им қўшимчаси билан ҳам ҳосил қилинган:

Кулын ғура меним йеткәнгә берди,

Шәкәр шура меним текәнгә берди. (140)

Тушум келишигининг баъзан *-г /—и*г кўшимчаси билан ҳосил қилинган шакли учрайди:

Жаҳән тапты ерсә жәнны ушбу йерик (г), 29

Недин бизләргә көринүр тушдә айтек. (310)

Бу мисолда **йерик** сўзидаги *-и*г кўшимчаси кейинги сатрдаги *айтек* сўзига қофия қилиниши муносабати билан жарангсиз ундош билан берилган, лекин ёзувда ҳар иккала сўз коф (Ҷ) билан ёзилган. Демак, муаллиф ёзувдаги қофияни сақлаш учун кофни ишлатишга мажбур бўлган. Шунингдек, бу кўшимча дoston тили учун типик эмас. Маълум бўладики, бу ўринда муаллиф қофия талаби билан архаик тушум келишиги кўшимчасидан фойдаланишга мажбур бўлган.

Восита келишигидан унумли фойдаланилган:

Низамий назмы йанлмғ туз созунни, Аньш билгут ханина бу озунни. (135)

Аның сўзи бу ерда у билан, ўша билан деган маънони билдирган.

Ажун хушлуклармндын конлм кечти,

Өз елигин башына тупрак сачты. (206)

Асар тилида чиқиш келишиги *-дин -дын -тин -тын* кўшимчалари билан ҳосил қилинганлиги нормага мувофиқ келади. Шу билан бир қаторда дoston тилида қадимги туркий тилда бу кўшимчалар билан ёндош қўлланган – *дан/ -дән* кўшимчаси учрайди. Бу кўшимча варианты қўлланишининг икки сабаби ҳақида фикр юритиш мумкин:

1. Бевосита қадимги туркий тил унсурларининг сақланиб қолиши деб қам тушуниш мумкин.

2. Лозим бўлган ўринларда тўла қофия ва вазни сақлаш учун ҳам бу вариантда фойдаланилган бўлиши мумкин.

Йана шаҳзādаның хизматчы оғлан,

Күчәмләб ғура алмыш тейү бағдан. (139)

Бунда *оғлан ва бағдан* сўзларининг тўла қофиясига эришиш ниятида шоир *-дан* кўшимчасидан фойдаланган. Буни қуйидаги байтларда ҳам кўриш мумкин:

Сабак алмыш хавāда қушлар андан,

Сувда иврәкчә қорқмаз болса тофан. (145)

Чечәкни тāза еркән термәдим мен,

Йел елтти нāгаҳāн кезләнди көздән. (146)

Демак, асар тилида –*дэн* вариантынинг қўлланишини юқоридаги иккинчи сабаб билан боғланиш мутлақо тўғри бўлади.

Жўналиш келишигани шакллантирувчи кўрсаткич сифатида –*кә* –*қа* қўшимчаларининг қўлланиши асар тилининг меъёрини акс эттиради, яъни тил олди унлили асосга –*кә*, тил орқа унлили асосга –*қа* варианты қўшилган.

Укуш сөз барча ҳалда йахшы болмаз,
Тейу сабр ишкә бағлаб қылдылар рāз. (181)
Мунунтек айты ул сөз айғчы пир,
Нетәкким чықты саҳрāқа жаҳāнгир.
(180)

Демак, қадимги туркий тилга хос бу ходиса «Хусрав ва Ширин» асарида ҳам давом этган.

ңга - *хизматинга*, *тобинга* (184) каби кўринишга эга бўлган ўринларга ҳам дуч келиш мумкин. Бу кўрсаткич араб алифбосида ҳам нуну кофу алиф, нуну ғайну алиф билан берилган.

Бунда икки хил фикр юртиш лозим булади:

1. Бу сўзлардаги *н* ундошини оралик (интеркаляр) товуш деб тушуниш мумкин, чунки бу товуш ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлланиб келмокда.

2. Эски ўзбек ёзувида ҳам ҳозирги ўзбек ёзувида ҳам шундай нокулайликлар мавжудки, жонли тилига хос бўлган барча имкониятларни бериш қийин. (Бундай қийинчилик дунёдаги деярли барча ёзувларда мавжуд.) Буни маълум даражада транскрипцион белгилар билангина амалга ошириш мумкин. Шу муносабат билан қадимги туркий тилда ҳам бўлган, мазкур дoston тилида ҳам давом этган жўналиш келишигининг –*нә*–*на* вариантларини араб ёзувида ҳам, ҳозирги ўзбек ёзувида ҳам ўқувчига етказиш қийин, яъни –*нә* –*нга* () шаклида ёзувида намоён бўлиши кутилган натижани бермайди. Афсуски, котибларнинг —*нә* –*на* қўшимчасини нуну кофу алиф ҳамда ғайну ҳойи ҳавваз билан беришдан бошқа иложи ҳам йўқ эди.

Тартиб соннинг қадимги туркий тил хос бўлган –*нч* қўшимчаси билан ҳосил қилинган варианты қайд қилинади:

Икинч элгә алыб ул тешәсини,
Йана башлар узақы пешәсини.
(239)

Ортирма даражаси сифати *кәд*, *йавлақ*, *асру*, *асры* (*жуда*) равишлари билан ҳам ҳосил қилинган:

Фәләк астында кездим мунча афак,
Ажайыб көрдүм ичрә йавлақ. (143)

Бу ўринда *йавлақ* сўзи ажайиб сифатига алоқадор.
Қамуғ барча шахдын алур мӓлу хыражын,
Агар бермӓсӓ тушрур башда тажью.
Йана уш бизгӓ давлат йары келди,
Не ким сақынды ўз башьӓа келди. (213)

Феълнинг амалий шаклларида ҳозирги даврда мавжуд бўлган қўшимчалар билан бирга қадимги туркий тилга хос бўлган қўшимчалар ҳам қўлланган:

-ығлы /—игли сифатдош қўшимчаси:

Қайу мажлысдаким сӓзлӓсӓ ул ай,
Оқығлылар қылуր эрди тӓлым вай. (227)

-у —у, -йу -йу равишдош қўшимчаси:

Бу йаңлығ сӓзлӓр айту, йығлағу зӓр,
Йузин сурат оында йергӓ суртар.(239)

-мадин равишдош қўшимчаси:

Ахыр уш иккимиздин ӓзгӓ ким бар,
Сақынмадин сақынмақ недин, ей йӓр. (195)

Шарт майлнинг 11 шахс бирлигида *-наң —нӓң* қўшимчасининг қўлланиши ҳам достон тилининг ўзига хослигидир:

Агар керт-у мусулмӓн ерсӓнӓэн бир,
Недин қылмазсен ул ӓвӓзы тӓкбир. (260)
Уш андын айды: «Ей фарзӓна Фархӓд,
Керӓкким қылсаңан емди мени шӓд». (288)

Буйруқ-истак майли фегълининг 111 шахсида *-су -сү* қўшимчаси катнашган.

Буйурды келсү теб барбатчыны шӓх,
Ачық болсун теди келгинчӓ даргӓх. (215)
Киши кирмӓс бағчылар бағына,
Тавар сүмӓӓсүнлӓр ҳам терланларына. (138)

Лекин *-сун -сүн* қўшимчаси ҳам қўлланганлиги юқородаги мисоллардан кўриниб турибди.

Сўз шаклларида ўғуз гуруҳи тилларининг фонетик хусусиятлари сақланади:

а) бўлишсизлик шаклидан сўнг келаси замон сифатдоши -з кўшимчаси билан ҳосил қилуради:

Қамуғдын озруб ул хидмат жаҳаннинг,
Кечүрмәз ерди хидматсыз замāның. (138)

б) ҳозирги-келаси замон феъли бўлишсиз -ман -мән кўшимчаси билан қўлланган:

Меликмән йазуқны билмән теди ҳеч,
Айытлар кечә ким қалды ул кеч. (139)

Форсий мофологик унсурлардан ҳам, яъни «ёйе ишорат» шаклидан ҳам фойдаланилган:

Ханым бирлә мәликә атына бир
Китабе қыл ка қыл теди тадбир. (135)
Агар учтмāхда хуре ерсә машхур
Ул ел учтмāх ерүр ул фитналар хур. (145)

Савол ва топшириқлар:

1. XIV асрдаги тарихий жараён ва адабий тил анъанаси ҳақида гапириб беринг.
2. Бу даврнинг таянч диалекти деганда нимани тушунасиз?
5. XI-XIV асрларда адабий тилнинг «Қорахонийлар», «Олтин Ўрда» ва «Чигатой» номлари билан аталиши ва унинг сабаблари нимадан иборат. Бу давр ёзув ёдгорликларини сананг.

Таянч тушунчалар:

Карлуқ-хоразм адабий тили - қорахонийлар давлати ҳукмронлиги тугагандан кейин вужудга келган адабий тил бўлиб, бу тил мўғуллар истилосидан сўнг икки бир-бирига яқин бўлган адабий тилларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Улардан бири Олтин Ўрда ёки Хоразм адабий тили ва иккинчиси Чигатой улусининг тили.

Олтин Ўрда адабий тили – XII-XIV асрларда Хоразмни ҳам қўшиб олган Олтин Ўрда давлати тузилади. Олтин Ўрданинг бир қисми бўлган Хоразмда адабий тил қипчоқ-ўғуз тили элементлари асосида ривожланиди. Шунинг учун Олтин Ўрда циклига кирувчи ёдгорликларни кўпчилик адабиётларда Хоразм ёдномалари деб ҳам юритилади.

Чигатой адабий тили – Мўғуллар истилоси натижасида тузилган давлат Чигатой давлати деб юритила бошланди. Чигатой адабий тили илмий адабиётларда қорахонийлар даврида ташкил топган қарлуқ-чигил-уйғур ва

ғарбий хоразм тилининг давоми ҳамда тараққий этиши натижасида пайдо бўлди, деб эътироф этилади.

4-МАВЗУ

Ўзбек халқи ва унинг номланиш тарихи

Режа:

1. *Ўзбек халқи ва тилининг турли хил номланишининг сабаблари.*
2. *Ўзбек адабий тилининг даврлаштириш масаласи.*
3. *Ўзбек адабий тилини даврлаштиришда олимларнинг таснифлари ва тамойиллари.*
4. *Ўзбек адабий тилининг тараққиёт босқичлари:*
 - а) илк давр (XI-XIV) асрлар ва эски ўзбек тили.*
5. *Эски ўзбек тилининг таянч диалекти масаласи.*
6. *Эски ўзбек тилида форс-тожик ва араб тили унсурларининг янада кучайиб кетиши.*

Ўзбек халқи ва ўз тилининг номланиши. Ўзбек халқи, миллати номини олган халқ жуда қадимий тарихга эга бўлгандек, улар тилининг номланиши ҳам ҳар хил даврларда турлича бўлган. «Ўзбек» деган номнинг мазкур миллатга ва унинг тилига нисбатан қўлланиши Октябрь инқилобидан кейин бошланди. Унгача Европа туркшунослари Ўзбекистоннинг ўтроқ аҳолисига нисбатан сарт сўзини қўллаганлар. «Сарт» сўзининг луғавий маъноси ҳали мунозаралидир. М.Қошғарий уни «Савдогар» маъносида қўлланганлигани билдиради. У.Турсунов ва Б.Ўринбоевлар санскритча сартаван (карвонбоши) сўзидан олинганлигини айтадилар.

Сарт сўзи ҳар ҳолда этник ном эмас. Бу ном шаҳар аҳолисига кўчманчилар ва саҳройилар томонидан қўйилгандир. Шунинг учун сарт Навоий ва Бобур сарт атамасини тожик-форсларга нисбатан қўллаганлар. Умуман, XVI асргача Ўрта Осиё шаҳарларида яшовчи тожик аҳолини сарт дейилган. Шайбонийхон истилосидан кейин бу ерлардаги ўтроқ туркий аҳоли ҳам кўчманчи ўзбеклар томонидан сарт деб юритилгани маълум.

Шунингдек, ўзбек тили ҳамда ўзбек адабий тили тарихда даврига караб турк, туркий, туркча, туркистонча чиғатой, Ўрта Осиё туркийси каби номлар билан аталиб келган. Маҳаллий халқлар ўзбек деб аталувчи халқни «турк» ва унинг тилини «туркий» деб юритганлар. Алишер Навоийнинг «Мукокаматул-луғайтайн» асарида ўзбек халқини, турк ва унинг тилини турк тили деб атайди. Масалан: «... менинг таъбим турк лафзига мулойим тушган

учун таърифида муболаҳа изқор қилурмен. Бу гариб маъни адосида туркчада бу матлаъ борким»

«Турк» номи М.Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асаридаёқ кенг маънода ҳамма туркий халқларга нисбатан ва тор маънода Шарқий туркларга нисбатан қўлланган. «Ўзбек» номи эса ҳозирги ўзбек халқининг бир кисмини ташкил этувчи қипчоқ уруғига мансуб бўлган қабилаларга нисбатан ишлатилган.

Турк номи Ўрта Осиё, Крзоғистон, Кавказ, Волга бўйи халқларига нисбатан ҳам қўлланганлигидан, ўзбек тилини улардан фарқлаш учун *туркистонча, чигатойча, Ўрта Осиё туркчаси* деб номлаганлар.

Чигатой атамаси мўғуллар истилосилан кейин пайдо бўлган. Чингизхон вафотидан олдинроқ босиб олган ўлкаларни ўғил ва набиралари ўртасида таксимлаган. Шунда Ўрта Осиё ва Шимолий Афғонистон ўртанча фарзанди Чигатойга берилган. Чигатойхон тасарруфига қарайдиган ерлар Чигатой юрти, эли; элатлар эса Чигатой улуси; бу ҳудудда яратилган адабий, тарихий асарлар аста секин, даврлар ўтиши билан чигатой адабиёти, унинг тили сунъий равишда чигатой тили номи билан юритиладиган бўлган. Демак, Чигатой атамаси ҳукмдор номи билан боғланган атамадир.

Навоий «Чор девон»ида Чигатой, Жўжи атамалари уруғ, қабила номларини билдиргани ҳақида маълумот берилган: «*Турк қрвмлари Жўжидур, Иноқ, Чигатой*».

Адабиётшуносликда *чиғатой адабиёти ва чигатой тили, чигатой туркийси* атамалари учрайди. Бунда, яъни чигатой адабиёти атамаси қўлланса, ўзбек мумтоз адабиёти деб тушунмоқ керак. Чигатой тили, чигатой туркийси атамаси учраб колса, унинг эски ўзбек адабий тили ўрнида ишлатилганини англаймиз.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи, унинг номланиш тарихи хусусида С. П. Толстов, А.Ю. Якубовский, Я. Ғ. Ғуломов, Л.В. Ошанин, М. Ваҳобов, А.Асқаров, Б.Аҳмедов, И. Жабборов каби олимларнинг ҳар хил тарздаги тадқиқотлари мавжуд. Ўзбек атамаси гарчи «ўзи-бек» -ўзига бек, мустақил беглик каби маъноларни билдирган сўз деб юритила бошлаган бўлса ҳам, қадим бу сўз нимани англатгани аниқ эмас.

Ўзбек сўзининг келиб чиқиши ва қўлланиши ҳақида ҳозирча энг сўнгги маълумот профессор Х.Дониёров мақоласида анча батафсил берилади. Мақолада биз учун янги фикр муаллифнинг ўзбек атамасининг XI асрда ҳам ишлатилгани ҳақидаги аниқ манбаларга суяниб келтирган мулоҳазасидир. Шунингдек, бу ном билан аталувчи қавмларнинг ҳозирги Ўзбекистон, Ўрта Осиё ва ҳатто араб мамлакатлари ҳудудида ҳам анча илгаридан бери яшаб келаётганлигига қуйидаги мисоллар жуда ёрқин далил бўла олади. Масалан, XI асрда Сурияда яшаган араб тарихчиси Исома ибн Мунқизнинг «Китоб-ал

эътибор» («Ибратли китоб») деган асарида ёзилишича, «ўзбек» қавмига мансуб бўлган кишилар ўша вақтдаёқ Арабистонда анча мавке эгаллаганлар ва европаликларнинг салб юришларида мусулмонлар томонида туриб жанг қилганлар.

Навоийдан кейин XVI аср бошларида ўзбек халқи ва унинг тили ўзбек номи билан ҳам юритилган. Буни Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома»сидан келтирилган қуйидаги байтдан ҳам билиш мумкин:

Холи анинг ери Туркистондур
Ўзбак элига муаззам хондур.

Шайбоний Дашти қипчоқдан бостириб киргандан сўнг кўчманчилар билан ерли қабилалар аралашиб кетадилар. Шу туфайли ўзбек деган ном кейинчалик кенг қўллана бошлаган. Ўзбек халқи ва унинг тили қайси ном билан аталмасин, шу халқнинг бирдан-бир алоқа воситаси бўлиб келди.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИНИ ДАВРЛАШТИРИШ

Ўзбек тили уйғур тили билан биргаликда қарлуқ тили группасига киради. Қарлуқ тили тарихий жиҳатдан Ўрта Осиё группасига, айниқса, ғарбий хун шаҳобчасига кирган тиллар билан оиладошдир.

XI асрдан кейинги Ўрта Осиё туркий тиллари, шу жумладан, ўзбек адабий тилининг ривожланишидаги маълум даврларни белгилаш мумкин.

Тил тарихини ўрганишдаги энг муҳим масалалардан бири - даврлаштиришдир. Даврлаштириш учун ўзбек тили ва унга уруғдош бўлган туркий тилларнинг келиб чиқиши, тараққиёт босқичлари, ўзаро муносабатлари аниқланиши лозим.

Маълумки, даврлаштириш туркий тилларнинг таснифи билан ҳам боғлиқдир. Тасниф маълум даражада тиллар тарихини даврлаштириш демакдир. Чунки таснифда ҳам, даврлаштиришда ҳам бир хил принципга амал қилинади.

Туркий тилларнинг таснифи XI асрда М. Қошғарий томонидан берилган бўлса ҳам XIX асргача бу тилларнинг мукаммал таснифи яратилмаган эди. XIX асрдан бошлаб туркий тилларни рус олимлари тасниф қила бошладилар. Булардан айримларини намуна учун келтирамыз.

I. В. В. Радлов туркий тиллари тўрт гуруҳга бўлади:

1. Шарқий гуруҳ (Сибирь татарлари тили).
2. Ғарбий гуруҳ (қирғиз, қozoқ, бошқирд, татар тиллари).
3. Ўрта Осиё гуруҳи (ўзбек, уйғур тиллари).
4. Жанубий гуруҳ (туркман, озарбайжон, турк, крим татар тиллари).

II. А.Н. Самайлович Радлов ва Корш таснифларини бирлаштириб олади.

1. Жанубий - Шарқий ёки чигатой гуруҳига ҳозирги уйғур, ўзбек тилларини ва шеваларини киритади.

2. Жанубий - Ғарбий ёки ўзгуз гуруҳига ўзбек тилининг ў(уз) шеваларини киритади.

III. С. Е. Малов ўз таснифида янги турк тиллари гуруҳига ўзбек, чигатой тилларини киритади.

IV. Н.А.Баскаков таснифида турк тилларининг Ғарбий хун тармоғи қарлуқ тиллари гуруҳига киритилади; а) қарлуқ — хоразм гуруҳи. Бунга қорахоний - хоразм тили (Ақмад Яссавий асарлари), ҳозирги уйғур тили ва шевалари киритилган (бунда айрим лингвистик белгилар ҳисобга олинган).

IV. А.М.Шчербак тархи (1957)

Тил тарихини ўрганишдаги энг муҳим масалалардан бири — даврлаштиришдир. Даврлаштириш учун ўзбек тили ва унга уруғдош бўлган туркий тилларнинг келиб чиқиши, тараққиёт босқичлари, ўзаро муносабатлари аниқланиши лозим.

Маълумки, даврлаштириш туркий тилларнинг таснифи билан ҳам боғлиқдир. Тасниф маълум даражада тиллар тарихини даврлаштириш демакдир. Чунки таснифда ҳам, даврлаштиришда ҳам бир хил принципга, яъни тарихийлик принципига амал қилинади.

Туркий тилларнинг таснифи XI асрда М. Кошғарий томонидан берилган бўлса ҳам, XIX асргача бу тилларнинг мукаммал таснифи яратилмаган эди. XIX асрдан бошлаб туркий тилларни рус олимлари тасниф қила бошладилар. Буларга айримларини намуна сифатида келтирамиз:

I. В.В. Радлов туркий тилларни тўрт гуруҳга бўлади:

1. Шарқий гуруҳ(Сибирь татарлари тили).

2. Ғарбий гуруҳ (қирғиз, қозоқ, бошқирд, татар тиллари...).

3. Ўрта Осиё гуруҳи (ўзбек, уйғур тиллари).

4. Жанубий гуруҳ (туркман, озарбайжон, турк, қрим-татар тиллари).

II. А.Н.Самойлович, Радлов ва Корш -таснифларини бирлаштириб олади. 1. Жануби - Шарқий ёки чигатой гуруҳига ҳозирги уйғур, ўзбек тилларини ва шеваларини киритади.

III.С.Е. Малов ўз таснифида янги турк тиллари гуруҳига ўзбек, чигатой тилларини киритади.

IV.Н.А. Баскаков таснифда турк тилларининг Ғарбий хун тармоғи қарлуқ тиллари гуруҳига киритилади: а) қарлуқ-уйғур гуруҳи; б) қарлуқ -

хоразм гуруҳи. Бунга коракхоний-хоразм тили (Аҳмад Яссавий асарлар), ҳозирги ўзбек тили ва шевалари, ҳозирги *уйғур* тили ва шевалари киритилган (бунда айрим лингвистик белгилар ҳисобга олинган).

V. В.А. Богородицкий (1921) таснифида Ўрта Осиё гуруҳига ўзбек, уйғур, козоқ, қирғиз, қорақалпоқ тиллари киритилган.

Уларнинг баъзилари туркий тилларни ҳудудий - жўғрофий жиҳатдан тасниф қилса, боқшалари тшшарнинг бир хил лингвистик беагисига асосланади. Учинчиларида туркий тиллар тарихи халқ тарихи билан етарлича боғланмайди. Шулар ичида Н.А. Басков таснифи анча мукамал туюлади.

А.М. Шчербек тархи (1953):

- 1.Энг қадимги давр ўзбек адабий тили (X - XII асрлар).
2. Ўрта давр ўзбек адабий тили (XIУ-ХУI асрлар).
3. Янги давр ўзбек адабий тили (ХУШ-ХIХ асрлар).
4. Энг янги давр ўзбек адабий тили (ХIХ аср охири ва ХХ аср бошлари). Олим Усмон тархи (1957):

1. Турк хоқонлиги даврида қадимги туг-ю турк тили (УI-1Х асрлар). VI-VIII асрлар; VIII - IX асрлар).

2. Қадимги ўзбек тили (1Х-ХН асрлар).
3. Эски ўзбек тилининг илк даври (ХIII -ХIV асрлар).
4. Эски ўзбек тили (ХIV асрнинг охиридан ХIХ аср II ярмигача).
5. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили:

А) ХIХ асрнинг II ярмидан Октябрь инқилобигача бўлган давр ўзбек адабий тили.

Б) Шўро даври ўзбек миллий адабий тили.

VI. Ғ.Абдурахмонов, III.Шукуров тархи (1973):

1. Энг қадимий туркий тил (VII асргача).
2. Қадимги туркий тил (VII асрдан XI асргача).
3. Эски туркий тил (XI асрдан ХIII асргача).
4. Эски ўзбек адабий тили (ХIV асрдан ХIХ асргача).
5. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили.

VII. Эргаш Фозилов тархи (1977).

А) Туркий тиллар учун муштарак бўлган обидалар - VI - X асрнинг биринчи чораги. Б) Эски туркий ёдномалар - IX - XII асрлар (Қутадғу билиг», «Девону луғотит турк», «Ҳибатул ҳақойиқ»).

I. Тарих олди ўзбек тили - XII-XIY асрлар (манбалари-«Тафсир», Сайфи Саройи – «Гулистон бит туркий», «Муҳаббатнома», «Хусрав ва Ширин», «Нажкул Фародис»...).

II. Илк ўзбек тили -

Академик А.Самойлович Ўрта Осиё туркий тшшарини қуйидаги даврларга бўлиб кўрсатади.

I давр. XI-XIY асрларни ўз ичига олади.

II давр. Мўғуллар ҳукмронлиги давридаги ўзбек адабий тили.

III давр. Темурийлар давридаги ўзбек адабий тили. Бу давр XIX асрнинг 2-ярмига қадар давом этади.

IV давр. Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олингандан кейинги адабий тил.

Ўзбек тили тарихини унинг ички ривожланиш хусусиятларига қараб, шунингдек ўзбек халқи ва миллатининг шаклланиши, ижтимоий-тарихий тараққиётига қараб шундай даврларга бўлиш мумкин.

I. Ўзбек халқ тили тараққиётининг илк даври. Бу давр XI асрдан XIV асрнинг ярмигача бўлган даврни ўз ичига олади.

II. Ўзбек халқ тили тараққиётининг Ўрта даври. Бу XIV асрнинг 2-ярмидан XIX асрнинг 1-ярмигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва маълум тараққиётга юз тутган давридир.

III. Ўзбек халқ тили тараққиётининг сўнгги даври. Бу давр XIX асрнинг 2-ярмидан октябрь революциясининг ғалабаси ва ЎзССР барпо этилган даврни ўз ичига олади.

IV. Миллий Ўзбек адабий тили. Бу даврда Ўзбекистон миллий тили шаклланди ва тараққий этди.

Ўзбек тилининг илк даври ва эски ўзбек тили.

X аср қарлуқ қабилаларининг иттифоқи анча кучайди ва улар ўзларининг қорахонийлар давлатини барпо этадилар. Уларнинг маркази шаклланди. Албатта, бу процесс XI асрдаги қорахонийлар давлатининг маҳаллийлаштириш тенденциясини ривожлантириш билан боғлиқ эди. Илк давр ўзбек адабий тили икки характерда бўлган:

1) китобий адабий тил. Унда арабча, форсча ва қадимги туркий формалар устундир. Шунинг учун ундаги кўпгина сўз ва формалар биз учун тушунарли эмас.

2) халқ адабий тили. Унда ўша давр халқ тилига хос форма ва элементларни учратамиз.

Китобий адабий тил традициясида диний мистик ва қисман дидактик

асарлар яратилган.

Бундай асарлар жумласига «Тафсир», «Қиссасул-анбиё» ва «Ўғузнома» асарларини киритамиз. Фонетик жиҳатдан бу асарлар *д*-диалекти асосида яратилган. Кейинги даврда (XIV аср бошларида) *й*-диалектига ўз ўрнини бўшатиб берган.

Халқ адабий тили халқ жонли тилига хос формалар асосида шаклланди. Унда халқ оғзаки ижодига тегишли бўлган бой стилистик воситалар ўз аксини топган. Бунга М.Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарига кирган кўшиқ, мақол ва бошқа типдаги текстлар киради.

Бу даврнинг манбаларига. М.Қошғарийнинг «Девону луғатит турк»(XI аср), А.Юғнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» (XII аср), Алининг «Қиссаи Юсуф» (XIII аср), Рабғўзийнинг «Қиссаси Рабғўзий» ва «Қиссасул анбиё» (XIV) Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» (XIV аср) ҳамда турли давлат ёрлиқлари, ҳужжатлари киради.

Юқорида келтирилган даврлар ўзаро ички боғланган, бири иккинчиси учун тарихий замон тайёрлаган. Бу даврлар ижтимоий- тарихий нуқтаи-назардангина эмас, балки ўзига хос лингвистик хусусиятларига қараб ҳам фарқланади. I давр тили учун даврлашиш ҳодисаси характерли бўлса, кейинги даврлар учун *й* - лашиш характерлидир.

Эски ўзбек адабий тилининг диалектал асослари борасида ҳозиргача турли мунозаралар мавжуд .

Шуни айтиш керакки, лингвистик адабиётларда эски ўзбек тилининг хусусиятлари ҳақида гап борганда буюк Алишер -Навоий асарларига асосланилади, чунки Алишер Навоий ўзбек халқининг улуғ мутафаккири, атоқли шоири ва улкан тилшуноси бўлиши билан бирга эски ўзбек адабий тилига асос солган, уни шакллантириш ва ривожлантириш ишига ҳаммадан кўра кўп ҳисса қўшган бир сиймодир. Шунинг учун ҳам эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва тараққий этиши ҳаққоний равишда Алишер Навоийнинг табаррук номи билан боғлиқдир.

«Ҳақиқатдан ҳам Алишер Навоийнинг тили бутун бир даврнинг тилидир, бутун бир халқнинг адабий тилидир» (Х.Дониёров. Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир. А.Н. ва адабий таъсир масаласи. Т, 1968.279).

Маълумки, Алишер Навоий ҳар қанча улуғ сиймо бўлишига қарамай, у ҳам маълум бир халқнинг вакили бўлган ва унинг тили кўп шеваларни бирлаштирганлиги билан бирга, маълум шевага ҳам таянган, унинг тилида ўша маълум шева ёки шеваларнинг изи бошқалариникига қараганда кўпроқ акс этган. Демак, энди Алишер Навоий тилига асос бўлган шева қайси шева эди деган масала кун тартибида кўндаланг бўлади.

Бу масала олимлар ўртасида тортишувга сабаб бўлмокда. Бунга Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг Алишер Навоий тили Андижон шевасига мос келсада, деган

фикри асос бўлмоқда. Маълумки, Бобур ҳар томонлама билимли, олим киши бўлган. У ўзининг «Бобурнома» деган машҳур асарида ўша даврдаги ижтимоий- тузум, сиёсий воқеалар, адабий ҳаёт ва бошқа кўпгина соҳаларни илмий анализ қилиб бериш билан бирга, тил соҳасида ҳам ажойиб фикрлар айтган. Бобур Андижон ҳақида гапириб Шундай дейди: «Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида туркий билмас киши йўқтур. Элининг лафзу қалам била ростдур. Ани учун ким Мир Алишер Навоийнинг музаннафоти, бовужудким Ҳирида нашъу нома топибдур, бу тил биладир» (1960. 60-бет).

Бобурнинг бу фикри ҳақида мунозара бошлаган машҳур тарихчи В.В.Бартольд «Мир - Али - Шир и политическая жизнь» деган асарида Бобурнинг бу сўзларини ўша даврдаги мадания шаҳар булган Андижонда тўғри тил, яъни адабий тилга яқин тил билан гагширишган деб тушунмоқ керак, чунки Мир Алишер Андижонда бўлган эмас, деб кўрсатади. А.Ю.Якубовский эса «Черт общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои» деган асарида «Бу ўринда Бобур ҳеч нарсани бўрттириб кўрсатган эмас» деб таъкидлайди. Демак. В.В.Бартольд Андижон шеvasи Навоий тилига яқин тил деган фикрни илгари сурса, А.Ю.Якубовский Бобур маълумотига ишонмасдан иложимиз йўқ, деб кўрсатади. Бу борадаги профессор. Ф.Абдуллаевнинг фикрлари билан танишайлик: У «XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари» деган мақоласида Бобур маълумотига бир неча антитезислар қўяди:

1. Алишер Навоий кеч қачон Андижонда бўлмаган.
2. Бобурнинг ўз асарлари тили мазкур шевага яқин деб фараз қилсак, Навоий ва Бобур асарлари тили ўртасида анча диалектал фарқлар бор.
3. Алишер Навоий яратган асарлар тили ғоят мураккаб ва диалектал жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, унинг ҳажми ва салмоғи шу қадар зўр эдики, уни бир диалект, ҳатто бутун бир лаҳжа рамкасига сиғдириб бўлмайди.
4. Алишер Навоий асарлари тилида ҳозирги Ўзбекистон территориясига ҳамда қўшни республикаларга тарқалган жонли ўзбек шеваларининг деярли ҳаммасининг элементлари мавжуд.
5. Ҳозирги козок, татар, уйғур, туркман, озарбайжон, усмонли турк каби тилларга хос бўлган лексик қатлам ва график формалар XV аср ўзбек адабий тилида анчагина миқдорда учрайди, лекин бундай хусусиятларнинг кўпчилиги Андижон шеvasида йўқ. Бобурнинг ўз асарларида ҳам бундай элементлар камдан-кам учрайди.
6. Навоий асарлари тилида қадимги уйғур ва қадимги [туркий] ёзув ёдгорликлари (руник ёзувлари)га хос бўлган элементлар ҳам мавжудки, унинг тарихий илдизини фақат бир ёки бир группа шевалардан ахтариш қутилган натижани бермайди.
7. Шунингдек, Алишер Навоий асарлари тилида бошқа ёзув ёдгорликларида учрамайдиган ёки жуда кам учрайдиган фамматик элементлар

борлиги қайд қилинган, андижон шевасида ҳам бошқа ўзбек шеваларида ҳам улар қанузгача қайд қилинмади, бошқа туркий тилларда ҳам учрамади.

8. Ниҳоят, Навоий асарлари тилида уруғдош бўлмаган тиллардан олинган сўзлар ўша даврдаги адабий тил лексик қатламининг анчагина процентини ташкил қилади, айрим график формалар, масалан, араб ва форс-тожик график элементлари, жонли морфологик кўрсаткичлар сифатида мавжуд. Андижон шевасида эса бу қадар чет тил элементларининг бўлиши эҳтимолдан жуда узоқ.

Тилшунос ва Навоийшуносларнинг бу масалага аралашуви бежиз эмас, чунки:

1) Алишер Навоийнинг тилини ҳеч бўлмаса сўнгги даврдаги Андижон шеваси билан чоғиштириб ўрганиш имконияти йўқ эди, Бунинг сабаби шундаки, араб алифбесидаги ҳарфлар системаси туркий тиллардаги товушлар системасини тўлиқ акс эттира олмайди. Айниқса, араб алифбесидаги ҳарфлар туркий тиллардаги унлиларни аниқ кўрсатиб бўлмайди. Ана шунинг учун ҳам Навоийда тил олди э билан, тил орқа о, тил олди у билан тил орқа у товушлари бир-биридан фарқ қилганлигини аниқлаш мушкул. Фақат «Муҳокаматул-луғатайн» асарида Навоийнинг ўзбекча унлиларнинг форс-тожикча унлилар билан чоғиштириб, форс тилидаги битта ва иккита «вов» (و), «ёй» (ي) га нисбатан ўзбек тилида 4 тадан товуш мос келиши ҳақидаги фикри орқалигина юқоридаги унлиларнинг тил олди ва тил орқа хусусиятларига қараб фарқланганлигини биламиз.

3. Агар юқоридаги масалалар аниқланган тақдирда ҳам Алишер Навоий тилининг ўша даврдаги Андижон шевасига тўла мос эканлигани ёки унинг тўлиқ мос эканлигини айнан аниқлаш жуда катта қийинчилик билан бўлар эди, чунки ўтган 500 йилдан кўпроқ вақт ичида Алишер Навоийнинг асарлари тили ҳеч ўзгаришсиз бизга етиб келган бўлса, бу ўтган вақт ичида ўзбек тилининг андижон шеваси унинг бошқа шевалари сингари деярли тўхтовсиз равишда турли ўзгаришларни бошидан кечириб келмоқда.

Хусусан, Навоийдан кейин тез орада мамлакатнинг Темурийлар кўлидан кетганлиги ва шу муносабат билан боғлиқ ҳолда аввал Дашти қипчоқда яшаб келган ва бу ердаги аҳолига нисбатан сон жиҳатдан кўпроқ бўлган ўзбекларнинг (қипчоқ ва кўчманчи ўзбекларнинг) бу ерга келиб ўрнашиши ва бу ердаги аҳоли билан асрлар давомида аралашиб кетганлиги ҳисобга олинса, Андижон шевасида, шунингдек, бошқа ўзбек шеваларида ҳам ўтган давр ичида қанчалик кучли ва катта ўзгаришлар содир бўлганини тушуниб олиш қийин бўлмайди.

Профессор В.Абдуллаевнинг кўрсатишича, Алишер Навоий Самарқандда икки йил эмас, балки 4-5 йил бўлган. Бу давр ичида деб таъкидлайди Х.Дониёров, у В.Абдуллаев айтганидек, Самарқанднинг жануб томонларидагина эмас, балки унинг шарқ томонларида, яъни Андижон

томонларида ҳам бўлганлиги эҳтимол. Ўша даврдаги шаҳар шевалари ичида андижон шеваси адабий тилга яқин (қалам била рост) шевалардан бири бўлган ва Самарқанд шеваси эса, ўша пайтда темурийлар давлатининг пойтахтларидан бирининг шеваси ва шарқий шевалардан бири сифатида ҳирот шевасига нисбатан Андижон шевасига анча яқин бўлган бўлиши мумкин. Шунингдек, ўша даврда Андижон ва Самарқанднинг алоқалари ҳам анча кучли бўлган.

Алишер Навоий Андижон шеваси билан ҳам болалик вақтлариданок, ўша Ҳиротдаёқ таниша бошлаган бўлиши мумкин.

Чунки Ҳиротга Андижон томондан жуда кўп усталар, навкарлар, косиблар ва бошқа тоифаларнинг борганлиги, улар ичида айниқса, андижонлик шоирлар ва машшоқлар яхши обрўга эга бўлган.

Демак, «қалам била рост» шева сифатида Андижон шеваси ҳали Алишер мактабга қатнаб юрган вақтларидаёқ унинг эътиборини тортган бўлиши мумкин.

Алишер Навоий Андижон шеваси билан ҳали гўдаклигида оила муҳитидаёқ танилган бўлиши ҳам мумкин, чунки Алишерни тарбиялаганлардан ёки унга қариндош бўлганлардан бирортасининг андижонлик бўлиши эҳтимолдан ташқари, Алишернинг ота-оналари, унинг оиласидаги катталар ва сарой кишилари, шу жумладан, барлослар гаплашган шева асосан ўша даврдаги Шаҳрисабз, Китоб шеваси бўлган, чунки у ерлар барлосларнинг макони бўлган. Шундай экан шаҳрисабз-китоб шеваси ўша вақтда Андижон шевасига, Ҳирот катта Самарқанд ва Бухоро шеваларига нисбатан ҳам яқин турган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Алишер Навоий тилининг Андижон шевасига мос бўлганлигини исботловчи далиллардан бири шундан иборатки, ўша вақтда Андижон ва Шаҳрисабз-Китоб шевалари ўртасидагина эмас, Андижон билан Самарқанд ва Бухоро ҳатто, Ҳирот шевалари ўртасида ҳам кескин фарқлар унчалик бўлмаган, балки улар ўртасида ўхшашликлар анча кўп бўлган. А.Навоийнинг таъкидлашича, фақат Хоразм шевасигина бошқа шевалардан ажралиб турган. Лекин кейинчалик мамлакатда юз берган ижтимоий-сиёсий этник ўзгаришлар туфайли хусусан, Алишер Навоий вафотидан кейин тез вақт ичида мамлакатнинг Дашти қипчоқдан келган ўзбеклар қўлига ўтиш ва уларнинг бутун мамлакат буйлаб, бошқа ўзбеклар билан аралашиб кетишлари натижасида), ўша вақтда бир-бири билан яқин бўлган шевалар аста-секин бошқа шевалар билан қўйилиши, мураккаб интеракция ва дифференциация ҳолатларини бошдан кечиришлари натижасида уларнинг ҳар қайсиси ҳар хил янги хусусиятлар касб этган. Шунинг натижасида улар бир-биридан узоқлаша борган. Шунинг учун ҳам А.Навоий асарлари тили ҳозирги Андижон шевасига ўхшамай қолганлиги тасодифий эмас.

Шундай қилиб, Алишер Навоий асарлари тили Андижон шеваси тилидаги «й»ловчи шаҳар шеваларига мос келади, чунки Навоий замонида й-

ловчи типдаги шакар марказ шевалари умумхалқ ўзбек тилининг негизини ташкил этган.

Шаҳар марказ шеваларига эса Андижон, Наманган, Қўқон, Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз, Китоб каби шевалар кирар эди. Лекин шу билан баробар эски ўзбек адабий тили боқша ўзбек шеваларининг ҳам, чунончи, жанубий Хоразм шеваларининг ва қипчоқ шеваларининг зарур элементларини қабул қилган. Бу жиҳатдан шеърий асарлар тили характерлидир. Шеърий асарлар тилида проза асарлари тилига нисбатан ўғуз шеваларининг таъсири кучлироқдир.

Савол ва топшириқлар:

Савол ва топшириқлар:

1. Ўзбек халқи ва тилининг номланиш тарихини гапириб беринг.
2. Х.Дониёровнинг ўзбек сўзининг келиб чиқиши ва қўлланиши қақидаги мақоласини топиш ва конспектлаштириш.
4. Ўзбек адабий тилини даврлаштириш ҳақида гапириб беринг.
5. Ўзбек адабий тилини даврлаштиришда олимларнинг таснифлари ва тамойиллари нималардан иборат?
6. Эски ўзбек тилининг таянч диалекти деганда нима тушунаси?
7. Эски ўзбек тилида форс-тожик ва араб тили унсурларининг янада кучайиб кетишига сабаб нима?

Таянч тушунчалар

Сарт – сўзининг луғавий маъноси «ўтроқ» демакдир. М.Қошғарий асарида «савдогар» маъносида ҳам қўллаган. «Сарт» сўзи Ўрта Осиёда ўтроқ яшовчи аҳолисига нисбатан ҳам қўлланган.

Турк- атамаси М.Қошғарийнинг асарида кенг маънода барча туркий қавмларга нисбатан ишлатилган бўлса, Алишер Навоий ҳозирда ўзбек деб аталувчи халқни турк, тилини туркий деб атаган.

Қарлуқ тили группаси – ўзбек тили уйғур тили билан биргаликда қарлуқ тили группасига киради. Қарлуқ тили тарихий жиҳатдан Ўрта Осиё группасига, айниқса, ғарбий хун шаҳобчасига кирган тиллар билан оиладошдир.

Илк давр ўзбек тили - Қорахонийлар давлати таркибига кирган икки маданий жиҳатдан ривожланган халқ: шарқда уйғур ва ғарбда турк-эрон маданияти бўлиб, бу маданият ўша давр тилига ҳам кучли таъсир қилди. Натижада шарқда қарлуқ, чигил, уйғур диалекти асосида шарқий адабий тил ривожланди. Мовароуннаҳр ва Хоразмда эса ўғуз-қипчоқ диалекти асосида

ғарбий адабий тил вужудга келди.

5-МАВЗУ

XIV АСРНИНГ 2-ЯРМИДАН КЕЙИНГИ АДАБИЙ ЖАРАЁН ВА АДАБИЙ ТИЛ

Режа:

1. Бу даврдаги ижтимоий-маданий ҳаёт.

2. Эски ўзбек адабий тилининг бу давр манбалари ва тили.

Туркология адабиётларида ўзбек адабий тилининг XIУ-ХУ асрлар ҳатто XIX асрнинг II-ярмига қадар бўлган даврини номлаш ва талкин қилишда турли фикрлар мавжуд. Маълум бўладики, ҳозирги фанда эски ўзбек тили деб аталиб келган адабий тилнинг хронологик доирасини белгилаш масаласи ҳалигача ҳал этилган эмас. Баъзи туркологлар эски ўзбек тилининг хронологик доирасини XI-XIX асрнинг II ярмига қадар давр билан белгилайдилар. Бу фикрни Венгер туркологларидан Г.Вамбер майдонга ташлаган. Айримлари эса шу тилнинг хронологик доирасини XIУ-ХУ асрлар билан чегаралайдилар. Шунингдек, шу асрлар тилини махсус ном билан, яъни Чиғатой номи билан атайдилар. Бу фикр туркшунослик адабиётларида анча тарқалган фикр бўлиб, бу ҳозир ҳам баъзи туркологлар томонидан қўлланиб келмоқда. Чиғатой номи Чиғатой усулидаги адабий тил билан боғланган эди. Маълумки, Чиғатой улусининг тили эски ўзбек тилининг вужудга келишида муқим роль ўйнагани ҳақидаги фикр билан аввал танишиб ўтган эдик.

Ўрта Осиё туркий тилларидаги ўзига хослик ва ажралиш процесси Темур ва темурийлар даврида янада суръатлашган эди.

Шу ўлкада янги адабий тил традицияси шаклланган. Бу тардиция қорахонийлар замонидagi адабий тардициядан ўзининг «й» лашиш традицияси билан фарқ қилган, яъни бу традиция «й» диалекти заминида шаклланган эди. Мўғул давлатининг сиёсий жиҳатдан заифлашиши ва ҳокимият маҳаллий ҳукмдорлар қўлига ўтиши билан боғлиқ равишда адабий тилга маҳаллий диалектларнинг таъсири янада кучайди. Шу таъсирнинг ёрқин намунасини «Хисрав ва Ширин» асарида ҳам кўрган бўлсак, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асарида янада ёрқинроқ кўрамиз.

«Хисрав ва Ширин» достонида қорахонийлар адабий тили традициясининг таъсири кучлироқ сезилса, «Муҳаббатнома» асарида фонетик ва морфологик формаларда шу традиция мағлубиятга учрайди.

ХОРАЗМИЙНИНГ «МУҲАББАТНОМА» АСАРИ ТИЛИ

Хоразмий ўзбек адабиётида номачилик жанрига асос солган санъаткордир. Айни вақтда шеърятда икки тиллиликка ҳам асос солган сўз устасидир. У Жонибекнинг маҳаллий бекларидан бўлган Муҳаммад Хожабекнинг илтимосига кўра дажрий 754, мелодий 1353 йилда машҳур

«Муҳаббатнома» асарини ёзган. Маълум кириш қисм, асарнинг ёзилиш тарихи, «Муҳаммад Ҳожабек мадҳияси», улардан кейин эса номалар ёзилган. Номаларнинг тузилиши ҳам эски традицион тартибда: олдин нома, кейин ғазал, ундан кейин маснавийлар берилган ва ҳар қайси нома:

Сабурдин яхши йўқтур пеша қилсам,

Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам - деган байтли нақорат билан хотима қилинган. «Муҳаббатнома» 3 номаси форс-тожик тилида ёзилган. Бу асар дастлабки режа бўйича 10 номадан иборат эди, лекин нома тугатилгач, муаллиф қўшимча сифатида яна бир нома ёзиб, асарни 11 номадан иборат қилади.

Хоразмий асарнинг халққа тушунарли бўлиши учун ўша давр ўзбек тили имкониятларидан унумли фойдаланган. Шеър ёр васли ошиқ кечинмаларини тасвирлашда хилма-хил бадий тил воситаларидан моқирлик билан фойдаланади.

Шоир халқ тилига хос ўхшатишни, метофора ва жонлантириш билан боғлаб бера олгандир:

Шаккарму эрниңиз ё қанд, ё жән,

Уйалур лаълингиздын āбу ҳайвāн.

Ўзбек тили бойликларидан яхши фойдаланган шоир омоним сўзлар воситасида оригинал сўз ўйинлари ҳосил қилади:

Ашар йелдин сенинг йелгэндә атың,

Қуйаш йанглық жаҳāным тутты атың.

Бойунг сарву санубартек белинг қыл,

Вафā қылған кишилэргә вафā қыл.

«Муҳаббатнома» XIV аср адабий тилининг ёдгорлиги бўлиб, унда ғарбий ва жанубий тилларга хос хусусиятлар учрайди.

Жўналиш келишиги қўшимчаси *-ә//нә, -а//на*, тарзида: *әллингә* (қўлига), *гавҳарина* (гавҳарига), *нуринә* (нурига), *бу тәнә* (бу танга).

Тушум келишиги аффикси *-и* вариантыда: *көнглүми, өзими*. Равишдошнинг *-гәч//гач*, буйруқ-истак майли феъли *-әли//алы* (*баралы, кетәли*) шарт феъли *-сар/сәр* (*солисар, болсар*) аффикслари билан шаклланади.

Ҳозирги келаси замон феълининг бўлишсизлиги қисқарган ҳолда келади: *йавутман* (*яқинлаштирмайди*), *унутман* (*унутмайман*).

Сифатнинг (келаси-замон) - *йўр//йур* аффикси билан ясалган тури ҳам учрайди: *сайрайур, ясанлайтур-сигинар*.

Асар лексикасида ўзига хос хусусиятлар кўзга ташланади: *Шунқар-бургут, бойла-шундай қилиб, йубан-икқиланмоқ, уқуш-қўқ, асру-жуда, йақту-*

ёру. Йавут-яқинлашмоқ, урам-куча, тақн-жумладан, дудақ-лаб. Юқоридаги тил ходисаларининг айримлари уйғур тилига ҳам хосдир.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, «Муҳаббатнома» асарида кам XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошларида Хоразм ва Муvaraуннахрда ҳукм сурган китобий-поэтик тил традицияси давом эттирилган. Шунинг учун унда кипчоқ-ўғуз ва қисман уйғур тили хусусиятларини учратамиз. «Муҳаббатнома» XIV аср ўзбек адабий тилига катта хисса бўлиб қўшилди ва айна замонда эски ўзбек тилининг кейинги тараққиётида муҳим роль ўйнади.

Буюк Алишер Навоий «Муҳокамат-ул луғатайн»да ўзбек тилида катта ҳолни ифодаловчи махсус «менг» сўзи борлигини айтиб, «Муҳаббатнома»дан қуйидаги байтни келтиради:

Анинг ким эл энганда мең йаратты,

Бойы бирлэ сачына тең йаратты.

Кўринадики, Навоий томонидан «Муҳокаматул-луғатайн» асарида шу мисраларнинг келтирилиши шу даврда асарнинг тил жиҳатдан бой эканлигидан далолат беради.

«Муҳаббатнома» эски ўзбек адабий тилини бошлаб берувчи асар сифатидагина эмас, балки айна замонда ўзбек адабиёти тарихига, айниқса, номачилик жанри тараққиётига кучли таъсир кўрсатган асардир. Унинг бевосита таъсирида Саид Аҳмаднинг «Таашшукнома» (XV аср), Хўжандийнинг «Латофатнома» (XIY-XV аср), Амирийнинг «Даҳнома» (XV аср) каби асарлар яратилган.

Демак, Хоразмий ўзбек адабиётида номачилик жанрига асос солган шоирдир.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ МУКАММАЛЛАШИШИДА ЛУТФИЙ ИЖОДИНИНГ РОЛИ

Ўз даврининг «Малик-ул-каломи» деб аталган Лутфий ўзининг улкан фаолиятини ўзбек дунёвий адабиётига бағишлади ва шу йўл билан ўзбек адабий тилининг тараққиётига муносиб хисса қўшди. У ўзбек ва форс-тожик тилидаги лирик шеърлар, девонлари «Гул ва Наврўз» ҳамда «Зафарнома» таржималарининг муаллифидир.

Лутфий ғазаллари, дostonларининг тили жуда енгил ва халққа тушунарлидир. Лутфий ғазалларининг ва умуман шеърятининг мазмунлилигини, бадийлигини халқ оғзаки ижоди материалларидан ҳамда жонли тилга хос бўлган сўз ва иборалардан унумли фойдаланган.

Лутфий шеъридаги мисралар маъносини кучайтириш, таъкидлаб кўрсатиш учун кўпроқ туркий сўз ва сўз бирикмаларидан радиф сифатида фойдаланади. Масалан;

Партаведур ул табассумдынки жән дерлар аны,

Соџи сарвинг дурур ҳамки равāн дерлар аны.

Ёки:

Маҳвашим, бир назар этсəнг, не нимаң өксүгүси,

Банда сары гузар этсəнг, не нимəнг өксүгүси ва

х.о.

Лутфий асарлари лексикасида асосий ўринни туркий сўзлар ташкил этади. Маълумки, ўзбек классик адабиёти асарлари лексикасида форс-тожик ва арабча сўзлар умумлексиканинг аксарият қисмини ташкил қилади. Лекин Лутфий ижодида бунинг акси кўринади. Масалан, «Тā жамāлыңдын тушубтурмен», «Өлтүрүүр ҳижрāн мени» жумлалари билан бошланувчи ғазалларида 191 лексема катнашган бўлиб (айрим сўзларнинг такрори ҳам ҳисобга олинган), шундан 104 таси туркийдир. Маълум бўладики, Лутфий ижодида туркий сўзлар 55 ва ундан ортиқроқ процентни ташкил этади.

Лутфий асарларининг диалектал негизи масаласи ҳам анча чигал масалалардан биридир. Лутфий ижодини маълум бир шевага кескин равишда боғлаб бўлмаса-да, унга сингармонизмли шевалар асос бўлганлигини аниқлаймиз. Унинг шеърларида лаб ва палатал сингармонизмга кўплаб мисол келтириш мумкин: Масалан, тил олди лабланган унлилар уюшиб келади;

Көңүл тā āразыңға болды муштāқ,

Көзүмдә гāх қызыл гүлдүр, гāхи ақ (128-бет).

Тил орқа лабланган унлилар уюшиб келади.

Мени көрдүргәли ул көзи отлук (ўтлук)

Көнгүлни таш этәр, ғамзаны чакмақ (128).

Қоғул (қойғул) хатā йолны дағ мушк издама сабā,

Чин сачыдек чү мушк Хитāд Хотанда йоқ.

Аксарият сўз ва сўз формаларида палатол гармония сақланади.

Башымға сāя сал, эй сарви чалāк (келишган)

Ки гүлдектур йақам ҳажр илкидин чāк.

Лутфий асарларида қадимги туркий қамда ўғуз группа тилларга хос лексик морфологик хусусиятлар акс этган. қадимги туркий тилга оид *дудоқ* (110) *қамуқ*, *ирин*, *қароқ*, *ёзуқ*, *ўгун* (Йўзигә сачтын үчүн тегмәсүн паришāнлик), ёвутмақ. Ўғуз группа тиллар ва шеваларга оид грамматик формалар: жўналиш келишигининг -ə (*а*) аффикси билан ифодаланиши.

Қорқарки, раҳмы келзә көгум тунги йашына,

Йаштек сорар мени барур олсам чү қашына.

Ёки:

Ақықынны сорайын десам, айтур:
«Йаман андишаликни фикрина бақ».

Қадимги туркий тилга оид восита келишиги элементлари ҳам учрайди:

Сенсизин қылмай таҳаммул нāла қылсам, қылма айб,
Гар бу юк йукланса таққа, келгэй авдын юз садā.

Ёки:

Нигārā, сенсизин мандин (ҳар кимдин) не ҳāсил?
Агар жāн болмаса тандин не ҳāсил ?

Келаси замон феълининг ғарбий тилларга хос формаси Лутфий ижодида кўплаб қўлланган:

Қарам ак ҳам вафāсызлар бикин
Болмағайсан ичи куфри ташыдын. (314-бет)

Ёки:

Тапқамен деб васлидин бир кун давā
Тартарам дāим фирāқын дардыны. (310-бет)

Маълум бўладики, Лутфий асарлари тили эски ўзбек тили хусусиятларини бошлаб берувчи восита бўлиб хизмат қилса, асарларининг соддалиги халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланиши асар тилининг қам содда ва халққа тушунарли бўлишини таъминлаган.

Лутфийнинг тил имкониятларидан фойдаланиш маҳорати ҳақида, «Ўзбек адабиёти тарихи» асари мукамал маълумот беради.

АТОИЙНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

«Назм денгизининг тубига шўнғиб, шеърий дурлар» яратишига интилган Атоий ўзбек дунёвий адабиётининг Навоийга қадар етишган атокли намояндаларидандир.

Атоий адабий мероси билан танишар эканмиз, унинг халқ оғзаки ижодини яхши билганлиги ва улардан ижодий фойданланганлигини сезамиз.

Атоий халқ кўшиқларининг тили соддалиги, равонлиги ва мусикийлигидан ҳам илҳомланади ва уни ўрганади. У ўзининг 260 та ғазалидан 109 тасини халқ кўшиқлари авзидан яратган. Бу нарсани унинг халқ, тили бойликларидан баҳраманд бўлиб, ижод этганлигини кўрсатади.

Атоий халқ мақоллари ва таъбирларига катта эътибор беради. У халқ мақолларидан фойдаланиш билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тили бадийлигини ҳам бойитди. Атоий халқ мақолларини айнан келтиради ва уларнинг мазмунини шеърий мисраларга сингдйради:

Болды бағрым сув ғамингдын, йахшылық, сал суға,
Ахир, эй гүл, хирмәнны, албатта, Зар эккән орар,
Васл ноши дунйада болмас, Атайй, нишсиз.

Бундан ташқари, Атоий халқ тилига хос ҳазил-мутойиба тарзида айтилган мисралардан, контраст усулидан фойдаланди. Лекин у енгил кулгига жиддий тус беради. «Йүзигә көп тикә баксам, маңа күлиб айтур», «Атайй, не Кузи тоймас гадә эмиштуксен?»

Атоий халқ тили бойликларидан усталик билан фойдаланиб, оригинал ўхшатиш, киноя, муболаға, тажохули орифона, лоф каби бадий тасвир воситаларини яратади.

Шоир омоним сўзлар ва турли бирикмалар воситаси билан чиройли сўз ўйинлари ясайди ва гўзал мумтоз туюклар намунасини яратди.

Десангким: «Жāн сыпар қылғыл Атайым».

Турубмен ушмунақ өлдүр, ат айым...

Йүзингаи, эй малāхат ханн, бир ач,

Тойа көрсүн сени бу мустāхик ач.

Атоий асарларининг тили Олтин Ўрда ёдгорликларининг тилидан фарқ қилади. Чунки Атоийда кипчоқ тили унсурлари устун даражада эди.

Атоий ғазалларида қуйидаги тил хусисиятларини учратиш мумкин. Жўналиш келишиги қўшимчаси *-га (-гә, -кә)* —*қа* аффикслари билан бирга *-а* шаклида ҳам учрайди: *көнлүмә, йүзимә, йүзинә, бизә, сизә*, каби.

Мим ағзы била зулфи қадди лам — алифдан

Эй вай, нетәй хаста көнгөл қалды аламға

Жўналиш келишигининг *-а, -на, -ма* каби қўшимчалари ҳозирги жловчи ўзбек шеваларида ҳам учрайди. Лекин бу шакл аслида ўғуз тилига хос хусусиятдир.

Ўрин - пайт ва чиқиш келишиги қўшимчаларидан олдин бир *н* товуши орттиради.

Гарчи āхуйи Хотандир бехатā билман недин,

Чину Мāчин лāлазāрында қылуру сайрāн көзиң.

Ул санамким сүв йақасында паритек олтуруру,

Ғāйати нāзукликиндин сүв билә йүтсә болуру.

Сифатдош ясовчи қўшимча *-ган* шаклида ҳам, *-ан* шаклида ҳам учрайди. Масалан: *қилан* — *қилган*, *алан* - *алган* каби.

Буйруқ феълининг биринчи шахс кўплиги феъл негизларига *-алинг*

аффиксини қўшиш орқали ясалади: *боралинг, келалинг, алалинг* каби.

Бу ҳолат «Муҳаббатнома» да ҳам учрайди.

Атоий ғазалларида лексик жиҳатдан қуйидаги сўзларни учратиш мумкин: *укуш -қўп, арық - тоза, бақмақ-қарамоқ, мең-холнинг каттаси, қамуқ-ҳамма, асрук-маст, дудоқ-лаб, ажун-дунё, нең-нарс, ийдгāх-сайилгоҳ* кабилар.

Умуман, Атоий ғазаллари тилида XV аср бошидаги ўзбек адабий тилига хос хусусиятлар учравди. Шоир ўз асарлари билан XV аср ўзбек дунёвий адабиётигагина эмас, балки ўзбек адабий тили таракхиётигагина ҳам муносиб ҳисса қўшди.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРАҚҚИЁТИДА ШОИР САККОКИЙНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Алишер Навоий таъбири билан айтганда, Мовароуннаҳрда шухрат топган шоирлардан бири Саккокийдир. У Улуғбек замонида яшаб ижод этган. Шоир ғазаллар ва қасидалар битган.

Саккокий ҳам Атоий каби халқ тили унсурларидан усталик билан фойдаланиб, оригинал тасвирий воситалар яратишга интилади. У тазод, таносиб, жонлантириш, лаф ва нашр каби усуллардан фойдаланади, ўхшатиш, муболаға, мажоз ва бошқа турдаги тасвирий воситаларга мурожаат қилади. Натижада, халқ оғзаки ижодига хос бўлган халқ, қўшиқлари услубида ғазаллар яратди.

Саккокий туюқ жанрида асарлар битмаган бўлса-да, ёзган ғазалларидан унинг сўз ўйинига уста шоирлиги кўзга ташланади. У халқ мақоллари билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тилини ҳам бойитди.

Саккокий сиёсий лириканинг адабий жанри бўлган қасида ёзиш соҳасида ҳам қалам тебратди. Маълумки, қасида давлат арбобларига, сиёсий ва ҳарбий воқеаларга бағишлаб ёзилади. Улуғбекка атаб ёзган қасидаларида шоир унинг илмий ва сиёсий фаолиятини мактайти. Улурбекни «Сулаймāни замāн», «Нўширавāн», «Мутāсек», «Шубāн», «Атāдин меҳрибāн», «Хуршиди замāн» каби сифатлар билан улуғлайди. Қасидага хос бундай услубни Саккокийдан кейинги шоирлар ҳам давом эттирдилар.

Саккокий асарларида қипчоқ тили унсурларига нисбатан ўғуз тили ёки ғарбий адабий тил анъанасининг таъсири кучлидир. Бу асарларда *айла, қалма* каби кўмакчи феъллар учрайди:

Гўл йўзингни арзулаб йўз көзни гўлзār айлады.

Шунингдек, ўтган замон сифатдоши феъл негизига *-миш* аффиксини қўшиш орқали ясалган.

Маълумки, бу қўшимча урхун-энасой ёзувларида ҳам, ундан кейинги ёдномалар тилида ҳам кенг қўлланади. Саккокийдан кейинги шоирларда эса

бу қўшимча сийрак учрайди. Масалан, «Тун чаман ичрә ниқабин алмыш ул гүл йүзидән». «Бол» феъли ва унинг ўғуз тилларига хос бўлган «ол» шакли шоир асарларида параллел қўлланади:

Адāлат бағы сабз олди, чү Нўширавāн келди.

Саккокий асарларида келувчи «бикин», «йаңлығ» сўзлари «каби», «ўхшаш» деган маъноларни ифодалайди. Бу сўзлар Алишер Навоийгача бўлган шоирларнинг ҳаммасида учрайди. Саккокий асарларининг яна ўзига хос томони шундаки, Атоий тилига нисбатан унда тожикча-форсча сўз ва иборалар кўп учрайди. Масалан: *кўҳкан - тоғ қўпоровчи, жанкан-жсон олувчи, гарат-барбод, тура-коқил* кабилар.

Умуман, Саккокий ҳам ўзбек адабий тилини ривожлантиришга самарали хисса қўшган шоирлардан биридир.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРАҚҚИЁТИДА ШОИР ДУРБЕКНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Дурбекнинг номи XX асрнинг 20-йилларигача маълум эмас эди. Унинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг дастлабки қўлёзмаси топилгач, шоир адабиётшунос ва тилшунос олимларнинг диққатини жалб этади. Достон 1409 йилда Балхда ёзилгани ҳақида маълумотлар мавжуд.

Дурбек достонда Балх шахрининг қамал қилиниши, қамалда қолган халқ билан бирга бўлиб юз бераётган воқеаларнинг гувоҳи бўлганлиги ҳақида баён қилади. Достонда тарихий воқалар гавдалантирилиши билан бирга Юсуф ва Зулайҳонинг соф ишқий-романтик кечинмалари баён қилинади. Достоннинг тили жудда содда, равон. Халқ оғзаки ижоди намуналари ва ёзма адабиёт асарларида бўлгани каби Дурбекнинг мазкур асарида ҳам халқ тили элементларидан фойдаланди. Асар тили халқ тили билан ҳаммакангдир.

Дурбек достони тилида қуйидаги хусусиятларни кўришимиз мумкин.

Жўналиш келишиги кушимчаси *-га (-гә, -кә) -қа* аффикслари билан бирга *-а* шаклида ҳам учрайди: *көксинә, қолыма* каби.

Дурбек ўзбек поэтик тили тараққиёти учун курашган шоирлардан биридир. У достон устида ишлаганда тилнинг тушунарли ва равон бўлиши учун ҳаракат қилган. Достон ўзбек поэтик тилининг Навоийгача бўлган тақомилини ўрганишда алоҳида аҳамият касб этади.

Дурбек халқ ўртасида мавжуд бўлган ва адабиётда кам қўлланадиган сўзларни поэзия оламига олиб кирган. Жумладан, Дурбеккача бўлган ўзбек шоирлари поэзиясида учрамайдиган *отого* сўзи асарда ишлатилган. Бу сўз турк халқлари тилида, шу жумладан, ўзбек шеваларида ҳам мавжуд эди.

Жамъи отоғоу оноғони ҳам,

Ким эдилар борчаси зоси ҳарам.

Шунингдек, шоир асарида синонимлардан унумли фойдаланган кўр сўзи билар бир каторда басир сўзи ишлатилган.

Ўжиз эди бедилу зѐру зажир,

Кўз йашыдын кѐзлѐри эди басир.

Достонда архаизмларга айланиб бораётган сўзлардан ҳам унумли фойдаланган. Жумладан, *баковул, ясовул, черик, илик* каби сўзлар ҳам учрайди. Бундай сўзларнинг асарда ишлатилиши Дурбекнинг халқ тилига мурожаат қилганлигидан далолат беради.

Достон ўқувчиларга тушунарли тилда ёзилган бўлишига қарамай, унда араб, форс тиллари элементларидан фойдаланилгани асар тили лексикасида кўриниб туради. Бир қизи бор эрди, махл ховарий, Оразиға шамсу камар муштарий. Юзи куёш эрди, вале безавол. Барча фунун бобида соҳиб камол. Ҳосили умри ул эди шоҳнинг, Оти улайҳо эди ул мохлинг.

Шунингдек, асарда «яхши эмас ой булутга ниҳон», «тўти киби эрди асири қафас», «булбули бўлган асир дар қафас», «тоза жароҳат уза септи намак», «умидим гулидин туғди хор» каби мисраларда халқ мақол ва ибораларнинг таъсири борлиги сезилиб туради.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРАҚҚИЁТИДА ШОИР ГАДОИЙНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

XV асрдаги ўзбек шеърляти намояндаларидан бири шоир Гадоийдир. Навоий «Мажолисун нафоис» тазкирасида ёзади: Мавлоно Гадоий - туркигўйдур, балки машоҳириндур. Бобир мирзо замонида шеъри шуҳрат тутти. Тазкирадан маълум бўлишича, Гадоий 806 (1403-1404) йилда дунёга келган. Шоирнинг қаерда ва қандай таълим олгани, ижод қилгани ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ,

Шоир ўз шеърлярини содда ва равон тилда ёзган. У асло услубий жимжимадорликка интилмаган. Унинг шеърлярида юксак самимият ва сўз санъатининг алоҳида жозибадорлигини таъмин этувчи мусиқий оҳанг яққол сезилиб туради. Гадоий шеърляридаги тил соддалиги ва қофия эркинлиги халқ поэтик меъёрляри билан яқиндан алоқадорлиги сезилади.

Гадоий достони тилида қуйидаги хусусиятлярни кўришимиз мумкин.

Жўналиш келишиги қушимчаси *-га (-гѐ, -кѐ) -қа* аффикслари билан бирга *-а* шаклида ҳам учрайди: *кимѐ, жѐна, фарқина* каби.

Гадоий асарлярида *билан* кўмакчисининг *бирлѐ, илѐ, билѐ, -лѐ* каби муқобилляри бор.

Замѐне субҳидам андеша бирлѐ ҳамнишин болдум.

Ки, муддатлар аниѐ-лѐ болмыш эрдим ҳар қайан ҳамрѐх.

Шунингдек, Гадоий асарлярида форс, арабий тил элементларидан

унумли фойдаланган:

Эй ғамзаси фитна, кези фатгāн, ғзи āфат, раҳм айла бу жāна,
Хатм ўлди сәңә салтанаты мулки латāфат, эй шāҳи ягāна.

Ёки,

Васли нигāру фасли баҳāру шарāбу нāб,
Ҳар кимгә даст берсә, зиҳи, бахти камйāб.

Савол ва топшириқлар:

1. Бу даврдаги ижтимоий-маданий ҳаёт ҳақида гапириб беринг.
2. Бу давр ўзбек тилининг таянч диалекти масаласи ҳақида нима дейсиз?
3. Эски ўзбек адабий тилининг бу давр манбаларига оид бўлган хусусиятлар нимадан иборат?

Таянч тушунчалар:

Архаизм – ҳозирда мавжуд нарсаларнинг эскириб қолган атамалари архаизмлар дейилади. Масалан: улус (халқ), ланг (чўлок), фирқа (партия), тилмоч (таржимон) ва ҳ. Эскирган сўзлар билдирган нарсалар ҳозирги ҳаётда бор бўлгани сабабли, ўз-ўзидан, тилда уларни атайдиган замонавий сўзлар бўлади.

Қасида – қасида лирик тур жанрларидан бири бўлиб, араб тилидаги **قصيد** сўзидан олинган ният, интилиш, маъноларини ифода қилади. Қасида муҳим тарихий воқеалар ва машҳур тарихий шахслар ҳақида тантанали услубда ёзиладиган асар саналади. Қасида араб, форс, ва туркий халқлар адабиётида, жумладан, ўзбек адабиётида кенг тарқалган жанрдир.

6 -МАВЗУ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИДА АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИНИНГ РОЛИ

Режа:

1. Ўзбек адабий тилининг мумтоз давридаги тарихий шароит.
2. Алишер Навоий ўзбек тилининг асосчиси.
3. Алишер Навоийнинг асарларида ўзбек тили меъёрларининг белгиланиши.
4. Алишер Навоийнинг асарларида «туркий», «туркча» атамаларининг қўлланиши ва маънолари.

А.Навоий замонасидаги бадиий адабиётнинг турли жанрларида ижод этган ва шу соҳаларда оригинал асарлар яратган буюк сўз санъаткоридир. Навоий ўз асарлари орқали сермазмун мактаб яратган буюк истеъдод эгасидир.

Навоий Ҳусайн Байқаро саройида иш кўрган адабиёт жамиятининг ташкилотчиси ва устози эди. Шу жамиятдан ўз атрофига замондош шоир ва ёзувчиларни тўплаб улар билан форс-тожик ва турк-ўзбек шоирларининг ижодлари ҳақида, адабиётнинг турли масалалари тўғрисида, тил ва услуб ҳақида сермазмун ва жозибали суҳбатлар олиб борар эди. Бу суҳбатлар Навоийнинг айтишича, жонли мунозараларга айланиб кетар эди. Бундан эса Навоий ҳар чок хурсанд ва мамнун бўлган. Навоий замондош шоир, ёзувчиларнинг буюк ҳомийси ва устози эди. Шоир ва ёзувчиларнинг шахсий мунозаравий суҳбатларида бирор чигил масала туғилиб қолгудек бўлса ҳамда ўртада ҳал қилинмаса, шу масалани узил-кесил ҳал қилиш учун суҳбатдошлар Алишер Навоийга мурожаат қилардилар. Улар Навоийнинг тийран фикридан ҳар доим ўзларига керакли фикрларни топа олар эдилар. Деярли 40 йил давомида олиб борилган шу суҳбатлар турк-ўзбек бадиий адабиётида тўпланган бой тажриба, адабиётнинг турли жанрларида тўпланган ўзининг шахсий тажрибалари кейинчалик «Хамса», «Хазойинул маоний», «Мезон-ул авзон», «Мажолис-ун-нафоис», «Муҳокамат-ул-луғатайин», каби асарларни ёзиш учун Навоийга асос бўлгандир. Шу юқорида кўрсатилган асарларнинг ёзилиши учун бўлган бошқа сабаблар Навоий яшаган ва ижод этган даврдаги тарихий шароитлар билан боғлиқдир. Бир вақтлар шуҳрат қозонган ва кўшни давлатларга кўрқинч туғдириб келган темурийлар давлати Навоий кўз олдида инқирозга юз туга бошлади. Темурийлар ўртасидаги узлуксиз курашлар давлатнинг ҳарбий-иқтисодий қудратини заифлаштириб юборган эди. Адабиётда ва адабий тилда етакчилик ҳамон традицион форсигўй шоирлар кўлида эди. Мактаб ва мадрасаларда араб ва форс тили ўрганилиб, улар билан бирга форс поэзияси ҳақида маълумот олинар эди. Ўзбеклар орасидан чиққан шоирлар ўзларининг дастлабки асарларини она тилида эмас, балки форс тилида ёзар эдилар. Форс тили эса асрлар мобайнида форс тилида ёзган сўз усталари тарафидан ишланиб, сайқал бериб келинган тил эди. Шунинг учун ҳам форс поэзиясида тарбияланган турк-ўзбек шоирлари учун ўз она тилида ёзишдан кўра бадиий жиҳатдан ишланган форс тилида ёзиш осон эди. Бунга одатланиб қолган кўпгина турк-ўзбек шоирлари ўз асарларини форсий тил билан ёзиб келган. Алишер Навоий «Мажолис-ун-нафоис» асарида 459 та шоир ҳақида маълумот бериб, шундан 2-мажлисда 91 шоирдан 16 та шоирнинг турк-ўзбек тилида, 3-мажлисда 175 та шоирдан фақат 3 тасигина туркигўй эканлигини айтади. Шу келтирилган маълумотдан ҳам кўриниб турибдики, ўзбеклар ичидан етишиб чиққан сўз усталари ўз она тилида асар ёзишга кам эътибор берганлар. Бу ҳол сиёсий жиҳатдан ҳам темурийлар давлатига маълум даражада путур егказар эди. Шундай шароитда ўзбек тилини менсимас, унинг бурдини туширишга, бу тил авом тили, дағал тил, илмий ва бадиий тушунчаларни ифода қилиш қудратига эга бўлмаган тил, деган фикрлар илгари сурилар эди.

Шуларга қарши Навоий ўзбек тилининг бадиий қудратини адабиётнинг бутун воситалари орқали исбот этди. У юксак бадиий ижодиётнинг тимсоли сифатида «Хазойинул маоний», «Хамса» ва шу каби

шарқ поэзиясида шуҳрат қозонган мавзуларда асар ёзиб, ўзбек тилининг қудратини кенг намоёни қилди ва шуҳратини ёйди. Шу асосда ёзув тилини умумхалқ тилига мослаштирди. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи ҳам кўп асарларида кўрсатиб ўтган Ўзбек тилининг қудратини оширгани ва халқ тилини китобий тил билан яқинлаштиргани ҳақида «Лисон-ут-тайр» асарида шундай дейди.

Турк назмыда чў тартыб мен алам,

Айладым ул мамлакатны як қалам.

Навоий халқ маданиятини кўтара олишдаги қудратли воситалардан бири она тили эканини замондошлари орасида биринчи бўлиб тарихий жиҳатдан тушунди ва ўзининг шу фикрига бутун фаолияти содиқ қолди. Навоийнинг мақсади бадиий жиҳатдан ишланмаган халқ тилини бадиий ишлаш ва уни форсий тил даражасига кўтариш ҳамда шу асосда она тилининг шон-шуҳратини кенг ёйишдир. Навоий деярли ҳар бир достонида, тил масаласига алоҳида эътибор берган. Масалан: «Лайли ва Мажнун»да шундай дейилади:

Чўн форси эрди нуқта шавқи,

Азрак эрди анда турк завқин.

Мен туркчў башлабан ривоят,

Қылды бу фасанани ҳикоят.

Ким шуҳрат чўн жаҳанга болғай

Туркий илў дағи баҳра олғай.

Навоий бадиий адабиётнинг бутун соҳасида ижод этиб, ҳар соҳада ўзига хос оригиналлик яратган ва шу асосда ўзбек тилининг бадиий қудратини имкониятини кенг намоёни қилди.

Навоий ўзбек тилининг ҳимоячиси ва тарғиботчиси сифатида ҳам назарий ҳам практик ишларни амалга оширди, Шунинг учун буюк турколог

Н.И.Ильминский уни «Она тили учун курашда ягона ва баҳодир жангчи эди», -деб таърифлаган эди.

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИК ВА ГРАММАТИК МЕЎЁРЛАРИНИНГ БЕЛГИЛАНИШИ

Алишер Навоий илмий асарлар араб тилида ва бадиий асарлар форс-тожик тилида ёзиш традицияга айланган бир даврда ўзбек тилининг ҳам бадиий, ҳам илмий асарлар яратиш учун бой имкониятларга эга эканлигини кўрсата билди. Форс-тожик тилининг қайси жанр ва услубида асарлар яратилган бўлса, Навоий ҳам ўша жанр услубида асарлар яратиб, бу масалада форс-тожик шоир ва ёзувчилари билан ижодий мусобақалашди. «Мезон-ул-авзон» асарида шундай ёзади:

«Ажам шуароси ва фурс фусаҳоси (чиройли сўзловчилар) ҳар қайси услубдаким, сўз арусига (келинига) жилва ва намойиш бериб эдиларким, маъни абкориға (кўзларига) зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар, чигатой лафзи билан рақам урдум».

Ўз асарларида Навоий ўзбек тилининг лексик жиҳатдан форс-тожик тили каби бой эканлигини таъкидлайди ва унинг мисоли сифатида бир неча синоним қаторларни келтиради. Бу ҳақда «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида «Бу газ лафздурки, ғариб макосида (мақсадлар) адосида (баёнида) таъйин қилибтурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурлар». Яъни бу асарда келтирилган 100 та феълнинг ноаниқ формаси ҳақида гап борадики, уларнинг ҳар қайсиси ўзининг синонимик қаторига эга эканлиги бу каби хусусият форсий тилда учрамаслиги қайд қилинган. Масалан, *ичмоқ феълига сипқармоқ, томишмоқ* каби феълларнинг синоним бўлишини уқтиради:

Сақие тут бадаким, бир лаҳза өзүмдин барай

Шарт бу ким, ҳар неча тутсанг лабалаб сыпқарай.

Ёки:

Соқие, чү ычыб, менгә турар қош,

Тамшый-тамшый аны қылай нўш.

Шунингдек, *йығламақ* сўзининг ҳам *боҳсамақ, иңрамақ, сиңрамақ, сықтамақ, үнүрмәк, уничкирмәк* каби синонимларини келтиради.

Навоий ўз ижодиётида тилдаги омонимлардан ҳам турли стилистик мақсадларда фойдаланган.

Жуш-туш (сон), йарым кун, тāmāн.

Йан-йанмақ, йанбаш;

Йақ-йақмақ, тāmāн, йағ.

Навоий ўз асарларида фақат омоним, синоним сўзларни эмас, балки форс тилида бўлмаган сўзлардан фойдаланди. Масалан, *чўкур (жийда), қабақ, мең, илди́рин (яхиши), чақин (яхиши)*.

Башларыға гүл сачсанг, алардын йүзүңә тикāн сачылур,

Агар ул гүл сачмаған бас қылсан, бағриңға чокур тоқылур.

(Мақбубул-қулуб)

Ёки:

Фиракың ичрә улус өртәмәккә, эй māхим

Чоаын дурур дамиму, илди́рим дурур āхым.

(Махбубул-қулуб).

Бунай сўзларни лексик норма сифатида адабий тилда қўллади: Навоий

лексик нормаларни белгилашда ҳаётнинг турли соҳаларига тегишли бир қанча туркий сўзларни ўз асарларига сингдирди. Улар қуйидагилар:

1. Озиқ-овқат номлари: *қаймақ, қатлама, буламық, қурут, улаба, манту, қуймақ, ўркамач, қымыз, сузма, боза, умач, комач.*

2. Чорвачиликка оид сўзлар: *тубучак, арғумақ, йақа, йабу, тажу, той, гуана, тулан, чирга, ланга, жабилдир, хāна, тоқум, чилвир.*

3. Кийим-бош номлари: *дастār, қалпақ, наврўзи, тәппи, ширдақ, жалак, дакла, қур, терлик.*

4. Ов ҳайвонлари номлари: *кийик, тонғуз, ҳуна, қылчақчы, суйкун, бугу, марал, āху, гавази, хук, гураз* ва боқшалар.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, Алишер Навоий ўзбек тили лексик бойликлари билан бирга форс-тожик, араб тили лексик бойликларидан ҳам ўз ўрнида фойдаланди. Айрим тушунчаларни (адабий) белгилашда ажнабий тил лексик бойликларидан фойдаланишни шарт деб билди, чунки адабий жанр ва услуб форс-тожик ва арабча сўзлардан фойдаланишни шарт қилиб қўяр эди.

А.Навоий адабий тилнинг грамматик нормаларини беъгилашда ҳам самарали ишлар қилди. Буни қуйидаги ҳолларда кўрамиз.

1. Тушум келишиги билан қаратқич келишиги аффикслари ўз ўрнида қўлланган. Маълумки, Навоийга замондош бўлган шоирлар ижодида қаратқич ўрнида тушум келишиги кўрсаткичи қўлланган ўринлари ҳам бўлган Масалан, *Ушбу ерда саң тўдани(нг) устига чықыб* (Б Н), *Лутфийны(нг) нийаты улдурки* (Л) ва ҳ.о.

2 Чиқиш келишиги фақат —*дин//дын//тин//тын* вариантларда қўлланди Маълумки, Навоийгача бу келишик —*дун//дүн//тун//түн, дан//дән//тан//тән* каби вариантли аффиксларга ҳам эга эди

Солиштиринг Маҳмуд Қошғарийда *сувдан сээдән*, «Ўғузнома»да *коп тоқушгудун соң, ануң көзи кәктүн кәкре Серди* ва ҳ.о.

3 Биргалик нисбат — *и* аффикси билан ифодаланади: *қачишмақ тапышмақ, чапышмақ.*

4 Орттирма нисбат *-т*, аффикси билан ифодаланади *гогурт, буйурт*

5 Сифатдош *-гу//қу//ку барғку, билгү, айтку;*

6 Навоий асарларида равишдош ясовчи *-гач//гәч, кәч//қач* аффикси кенг қўлланди *әйләгәч, йеткәч*

Юқоридагилардан ташқари сўз ясовчи аффиксларининг қўлланиши доираси кенгайган:

-чи//чы аффикси касб-хунарга, лавозим ва овчилик билан боғлиқ сўзларни ясаган *қушчы, барсчы, қўрықчы, қорчы, сувчы, юртчи, хазиначы,*

ахтачы, турначы ва ҳ.о.

-вул сарой лавозимлари отларини ясаган *якковул (йўл бошловчи), кинтавул (қўргон қоровули) бакāвул, қаравул, ясавул*

- *е* аффикси абстракт оти ясаган *иасал қўшин сафи), қабāl (қамал), тутқал (хазиначи) тусқал (соқчи).*

Навоий ижодидан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Юқоридаги фактлар шундан далолат берадики, А Навоий ўзбек тили имкониятларидан жуда кенг фойдалиниши натижасида ўзбек тили лексикаси ва грамматик қурилиши маълум бир нормага тушди Шунинг учун ҳам Алишер Навоий ҳақли равишда ўзбек адабий тилининг асосчиси деб атаймиз Навоий асарлари орқали эски ўзбек адабий тили ўзининг юқори поёнасига кўтарилди. Навоий асрлар мобайнида туркий тилларда қўлланиб келган бой манбалардан кенг фойдаланди. Унинг тили қадимги Шарқий Туркистон тилидан, шунингдек, қадимги уйғур тили таъсиридан, асосий лексик ва грамматик хусусиятларидан қутулган бўлса ҳам, баъзи поэтик талабларга кўра унинг тилида архаик элементлар ишлатилгандир Архаик элементлар дейилганда, Шарқий Туркистон, шу жумладан қадимги уйғур ва қадимги туркий тилларга оид лексик ва грамматик ҳодисалар кирази.

Архаик элементлар поэтик нутқда кўп вақт дабдабали тус бериш, тилдаги таъсирчанликни, экспрессивликни ошириш учун хизмат қилиб келди Шу нуқтаи назардан Навоий уз асарлари тилида бундай элементларга мурожаат қилган Навоий тилида *ари, ўгон, угуш, қаму, уксук-ком, битик аси* каби лексик архаизмлар қулланган Мисоллар;

Калāми нечāким, сāфу арығдур

Манға нуқсāндын ўзга не асығдур (Фарход ва Ширин)

Ёки

Нағмалар туркāна сөз этилди угуш

Мастлығдын ойлаким, хушнағма куш (Лисон-ут-тайр)

Шунингдек, Шарқий Туркистон тилига хос бўлган *-гу//гу//қу//ку* каби морфологик элементлар ҳам учрайди *ўқиғу, дегу, йаққу, эшитку*

Навоий тилида тартиб соннинг - *инч (биринч, учинч)* аффикси билан ифодаланган варианты ҳам қайд қилинади.

Юқоридаги лексик ва грамматик элементлар А Навоий тилида ўз ўрнида ва услуб талаби билангина қўлланган.

Алишер Навоий туркий тиллар маданий мероси ва бойлигидан ҳам усталик билан фойдаланди Навоий тилида кипчоқ, ўғуз элементлари алоҳида ўрин тутди. Булар кенг тарқалгандир. Бу ходиса ёлғиз Навоий асарлари тили учунгина эмас, балки эски ўзбек поэтик тили учун ҳам хосдир.

Академик Радлов Навоий тилидаги ғарбий ёки ўғуз тили элементлари масаласида икки фикрни илгари суради. Биринчи фикрга қараганда, Навоий тили ўғуз деб аталган адабий тиллар, яъни, озарбайжон, туркман, усмонли турк каби тилларга таъсир қилиб, бунинг натижасида мазкур ўғуз элементлари юқорида кўрсатилган тилларга тарқалган. Бунда академик Радлов Навоий тилининг ғарбий тилларга таъсирини кўзда тутди. Иккинчи фикрга қараганда, Навоий замонида ғарбий туркларда шундай бир адабий тил маркази бўлганки, бу адабий тил турли йўллар билан Навоий тилига таъсир кўрсатган бўлиши мумкин.

Масала Навоий асарлари учун таянч бўлган диалект асосида ҳал қилиниши мумкин. Навоий тилида, шунингдек, эски ўзбек поэтик тилида ўғуз тилининг элементлари кенг миқёсда қўлланган, лекин бу элементлар Навоий ва унга замондош адиблар тилига ташқи жараённинг таъсирида пайдо бўлиб қолмаган, аксинча, бундай элементлар ўзбек тилининг ўғуз шевалари орқали тилга киргандир.

Маълумки, XIII-XIV асрларда Хоразмда адабий тил маркази пайдо бўлди. Бу марказ «й»лашган диалект заминида вужудга келиши билан бирга ўғуз тилининг лексик элементларини ва қатор морфологик формаларини ўзлаштирган эди. Ўғуз диалектининг бевосита таъсири «Муҳаббатнома», «Хисрав ва Ширин» ва XIX асрнинг биринчи ярмида ижод этган шоирлар тилида кенг тарқалгандир. Бу традиция табиий Навоий тилида ҳам давом этган. Масалан, *эв(уй)*, *ўл (бўл)*, *уюмағ (ухламоқ)*.

Ишқ дардыға Навāий киби мағрур ўлманг

Өзни ҳар маҳваш учун шифтаи ҳāl әйләмәңиз.

(Т.А.П, I 405-бет)

Юқоридаги каби ҳодиса Лутфий ва бошқа шоирлар ижодида ҳам кенг тарқалгандир. Навоий тилида тарихан қадимги туркий тилга, лекин Навоий даврида ғарбий тиллар хусусиятига айланган сифатдошнинг —*мин* аффикси билан ифодаланган формаси қайд қилинади:

Ҳар ярам жисмимда бир хайрāн көз олмыш ҳāлыма

Турфа көрким, мунча ҳайрāн көзгә ҳайрāндур көзгә.

Ғарбий тилларга хос яна қуйидаги морфологик хусусиятлар учрайди:

I шахсда шахс-сон аффиксининг қисқарган шакли:

Сарви āзāдымны бағ ичрә хирāмāн истәрәм,

Сабзасин сарсабзу гүл баргини хандāн истәрәм

(II, 1 239-бет)

шахс ҳозирги-келаси замон формасининг қўлланишида қам ғарбий тилларга хос хусусият сақланади билмон, истаман

Эй Навāий, ҳеч билманким, унағайму кенгүл

Анча-мунча ажнабий сөзләрни иршād эйләдим

Озарбайжон, усмонли турк тилларига хос бўлган инфинитивнинг бўлишсиз формаси ҳам учрайди:

Асл улдурки, санамлар сари көз салмәғәсен

Эй Навāий, тиләсәнг көрмәмәк аслā āфат.

...Дам урмамақ керак (Махбубул кулуб)

Навоий тилида ўғуз элементларидан ташқари қипчоқ тилларига хос элементлар ҳам учрайди Лекин улар жуда оз миқдордадир ҳамда улар Навоий тилининг умумий тараққиётига у қадар таъсир қилолмайди.

НАВОИЙНИНГ АРАБ ВА ФОРС ТИЛЛАРИГА МУНОСАБАТИ

Навоий туркий тил элементларидан ташқари форс ва араб тилларининг маданий меросидан ҳам кенг фойдаланган. Арабча-форсча элементларнинг кўпчилиги Навоий тилини табиий анча мураккаблаштирган.

Классик жанр системасида ва поэзиянинг арабча вазн ўлчовларидан фойдаланиш Навоийга поэтик эркинлик берган. Бундан ташқари ўша давр талабига кўра поэтик асарлар кўтаринки, дабдабали услуб билан ёзилиши керак эди. Бадиий традиция таъсири натижасида поэтик услуб халқ тилидан қисман бўлса-да, узилиб қолганлиги таассуротини беради. Шунинг учун Навоий поэтик тематика соҳасида эски традициядан четга чиққан бўлса-да, тил ва услуб масалаларида классик традиция чегарасидан четга чиқа олмади. Алишер Навоий ўзининг поэтик асарларида, жумладан, «Чор девон», «Хамса» асарларида ўзбек тилини форс-тожик адабий тили каби ишлашга ва унга дабдабали тус беришга ҳаракат қилди. Буларнинг ҳаммаси араб ва форс тилларининг элементларига кенг йўл очиб берди.

Навоий асарларида арабча-форсча лексик элементлар билан бирга морфологик элементлар қўлланган. Навоий тилида отларнинг аниқлик ва ноаниқлик формалари мавжуд. Ноаниқлик формаси *-и* аффикси билан ҳосил қилинган. Бу аффикс ўзбек тилига тожик тилидан ўтган бўлиб, эроншуносликда «ёйи вахдат» (бирлик ёйи) деб аталади. Масалан, «*Карам (саховат) бир жафāкашның шиддати (қийинчилик) йукин кўтәрмәкдүр ва аны ул суубатдын (қийинчилик) еткәрмәкдүр*» (Махбуб-ул кулуб) Бу ўринда ноаниқлик маъноси аналитик усул билан яъни сўз олдиға бир сўзини келтириш билан ҳосил қилинган. *Ринди харāбāтийки (айш-ишратдан сөзини тортмайдиган), май ычмақ билә отар авқāти, ҳубāбдек (кўтикдек) бāда ҳавāси башыда сурāҳидек (шаробдан) баш қойар ери сāғар (қадақ) қашыда дайрда (майхона) ҳар қайанки базме көрүб, сабукашлик (май таишии) василаси (воситаси) билә өзин еткуруб* («Махбуб-ул кулуб»)

«Бу т_айфадын агар қары дадактурки (дадак-оқсоч) йасалурга р_ағибдур (мойил) ва агар арнае алмас эш_акдур, нақшын афс_ару жулға (тўқим) т_айлибдур (муҳтож) жумлаларидаги базм, арна сузларига форсча ёйи ваҳдат қўшилиб ноаниқликни билдирган.

Ёйи ваҳдат тарихан қадимги форс тилида «бир» сўзи маъносида қўлланувчи «айва» сўзидан келиб чиққан бўлиб, ҳинд-европа тилларидаги ноаниқликни кўмакчиси (артикли) (немисча *lih, lihe* инглизча *a, an*, французча *un, une*) билан ўзакдошдир.

«Айва» сўзи қадимги форс тилида отдан кейин қўлланиб, унга бирлик, ноаниқлик маъносини берган. Чунончи, «бир шоҳ» дейилмоқчи бўлса, «хилоёт_и айва» дейилган.

Мана шу ёйи ваҳдат эски ўзбек тилига ҳам ўтиб, олий услубда ноаниқлик маъносини англатган. Бу аффикс Навоийнинг «Меҳрибоне топмадим» ғазалида айниқса равшан кўринади.

Аниқлик формаси дарий тилидан ўзлаштирилган «ёйи ишорат» деб аталувчи аниқлик аффикси *-и* билан ифодаланган. Бу аффикс ҳозирги ўзбек тилида *нимаики* сўзидагина сақланиб қолган. «Ёйи ишорат» ноаниқлик аффикси «ёйи ваҳдат»дан график ифодаси жиҳатидан ҳам, талаффузда ҳам фарқ қилмайди. Ёйе ишорат ҳам урғусиз чўзиқ *и* каби талаффуз қилинади.

Бу аффикс шаклан ёйи ваҳдатга ўхшаса ҳам, ўзича мустақил аффикс бўлиб, тарихан ва маъно жиҳатидан ундан тамомила фарқ қилади. Ёйи ишорат қадимги форс тилида мустақил сўз-кўрсатиш олмоши «айва» сўзидандир. Бу кўрсатиш олмоши аста-секин ихчамлашиб дарий тилининг ўзидаёқ *-и* шаклини олган:

Шайхи рий_аий (риёкор) жилван_ам_айи мисидур алтын бил_а рукаш, таши хушнамага ичи н_ахаиш. («Маҳбуб-ул қулуб»). «қан_аат чашиандур ким...» («Маҳбуб-ул қулуб»). Бу ўринда шундай мис (аниқ), шеродай чашма (булоқ) деган маъно англатилади.

Муаннас аффикси *-а* (женский род).

Навоий тилида араб тилидан ўзлаштирилган хотин-қизлар жинсини билдирадиган *-а* аффикси кенг қўлланган: *салита* (уятсиз қиз), *қабиха*, *майхўра*, *бадк_ара* ва бошқалар.

Кўплик формаларида. Арабча флексив формалар қўлланган: *ҳ_ал-аҳв_ал*, *фақир-фуқар_а*, *кит_аб-кутуб*, *муаллимун-муаллимуна*, *а_риф-а_рифин*, ва бошқалар.

Иккилик аффикси *-айн лугатайн, кавнайн (икки дунё) к_атибайн (икки к_атиб)* ва ҳ.о.

Булардан ташқари кўп сонли сўз ясовчи арабча ва форсча сўз ясовчи аффикс ва формантлардан фойдаланилган.

Айтиб ўтилгандек, Навоий тилида араб-форс тилларининг сўз ва иборалари кўп учрайди. Шуниси характерлики, бундай элементлар фақатгина дабдабали услуб талабига кўра эмас, балки бундай сўзларнинг кўпчилиги маънони кучайтириш, образни ва поэтик таъсирчанликни ошириш учун ҳам қўлланган. Навоий қўллаган арабча-форсча сўзларнинг маълум қисми адабий тилда кенг ўзлашган ва асрлар оша ҳозирги замон тилида ҳам туб сўзлар қаторига кириб кетгандир.

«МУҲОКАМАТ-УЛ-ЛУҒАТАЙН» АСАРИ

Алишер Навоий «Чор девон», «Хамса», «Маҳбуб-ул қулуб», «Мажолис-ун нафоис», «Мезон-ул авзон» каби асарлари билан ўзбек адабий тилини практик жиҳатдан исботлаган бўлса, «Муҳокаमत-ул луғатайн» асарида уни назарий жиҳатдан тушунтириб берди. Шу жиҳатдан унинг мазкур асари зўр илмий қимматга эгадир. «Муҳокаमत-ул луғатайн» Навоий ҳаётининг сўнгги йилларида ёзилгандир, яъни ҳижрий 905, мелодий 1499 йилда ёзилган.

Асарда туркий (ўзбек) тил билан сорт (форс-тожик) тилини муҳолса қилади. Асар муаллифи ҳақидаги кириш сўзидан бошланади. Бунда аввало тилнинг мазмуни, шакли ҳақида гапириб, унинг бирлигини, яъни тил шакл, мазмун жиҳатдан бир бўлгандагина ўз вазифасини ўтай олишлигини айтади. Сўнг инсон тилининг вазифаси ҳақида сўзлаб, бунда араб тилининг аҳамиятига алоҳида эътибор беради. Сўнгра тилнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юритади. Бу соҳада Навоий замонасида ҳукмрон бўлган ислом охолостикасига асосланади. Шунга кўра унинг фикрларида илмий ҳақиқатдан кўра афсона кучлироқ сезилади. Тилларнинг келиб чиқишини Нуҳ пайғамбарнинг умумжаҳон тўфонида ёлғиз қолиши ва тилларнинг манбаини унинг ўғиллари Яфас, Хом, Сом номлари билан боғлайди.

Навоийнинг бу қараши қадимги грек фалсафасида ҳам, Ислом фалсафий-тарихий асарларида ҳам кенг тарқалган эди. Навоий эса улардан унумли фойдаланган. Шундан кейин туркларнинг келиб чиқиши, туркий тилнинг хусусиятлари, унинг сорт (тожик) тили билан муносабати, баъзи ўринларда туркий тилнинг орқаллиги ҳақида фикр юритади. Бунинг исботи сифатида туркий тилдаги синоним, омонимларнинг тараққий топганлигини келтиради. Умуман, Навоийнинг мазкур асарида олға сурилган асосий ғоялар қуйидагилардан иборатдир:

1. Ўзбек тилини форс-тожик тили билан чоғиштириб, унинг форс тилидан қолишмаслигини кўрсатиб, ўзбек тилида асарлар ёзишга бошқаларни ҳам чақиради.

2. Навоий **икки** тилни чоғиштирар экан, ўзбек тили луғат бойлигининг устунлигини кўрсатди. Асарда 100 та феъл келтирилиб анализ қилинади, шунингдек, ўзбек тилининг бошқа лексик қатламларида, яъни қушчилик, чорвачилик, кийим-кечакка оид кўпгина сўзларнинг ривож топганлигини исботлаб беради. Шунинг учун ҳам туркий тилни у хазина деб атайди. Лекин

бу хазинанинг атрофини, Навоий тили билан айтганда, «илонлар» ва «тиконлар» ўраб олган. Навоий ана шу сўзларни «илон ва тиконлар»дан тозалаб ўз асарида қўллар ҳамда бу ишга бошқаларни ҳам чақиради.

3. Икки тилни қиёслар экан, Навоий ўзбек тилининг сўз ясалиш борасида устун эканлигини намоиш қилди. Бунда *-чи* ва *-вул* аффиксларининг сўз яшаш роли, айникса, буюк эканлигини кўрсатади.

4. Грамматик формаларнинг ҳосил қилинишида *-и*, *-т*, *-л*

Аффиксларининг аҳамияти ҳақида ҳам қимматли маълумот беради. Масалан, Биргалик нисбат ҳосил қилувчи аффикс ҳақида шундай дейди: *Аммā кўлмитрэк калимāтни адā қылалы: араб тилиниң сарфий истилāҳиниң абвāбида бир бāбдирки, аңа муфāала бāбы от қуйптурларки лафз бир мазкур болур, аммā икки киши феълига муштамилдирки (ўз ичига олувчи), бир навъ вāқеа болғай. Андақки, «муāзара»(мунозаралашии, тортииши, қариши келиши) ва «мушāарā (шеър айтииши)», «муқāбал»(қариши келиши) ва «муҳāкама» (гаплаиши) ва кулмей бāбдур ва мунда азим вафāид (фойдали) ҳāсил. Ва фāрсигўйлар мунча фасāҳат ва балāғат даъвāсы билэ бу фāйдадын маҳрум. Аммā турк булагасы ва фāйдага маарруҳ қилибдурлар ва масдарга бир иш ҳарфи илҳāқ қылмақ билэ ул мақсудны тапыбдурлар. Андақки, «чапышмақ» ва «тапышмақ» ва «қучушмақ» ва «опушмақ» ва бу шое лафздур* (А.Навоий. Танланган асарлар. 14-том. Ъ, 1967й, 116-бет)

3. Ўзбек тилининг тарихий фонетикасига доир қимматли фикрлар мавжуд: *вов* ҳарфининг тўрт хил (ундош билан беш хил) талаффуз қилиниши, ёйнинг уч хил (*и, у, е*) талаффуз қилиниши ҳақида фикр юритади.

5. Омонимлар ҳақида шундай дейди:

«Ва кек лафзыны ҳам неча маъни билэ истеъмāl қылулар. Бири кек-āсмāнны дерләр. Йана кек āҳангдур. Яна кек тегрэдә кекләмдур. Йана кек қадағны дерләр, йана кек сабза ва олангны дағы дерләр» ва ҳ.о.

6. Ўзбек тилининг юқоридаги имкониятларини исботлашда Навоий форс-тожик тилини ҳеч вақт камситмайди, балки унга хўрмат билан қарайди.

«Муҳокаматул-луғатайн»да Навоийнинг диалогик карашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган. Навоий тил масалаларига тилшунос сифатида эмас, балки адабиётшунос сифатида ёндошган. Бу асари билан ўзбек адабий тилини назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш зарур эканлигани ўртага ташлаб, бу масалани ҳал қилмасдан туриб, адабий тилни яратиш ва уни ривожлантириш масаласи билан шуғулланиш мушкул эканини таъкидлайди. Шу жиҳатдан «Муҳокаматул луғатайн» ўзбек адабий тилининг балоғатга стишида ва етиштиришида унинг кейинги тараққиётида муҳим аҳамиятга молик бўлди.

Савол ва топшириқлар:

1. Алишер Навоий тилининг диалектал хусусиятлари нималардан

иборат?

2. XV асрнинг 2-ярмидаги тарихий шароит ҳақида гапириб беринг.

3. Алишер Навоий ўзбек тилининг асосчиси деганда нима назарда тутилади?

4. Алишер Навоий асарларида ўзбек тили меъёрлари қандай белгиланган?

5. Алишер Навоий ўз асарларида қўллаган «туркий», «туркча» атамаларининг қандай маъноларда қўлланган?

Таянч тушунчалар:

Атама – илм-фан, техника, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳаларга оид тушунчаларнинг аниқ атамаси бўлган сўз ёки сўз бирикмаси атама дейилади. Ҳар бир фан, касб-хунар ўз терминларига эга, шу терминлар жами иборат лексикада.

Лексика – тилдаги сўларнинг жами лексикани ташкил этади. Лексикология тилшуносликнинг лексикани ўрганувчи соҳасидир.

Ўғуз тили – туркий халқларнинг икки катта гуруҳга, шарқий ва ғарбий хуннга бўлиниши натижасида тиллар ўртасида тафовутлар ҳам сезиларли даражада ўзгарди. Ўғуз тилли туркий халқлар ғарбий тиллар гуруҳига киради.

7-МАВЗУ

XVI АСРДА БУЮК АЛИШЕР НАВОИЙ ТРАДИЦИЯСИ ВА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРАҚҚИЁТИНИ ЎРГАНИШДА БОБУР, МУҲАММАД СОЛИҲ АСАРЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Режа:

1. XVI асрда Алишер Навоий яратиб қолдирган анъананинг давом эттирилиши.

2. Бобур асарлари тили. Бобур асарлари тилида туркий сўзларнинг ишлатилиши.

3. Муҳаммад Солиҳ достонининг тил хусусиятлари

4. XIV-XVI асрлар адабий тилида арабча, форсча сўзлар.

XVI асрга келиб темурийлар авлодлари ўртасида узлуксиз давом этган зиддиятлар, мамлакат ичидаги турли характерга эга бўлган қарама қаршиликлар темурийлар давлатининг иқтисодий-сиёсий ҳаётини, ҳарбий қудратини заифлаштириб юборди. Тарихдан маълумки, XV-XVI асрларда темурийлардан бўлган, Бобурнинг отаси Умар Шайх Мирзо Фарғона улусининг ҳукмдори бўлган. У ака-укалари - Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд Мирзо, Самарқанд ҳокими Султон Маҳмуд Мирзо, Самарқанд ҳокими Аҳмад Мирзо, Қобул

хокими Улуғбек Мирзолар билан тахт талашиб, жиддий курашлар олиб борар эди. Буларнинг ҳаммаси ташқи хужум учун ҳамда унинг енгил муваффақияти учун кенг имконият туғдирарди. Натижада Шайбонийлар томонидан темурийлар давлати емирилиб, унинг ўрнида Шайбонийлар ҳукмронлиги бошланди, Шайбонийлар даврида ҳам ташқи жихатдан марказлашган давлат тузилса ҳам у узоқ давом этмади. Бу Абулхайрхон ўлиmidан яққол сезилган эди.

XVI аср бошларидаёқ Ўзбекистон территориясида Хоразм ва Бухоро хонликлари вужудга келди.

Хоразм хонлигининг дастлабки пойтахти Кўхна Урганч бўлиб, XVII асрнинг 70-йилларида Амударёнинг бир тармоғи қуриб қолгач, пойтахти Хевага кўчирилди. Шундан бери Хева хонлиги деб аталди.

Бухоро хонлигининг пойтахти Самарқанд бўлиб, Аштархонийлар уни Бухорога кўчирадилар. Мамлакат 2 хонликка бўлиниб кетгач, ўртадаги курашлар янада кучайиб кетади. Натижада XVII асрнинг бошларида Қўқон Бухоро хонлигидан ажраб чиқади.

Хонликлар ўртасидаги узлуксиз мамлакатнинг ишлаб чиқариш кучлари, унинг иқтисодий қудратини заифлаштириб юборди. Бу ҳолат мамлакатнинг маданий тараққиётига таъсир қилмасдан қолмади. Бир замонлар маданият ўчоғи бўлиб танилган Хоразм Чингиз аскарлари томонидан, кейинчалик Темур лашкарлари тарафидан харобага айлантирилган эди. Лекин бу даврларда адабий ҳаракатчилик сўнмади, аксинча улуғ Навоий традицияси давом қилиб келди.

А.Навоий ижодига бўлган ҳурмат унинг ўз замонида бошланган эди. Бадиий адабиётда ва адабий тилда унинг традицияси айниқса унинг кичик замондоши З.М.Бобур томондан давом эттирилди.

Бобур ўзининг лирик шоирлиги ва XVI аср прозасининг намунаси бўлган «Бобурнома» асари билан ўзбек адабиёти ва тили тарихида ўчмас из қолдирган сўз санъаткоридир. Бобур тили ва услуби халқчиллиги билан характерланади. У яратган асарлар тор интиллигентлар доирасида эмас, балки кўпчиликка тушунарли бўлган. У содда ёзиш билан бирга бошқаларни ҳам содда ёзишга чақирди. Шу жихатдан унинг ўз ўғли Хумоюнга ёзган мактубидаги бир фикри характерлидир. Хумоюн тили отаси тилига қараганда анча оғир, унинг асарларида арабча-форсча сўз ва иборалар кўп ишлатилган. Хумоюннинг шу хатини танқид қилиб, Бобур шундай ёзади : «Мундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз бида бити, ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур, ҳам ўкуғучиға».

Бобурнинг содда услуб ва тил билан ёзишнинг талаб қилиши ва бунга ўзининг амал қилиши прогрессив воқеадир. Бадиий услубнинг соддалиги Бобур асарларининг ўқувчига тез англашиларли бўлишига, бадиий тасвир воситаларининг оммабоп бўлишига олиб келди.

Бобур лирик шеърларининг тили ҳалигача тадқиқот объекти бўлган эмас. Шунга қарамасдан, унинг лирикаси халққа тушунарли тил ва услубда ёзилганлигини кўрамиз. Масалан,

Тушумда чўн қуйашдек ғарзидини кўрдим отрудин
Тилармен та қийамат ачмағаймен кўзни уйқудин.

Сенинг васлидин айру тўшғали барган сары
артар Таҳассур арқадин, меҳнат йанимдин, ҳажр
отрудин.

Бобур лирикасида ҳам арабча-форсча сўзлар қўлланган. Лекин Навоий асарларидагига нисбатан камроқдир. Масалан, «Не ҳуш бўлғайки» матлали ғазал 63 та сўз қатнашган бўлиб, ундан 5 таси киши номлари, 35 та туркий, 23 та арабча-форсча сўзлардир. Айрим ғазалларида бу нисбат яна ҳам ортиб бориши қўлланган арабча-форсча сўзлар ҳам шу давр шунингдек ҳозирги давр ўқувчиларига тушунарлидир. Қуйидаги ғазалга диққат қилинг:

Келди ул вақтки башимни алыб кетгэймен
Алам ичрә айағым етгәничә етгэймен.
Истәрәм өзни азиз элгә көрүнмәсликтин
Нечә өзүмни улус көзидә хәр этгэймен?
Халқ йүз жавр илә ишләр бугарур кәш элнин
Не йүзин көргәмену не сөзин эшитгэймен
Хар сары барса бу девана көңүл, айб этмәс
Ойла девана эмәским аны беркитгэймен.
Демә Бабурга нетәрсен баш алыб кетмәкни
Тангрининг хости мундақ эсә мен нетгэймен?

Кўриниб турибдики, бу ғазалдаги барча сўзлар алоҳида изоҳга муҳтож эмас. Шу жиҳатдан «Бобурнома» асари тили ҳам характерлидир.

«Бобурнома»нинг 14 га яқин қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги XVII-XVIII асрларда кўчирилгандир. Булар ҳозир Ленинград, Калькутта, Ҳайдаробод, Лондон каби шаҳарларда сақланади. Унинг бир нусхаси 1737 йилда кўчирилган бўлиб, шу нусха асосида 1875 йилда Н.Ильминский Қозонда нашр қилди. Ҳайдаробод нусхаси асосида инглиз олими А.Бевериж 1905 йилда Лондонда асарни нашр қилган. «Бобурнома»нинг Қозон ва Лондон нусхалари асосида 1948-49, 1960 ва 1965 йилларда графикасида нашр этилди.

«Бобурнома» XVI аср прозасининг нодир ёдгорлиги бўлиб, фақат XVI аср бошларидаги тарихий воқеаларни тўғри акс эттириш жиҳатидангина қимматли бўлиб қолмай, у ўша даврдаги ўзбек тилининг хусусиятини

кўрсатиб берувчи манба ҳамдир. З.М.Бобур бу асар орқали халқ жонли тилининг бойликларини чуқур ўрганиб ва эгаллаб олганлигани, адабий тилни халқ жонли тилига яқинлаштириш учун ҳаракат қилганлигини кўрамыз. Бунда у халқ оғзаки ижодига хос мақол ва ибораларни кўплаб қўллади. Масалан, *Душман не демас, тушга не кирмас. Деҳ кажву, дарахшон кужо?* Ва бошқалар.

Бобур тилининг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, ифоданинг ихчамлиги, соддалиги ва равлонлигидир. Бунинг учун у сўзларни танлаб ишлатишга оз сўз билан кўпроқ фикрни баён этишга ҳаракат қилди. Ўзбек тилининг сўз бойлигидан ижодий фойдаланиб, ундаги синоним, омоним ва антоним сўзлардан кенг ва ўринли фойдаланди.

Бобур асарида содда гапни кўпроқ қўллади. қўлланган қўшма гаплар ҳам тузилишига кўра содда гапларга ўхшаш бўлиб, осонлик билан таркибий компонентларга ажралади. Масалан,

Тā анда еткунча, менинг билән секиз киши қалын эди ва ҳ.о.

Бобур бадиий маҳорат ва услуб жиҳатдан эмас, балки тил фактларидан фойдаланиш масалаларида ҳам Навоий традицияларидан давом эттирди. Булар қуйидагиларда кўринади:

1.Бобур ҳам арабча-форсча сўзларни ўз асарларида маълум мақсадда-ифода кучини ошириш, поэтик таъсирчанликни кучайтириш мақсадида қўллаган.

2.Навоий воситаларига амал қилиб, туркий тил имкониятларидан яна ҳам кенгроқ фойдаланди ва халқ, тилида айрим бор тил фактларини адабий тилга олиб кирди. Улар тубандагилардир;

а) —лар аффикси феъл олдидаги сифатларда келтирилди. Бу эса шу сифат маъносини кучайтирилишини таъминлади.

Өзга тофанг андāзлар атмаққа көрсәтиб йахшылар атдылар.

б) -тадан аффикси тақсим сон ҳосил қилинди.

г) белгилаш олмошларидан тугал, бор (борча) сўзлари қўлланди ва ҳ.о.

д) дагы, ва, ё, -ки каби боғловчилари кенг қўлланди ва ҳ.о.

3.Навоий каби уйғур тилига хос бўлган -гу аффиксидан фойдаланди: *келгүм, келгүси* ва ҳ.о. Бунда ҳам у ижодий фойдаланиб, унинг мураккаб формаларини - *гүлик, -гүсиз, -гүдек* каби сўз ясовчи аффикслар ҳосил қилди.

«Бобурнома» лексикаси ҳам жуда бой унда ҳайвонот олами, табиат ҳодисалари, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид кўплаб лексик элементларни учратиш мумкин.

Бобур асарида кўп учрайдиган сўзлар қуйидагилардир: *йавуқ (яқин), черик (аскар), қабамақ (қамамоқ), илик (қўл), улус (халқ), қазақлық (дарбадарлик), қасаба (шаҳарча)* ва ҳ.о.

Шундай қилиб, Бобур лирикада туркий сузларни кўплаб қўллаб, ўқувчилар диққатини ўзига жалб қилган бўлса, «Бобурнома» асари билан ўзбек бадиий прозаси соҳасида етарли тажрибага эга бўлмаган бир даврда проза тилида катта муваффақиятларни қўлга киритди.

«Шайбонийнома» XVI аср адабиёти ва тилининг нодир ёдгорлигидир. Бу асар автори Муҳаммад Солиҳ эса ўз замонасининг энг маърифатли кишиларидан бўлиши билан бирга талантли шоири ҳам бўлган. У ўз ижодини ғазаллар ёзиш билан бошлади. Лекин унинг ғазаллари бизгача етиб келмаган. Достон 76 бобдан иборат бўлиб, 4456 байтдан ташкил топган. Достоннинг 1-боби муножот, 15 боби лирик чекинишлар ва қолган 60 боби эса тарихий воқеаларга бағишланган. Поэманинг бошқа достонлардан фарқи шундаки, бунда асар асосига афсонавий воқеа ва ҳодисалар эмас, балки шоир ўз кўзи билан кўрган воқеалар олинган.

«Шайбонийнома»нинг қўлёзма нусхалари кўп эмас. Ҳозиргача 1510 йилда Қосим исмли котиб томонидан кўчирилган Вена нусхасидан фойдаланиб келинмоқда. Шу нусха асосида 1885 йилда Вамбери достонни Венада немисча таржимаси билан нашр қилдирди. Вамбери нашри асосида П.М.Мелибранский 1904 йилда Петербургда иккинчи марта чоп қилди. П.М.Мелибранский нашри асосида баъзи аниқликлар билан ҳозирги ўзбек графикасида нашр қилди.

«Шайбонийнома» тилида ўзбек адабий тили бойликларининг барча томонлари кўринади.

Навоий традицияларидан унумли фойдаланган Муҳаммад Солиҳ адабий тилни халқ жонли тилида қўлланаётган грамматик ва лексик элементлар ҳисобига бойитди.

У тилдаги синонимлардан мақсадга мувофиқ фойдаланди. Масалан, *душман сўзи — хасм, жов, адув, ёғи; халқ сўзи — улус, эл, раият* каби синонимлар билан берилган.

Муҳаммад Солиҳ қуйидаги тил элементларини адабий тилга олиб келди; 1. Жамловчи сон *-ала* аффикси билан ҳосил қилинган;

Машварат эйләдиләр төртәләси

Фикрини сайладылар төртәләси. (157-бет)

2. Буйруқ феълининг иккинчи шахс бирлишша *-ғыл — гил* аффикслари қўлланди:

3. Буйрук-истак майли биринчи шахс кўплигида *- али, -алин* аффикси қўлланди: *кечәли, алали, алалын*.

4. Кўмакчилардан *қат(ы), ўза, теги* каби сўзлар қўлланди:

5. Сингармонизмнинг лаб гармонияси тури 2 бўғиндан кейин ҳам

қўлланади:

Йўғурушўб ҳар сарыдан еттиләр

Қорым ағзыда мақам эттиләр. (252)

М.Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарига лексик жиҳатдан ёндошсак, у ўз асарида форсча-арабча сўзларни озроқ ишлатишга, мумкин қадар жонли тилдаги сўзларни кўпроқ ишлатишга ҳаракат қилганини кўрамыз. Достонда истъмолдан чиқа бошлаган, бадий адабиётда сийрак учрайдиган қуйидаги сўзларни учратамыз, *об ага (бобо), абага (амаки), қабқа (дарвоза), йағ (душман)*.

Мазкур достон орқали маиший соҳага, ҳарбий техникага ва бошқа соҳаларга сўз ва терминлар ўзбек адабий тилига кириб келди. Масалан, қурол номлари - *сағит, дубулға, маңлайлық, зāнубанд*; жангчилар турадиган жой номлари - *пейхāна, сарāпарда, баваржихāна, шāмиёна*; от-улов номлари - *қўтос, ежиши, убчин*; май идиши номлари - *қўраки, маишаба*; мато номлари - *жосжа, алоча*; палос номлари — *дебā, гāли, мафраш, нāмāди шатранжип*; уруғ ва қабила номлари - *бурқут, мангит, найман, дўрмон, ўтун, жалойир, қорлиқ, сулдуз, нукуз* ва бошқалар.

Умуман, Муҳаммад Солиҳ Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш йўлини давом эттирган шоирлардан биридир.

XIV-XVI АСРЛАР АДАБИЙ ТИЛИДА

АРАБЧА, ФОРСЧА СЎЗЛАР

Академик В.Радлов эски ўзбек тили, чигатой тили, усмонли турк тили каби туркий, араб ва форс элементларининг аралашувидан ҳосил бўлган суъний бир тил деган фикрни илгари суради.

Маълумки бундай элементларнинг шу давр адабий тилида мавжуд бўлиши турли тарихий шароитлар билан боғлиқдир. Албатта, бунга сабаб форс-тожик адабиёти билан ўзбек адабиётининг яқинлиги булди. Шу туфайли XIV асрнинг 2-ярми ва XV асрдан бошлаб қадимги туркий сўзлар замона талабларига мувофиқ арабча ва форсча сўзлар билан алмаштирилади. Бундан табиий кўпчиликни диний-илоҳий тушунчалар ифодаси бўлган сўзлар ташкил қилади: *иди-эга, худо, алла, таоло; учмақ-жаннат, беҳишт, тамуг-дўзах* кабилар.

Қадимги туркий сўзларнинг арабча-форсча сўзлар билан алмаштирилиши диний тушунчалар доирасида эмас, балки ҳаётий сўзлар доирасида ҳам юз берган: *балық-шаҳар, асиг-фāйда, ачун-дунё, ирин-лаб* ва ҳ.о.

Ўзбек тили ўзининг шаклланиши ва ривожланиши процессида қадим замонлардан буён Ўзбекистон тарихи билан тақдир боғлаб келган кўпгина тиллар билан муносабатда бўлиб келди. Шу процессда алоқадор тиллардан зарурий сўз ва иборалар ўзбек тилининг луғат составига келиб қўшилди.

Ўрта Осиёнинг ва Ўзбекистоннинг шўролар тузуми давригача қабул қилинган сўзларнинг асосий қисмини араб, форс-тожик тилидан олинган сўзлар ташкил қилади. Бу

сўз ва иборалар ҳамда улар билан боғлиқ ҳолда кириб келган айрим грамматик формалар замонлар ўтиши билан ўзбек тилининг туб элементлари қаторига ўтиб кетгандир. Араб ва форс тилларининг таъсир доираси айниқса XV асрда кучайди. Маълумки, ўзбеклар ўратасида феодал муносабатларнинг ривожланиб бориши ва у билан боғлиқ бўлган моддий ва маънавий ҳаётнинг ривожланиб бориши арабча ва форсча сўз, ибораларнинг тилга кириб келиши учун кенг йўл очиб берди. Тожик ва ўзбек адабиётининг ўзаро яқинлик муносабати ўзбек тилидаги бадий адабиётнинг мисли кўринмаган даражада ривож топиши, ўзбек классик адабиётининг туғилиши ва тараққий этиши билан арабча ва форсча сўзлар ўзбек тилида кенг ва чуқур илдиз ёйиб келди. Ўзбек адабий тилида бу ҳол XIV асрдан бошлаб ХУ-ХУ1 асрларда очикроқ кўринди. Худди шу даврга келиб форсий тили деб аталган эски тожик адабий тили ва адабиёти ўзбек саводхонлари орасида кенг тарқалди, шуҳрат қозонди. Бу ҳол ўзбек адабиётига таъсир қилмасдан қолмади. Араб тилининг поэтик элементлари ҳам ўзбек тилига тожик тили орқали кириб келди. Ўзбек тилида ёзилган ёдгорликларнинг сюжет ва жанрига қараб уларнинг луғат состави ҳар хил бўлган. Баъзи ёдгорликлар тилида арабча ва тожикча сўзлар 95 фоиз ва ундан ортиқ эди. Лекин улар грамматик структура жиҳатидан шубҳасиз ўзбек тилининг қонуниятларига бўйсинар эди. Шунинг учун ҳам уларни ўзбек тили ёдгорлиги деб юритилади. Бундай ҳодисани поэтик асарлар тилида учратиш мумкин. Масалан Навоийнинг;

Ҳарāрат жонима ул āташин лаъл āҳгарындынду
Аңа таскин ҳам из равзасының кавсариндынду
Сачыңның тийра шāмыдан йүзүң субҳыда йол тапмақ
Бинāгўшуң дағы дурри табафрўз ахтарындынду.
Тахурā бādасы дерләр эрур жāнбахшу руқафзā
Магарким чачыны ул майға лаълың сағарындынду.

Юқоридаги уч байтда 33 та сўз формаси қатнашган бўлиб, шундан 9 тасигина туркий (ўзбекча) колганлари эса арабча-форсча сўзлардир.

Атойидан олинган қуйидаги 2 байтда эса сўзларнинг деярли барчаси арабча-форсчадир.

Дилрабā лаълиң шарāби āб кавсардин латиф
Қāматинг нақли дағы сарву санубардин латиф
Сарҳаи хуснунг қашыда мунфаил аврāқи гул
Нуктаи хāлың абири мушки анбардин латиф.

Бунда фақат дағи, қош, хол сўзларигина ўзбекчадир.

Шу даврда ижод этган ўзбек шоирларининг баъзи асарлари тили ҳам юқоридагидан қолишмайди. Ҳатто ўзбек тилининг химоячиси сифатида ном чиқарган Навоий ҳам араб, форс-тожик сўз - ибораларни маълум сабаб ва шароитларга кўра кўп ишлатгандир.

Шу давр адабий тилида араб, форс-тожик сўз ва ибораларнинг ҳаддан ташқари кўп ишлатиб юборилганлиги ўзбек тилининг камбағал вав маълум тушунчаларни ифодалай олиш имкониятига эга бўлмаган тил эканлигани билдирмайди.

Ўзбек тили араб ва форс-тожик тилларидек мураккаб тушунчаларни ифода қилиш имкониятига эга бўлган тиллардан бўлган. Лекин бу тил замонасига кўра адабий-бадий жиҳатдан, илмий терминология жиҳатдан ишланмаган эди. Маълум тушунчаларни ифода қилувчи сўз ва ифодалар ўзбек тилида мавжуд бўлишига қарамасдан хорижий тиллардан сўз ва иборалар, илмий тушунчаларни билдирувчи терминлар қабул қилинган. Бунинг ўзига яраша тарихий сабаблари мавжуд. Маълумки, араб тили асрлар мобайнида фақат ислом динининг тили бўлиб қолмасдан, балки мусулмон шарқида фан ҳамда маданият билан ҳам бўлган. Араб тилида асрлар мобайнида ишланган ва илмий жиҳатдан силлиқланган тайёр терминлардан ўзбек шоирлари ва маданият арбоблари фойдаланганлар. Арабча илмий термин, сўз-ибораларни ўзбек тилида ёзилган илмий, фалсафий, тарихий, адабий-бадий асарлар тилида кенг қўлланилган. Шу сўз ва терминлардан Навоий ҳам кенг фойдаланган. Навоийнинг кўпчилик асарлар номи ҳам арабча берилган. Бунинг ўзига хос сабаби бор. Биринчидан, Навоий томонидан мавжуд традициянинг сақланиши бўлса, 2-си ўзбек тилида яратилган асарларига кўпчилик диққатини жалб этиш билан боғлиқ.

Ўзбек тилининг мураккаб тушунчаларни ифода қила олиш қудратига эга эканлиги Навоийнинг «Муҳокамат-ул-луғатайн асарида кенг исботлаб берилган.

Ёзув ёдгорликларида форс-тожик ва араб тиллари маданияти меросига ёндашиш ва улардан фойдаланиш принциплари турлича бўлган. Бу принциплар шоир ва ёзувчиларнинг ижтимоий ҳаёт тараққиётидаги тутган ўрни ва йўлларига қараб ҳамда асарларининг жанр ва услубларига қараб ҳар хил шаклга эга бўлган. Шоир ва ёзувчилар асарларида араб ва форс сўзларини ўринсиз ишлатган ўринлари ва ғоят даражада ажнабий тил элементларига меҳр қўйиб юборган ўринлар ҳам учрайди. Бундай ҳол айниқса диний асарлар учун характерлидир. Прогрессив адиблар араб ва форс тиллари меросидан ҳар доим ижодий фойдаланиш учун интиланганлар. Шу хилдаги интилишлар ўзбек адабий тилининг бойиб, мукаммаллашиб келиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ўзбек адабий тили ўзининг шаклланиш ва ривожланиш процессида араб ва форс-тожик тилларидан қанчалик кўплаб сўз ва иборалар олиб келган бўлмасин, лекин у шу билан бирга ўзининг туб хусусиятини йўқотиб юбормади, балки ўзининг грамматик структурасини ва асосий луғат фондини сақлаш билан бирга асрлар давомида тарихий боғлиқ ҳолда ва изчилликда тараққий этиб келди. Прогрессив шоирлар ва ёзувчилар ҳамда умуман маданият арбобларининг улкан тарихий хизматлари туфайли бошқа тиллар адабий меросидан ижодий фойдаланиб, улардан олинган намуналар туфайли узлуксиз

бойиб, ривожланиб келди.

Савол ва топшириқлар:

1. XVI аср адабий ёдгорликларида Алишер Навоий анъанаси қайси адибларнинг ижодида акс эттирилган?
2. Бобур асарлари тилининг характерли хусусиятлари нималардан иборат?
3. Муҳаммад Солиҳ достонининг тил хусусиятлари нималардан иборат?

Таянч тушунчалар:

Анъана – аجدодлардан мерос бўлиб қолган ҳатти-ҳаракатларни авлодлар томонидан давом эттирилиши. Масалан, қорахонийлар даврида яратилган адабий тил анъанаси XIV асрнинг биринчи ярмигача давом эттирилди. Яъни чигиллар диалектига хос д’-лашиш хусусиятини бу XIV асрдан I чи ярми ёзма ёдгорликларида учратишимиз мумкин.

Ибора – икки ёки ундан ортиқ сўздан ташкил топган ва яхлит бир маъно ифодаладиган тил бирлиги ибора дейилади.

Муниаот – арабча сўз бўлиб, ёзишма, мактуб деган маънони билдиради.

8 - МАВЗУ

XVII-XIX АСРЛАРДА АДАБИЙ ТИЛ

Режа:

1. XVII-XIX асрлардаги ижтимоий сиёсий аҳвол.
2. XVII-XIX асрларда яратилган адабий манбаларда Алишер Навоий аънасининг давом этирилиши.
3. Бу даврнинг диалектал мураккаблиги.
4. Бу давр адабий тилининг демократлашуви.
5. Ижодкорлар асарларининг тил хусусиятлари.

Ўзаро феодал урушлар, Бухоро ва Хева хонликларининг Эрон давлати билан урушга мамлакатда иқтисодий ва маданий тушкунликни янада кескинлаштирар эди. Шунинг учун ҳам бу даврда ижод этган шоир ва ёзувчиларнинг асарларида меҳнаткаш омманинг жабр кўришлари ўзининг аксини топган эди. Бу давр шуниси билан характерлики, унда бадиий стилда ҳажвия стили кенг қўлланишда бўлди.

Бу даврнинг адабий тили маҳаллий шеваларга таянган ҳолда ривожланди. XVII-XIX асрлардаги ўзбек адабий тилини ўрганишда ўша даврда яратилган тарих асарлари, тазкиралар, шоирларнинг ижодлари асосий

манбаа бўлади.

Иқтисодий ва маданий ҳаётдаги тушкунликка қарамасдан XII-XIX асрларда қатор тарих, география, фалсафа, тил, адабиёт ва бошқа соҳаларга доир асарлар яратилди. Булар орасида Саид Муҳаммад Тохир бин Абулқосимнинг «Ажойиб-ут-тақобат» номли географик асари, Абулқосим бин Саъдулла ал-Хусайннинг «Натойиж-ул-фикр» тарихий китоби, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк», «Шажараи Тарокима», Муҳаммад Яроқчининг «Муҳит-ут-таворих», Шермуҳаммад Убайдийнинг «Убайдулланом», Муниснинг «Фирдавс-ул-иқбол», Муҳаммад Хокисорнинг «Мунтахаб-ал-луғат», М.Меқдихоннинг «Санглоқ» асарлари юзага келдики, буларнинг ҳаммаси ўзбек тилидаги адабий ҳаракатчиликнинг давом этиб келганлигини кўрсатади.

XVII-XIX асрлар абдий тилини ўрганишда мазкур даврларда яшаб ижод этган шоирлар ижоди қам етарли манбаа бўлади. Бу давр адабий тилини ривожлантиришда Турди Фароғий, Нишотий, Бобораҳим Машраб, Махмур, Гулҳаний, Баҳодирхон Мунис, Абулғози Баҳодирхон, Огаҳий, Ферузлар муносиб ҳисса қўшдилар.

Бу ижодкорлар асарлари тилида Навоий анъанаси билан бирга, ғарбий адабий тил шакллари ҳам учрайди. Бу Фузулий шеърини тилининг таъсири натижасида пайдо бўлган.

Бу давр демократик шоир ва ёзувчилар ижодида умум ўзбек адабий тили традицияси мустаҳкамланиб, мукаммаллашиб келди. Бунинг ёрқин далилини Турди асарларида кўрамиз.

ТУРДИ АСАРЛАРИНИНГ ТИЛ ВА УСЛУБИ

Шоир Турди XVII асрнинг охирида Бухорода ижод этган демократик тенденциядаги адабиётнинг йирик намоёндасидир. Турди ижодида сатира асосий ўринни эгаллайди.

Маълумки, сатира жанрида ижод этиш маълум даражада шоирдан кўтаринки услубдан воз кечиб, халқ жонли тилига хос услубда асар яратишни талаб қилади. Шу туфайли ҳам Турди шеърларида халқ тилида қўлланадиган лексика кўплаб акс этган. Масалан, «Субхонқулихон тўғрисида ҳажвия» шеърида оғзаки нутққа хос бўлган *кўр*, *кўппак*, *қумалоқ*, *қирчону* ва бошқа сўзлар қўлланган. Шу шеърдан олинган қуйидаги парчада бунинг исботи кўринади:

Едингиз барчангиз итдек фуқаронинг этини,
Касб илэ мālын алыб, қоймадингиз битини,
Қамчылар дағ салыб буганға, тилиб битини
Йардыңыз захрāсыны (ичидан) алыб өтини
Болмады кам бу райят башыдан ҳеч тайак.

Бу банддаги шеърда ҳам *едингиз, итдек, этини, молин, битини, буйунга, тилиб, таёқ* каби сўзлар оғзаки нутққа хос сўзлардир.

Халқ жонли тилига хос хусусиятлар фақат лексикада эмас, балки морфологияда ҳам кўринади. Масалан, ўтган замон феълнинг II шахс кўплигида (кўймадингизлар) кўпликнинг икки марта кўшилиши, шаҳар шеваларидагидек мен олмошига —*га* аффикси кўшилгач, *менга* тарзида талаффуз қилиниши, *изладим* феълнинг шеваларда айтилганидек, *истадим* варианты ҳам қўлланган.

Не аяқ, не башыға етдим, сарāпā истәдим,

Қайадым икки йолның ортасыда ҳамрāх истәдим.

Турди шеърларида халқ жонли тили хусусиятлари билан бирга, ғарбий тилларнинг таъсирини ҳам кўрамиз. Албатта, бунда улуғ озарбайжон шоири Фузулийнинг асарларидан илҳомланган бўлса керак. Шу таъсир натижасида айрим сўзларда, кўпинча сўзнинг бошида келувчи *т* товуши *д* га ўтади.

Фитна шўр ҳама илә маскун дутди

Хублар маснадини сифла билан дун дутди.

Ўғуз тилларида қўлланадиган *чўх* (кўп) сўзидан фойдаланган:

Туфрāғда жāн битсә, равāдүр, не ажаб гүл

Мух сарви сихл этди ниҳāн көзләри шахлā.

Ўғуз тилларига хос жўналиш келишиги (*-а/ә* аффикси) формасида (Етмадим ҳеч ера бу қофия паймолиғдин), ўтган замон аниқ феълнинг биринчи шахс бирлигининг-диман (Ёт мандин ким булур яхши замонлар кўрдиман) аффикси билан ҳосил қилинишида, ҳозирги-келаси замон феълнинг *-ман*, (Била олмон бу дудаул рахши Рустам ё паризод) аффикси билан, сифатдошнинг *-ан* (Барча бўйнига салан бу риштани қат этмади) аффикси билан ҳосил қилинишида, ҳаракат номига жўналиш келишиги аффикси кўшилганда, унда фонетик ўзгариш юз беришида (Зарни жам айламага ҳирсу ҳаво беш тутуб; юзини кўрмага ҳасратда бўлдум эшитиб номи) кўринади.

Шундай қилиб, Турди бир томондан улуғ Навоий традицияларини давом эттирган бўлса, иккинчи томондан Озарбайжон шоири Фузулий ижодидан таъсирланди.

Шу туфайли адабий тилда Алишер Навоий аъналарини сақлаган бўлса, иккинчи томондан ўғуз тили элементларидан фойдаланди.

АБУЛҒОЗИ БАҲОДИРХОН АСАРЛАРИНИНГ ТИЛ ВА УСЛУБИ

XVII-XIX асрларда яратилган асарларда икки хил тенденция мавжуд эди. Биринчи тенденция шундан иборатки, унда Алишер Навоий ижодига эргашиш туфайли бадий асарларда кўтаринки услуб сақланган эди. Тўғри,

бундай услубда оғзаки нутқ ёки жонли сўзлашув тили элементлари ҳам кенг қўлланган. Иккинчи тенденцияда эса тарихий, таълимий асарлар тилида диалектларнинг адабий тилга бўлган таъсири янада кучайган. Шу жиҳатдан Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарларининг тили характерлидир.

«Шажараи тарокима» асари туркман халқи тарихига бағишланган. Унда афсоналар ҳам кўп ўринни эгаллаган.

«Шажараи турк» асарида ёритилган маълумот учта тематикага бўлинади:

1. Диний характердаги Одам ато ҳақидаги афсоналар.
2. Ўғуз-туркманларнинг Ўғуз ҳақидаги маълумотлари.
3. Реал асосга эга бўлган, лекин афсонавий тарзда етиб келган воқеалар.

Абулғози Баҳодирхон асарлари тилида адабий тилнинг соддалаштирилгани кўринади. Бунинг ўзига яраша сабаби бор. Тарих асарларини ёзган, айниқса, ҳукмдор оиладан чиққан, муаллифлар феодализмни мангу тузум деб, халқли ҳукмдорларга итоат эттириш учун асарни халқ тушунадиган тилда ёзишга ҳаракат қилар эдилар. Шунинг учун ҳам Абулғози ўзининг тарих асарлари бошқа тарихлардан фарқли эканини таъкидлаб, қуйидагиларни ёзади: «Барча билинги, биздин бурун туркий тарих айтқанлар арабий луғатларни қошиб турурлар ва туркийни ҳам сажъ қилиб турурлар. Ўзларининг ҳунарлари ва устазларини халққа маълум қилмақ учун. Биз мунларнинг ҳеч қайси-сини қилмадук, анинг учунким, бу китобни ўқуғучи ва тынглағучи, албатта, турк болғуси турур: бас, туркларга туркона айтмақ керак, то уларнинг барчаси фаҳм қылғайлар». «Шажараи тарокима»дан олинган бу фикрни «Шажараи турк»дан олинган қуйидаги парча яна ҳам ойдинлаштиради: «Ҳамма улуғлар, ҳам оддий кишилар тушунсун теб, мен бу тарихни туркий тили била айтдим. Туркийни ҳам андоқ айтубменким, беш яшар ўғлон ҳам тушунур. Тушунуш осон бўлсун теб, мен чиғатой туркисиндин, форсича ва арабчадин бир дона ҳам сўз қўшмадим «.

Ҳақиқатан ҳам, Абулғози асарларининг тилини кузатар эканмиз, унда санъаткорларча бадиий қайта ишланган халқ сўзлашув тилининг намунасини кўрамиз. Асарда арабча сўзларга нисбатан туркий сўзлар кўп ўринни эгаллаган. Унда *улкән, битмэк, улус, йалавач (пайҳамбар), тилмәч, ушақ (майда) чарламақ, көрклүк, кент, болук (бўлим)* каби туркий сўзлар қўлланган.

Асарлар фонетикасида қуйидагилар кўзга ташланади:

Сўз бошидаги *д -т* га ўтади: *дегән-тегән, деб-теб, дедик-тедук*.

Баъзи ўринларда сўз бошида *й-ж* га ўтади : *йов-жав, йўл-жўл*

(Хоразмда жамловчи ўғуз шевалари мавжуд бўлганлиги).

-қ, -к ундоши билан тутаган 2 бўғинли сўзларга эгалик аффикси қўшилганда *г* улардаги *қ* товуши *г* га ўтмайди:

Айақы агрыб йатур. Эиики йапық.

Асарлар морфологиясида эса тубандаги хусусиятлар кўзга ташланади: *-чи* сўз ясовчига нисбатан *-жи* варианты кўп қўлланган: *элчи, теважи*.

Соннинг тартиб сон тури - *ланчы* аффикси билан ҳосил қилинган: *беишлэнчи, етилэнчи, туқузланчы*.

Келишик формаларининг барчаси қўлланишда бўлган.

Характерли хусусият шундаки, тушум келишигининг *-н/ин//ын* аффикси билан ҳосил қилинган формаси ҳам қайд қилинади: *кочларын (хотинларини) ва келинларин чақириб..*, Маълумки, бундай қўлланиш асосан поэзия жанрига хосдир.

III шахс кишилик олмош ан, улар алар тарзида қўлланган.

Буйруқ-истак майлининг I шахс кўплиги *-алың//али*

Аффикси билан ҳосил қилинган. *Эмди шах; Маликни айталинг. Ууртни бузали тесалар.*

Шундай қилиб, Абулғози асарларида адабий тил сўзлашув тилини яқинлаштиришга ҳаракат қилди ва унинг асари адабий тилда халқ тили элементларининг мустақамланиши учун муносиб қисса бўлиб қўшилди.

МУНИС АСАРЛАРИНИНГ ТИЛ ВА УСЛУБИ

XVII-XIX асрлар адабий тилининг тараққиётида, унинг жонли сўзлашув тили хлсобига бойиб боришида Бобораҳим Машраб (1657-1711), Вафой (ҳаёти ва фаолияти ҳақида тўла маълумот йўқ), Муҳаммадризо Огаҳий, Паҳлавонқули Равнақ, Муҳаммадниёз Нишотий, Мужрим-Обид, Шермуҳаммад каби шоир ва ёзувчиларнинг роли каттадир. Шундан биз Мунис, Гулханий ва Махмур асарларининг тил хусусиятлари билан танишамиз.

Муниснинг лирик шеърлари девон сифатида тўпланган бўлиб у «Мунис-ул-ушшоқ» деб аталади. Шунингдек, у «Фирдавс-ул-икбол» тарихий асарининг ҳамда педагогика ва тилшуносликка оид «Саводи таълим» рисоласининг муаллифидир. Мунис Мирхонднинг «Равзат-ус-сафо» асарини ўзбек тилига таржима ҳам қилган.

Мунис адабиётида ва адабий тил нормаларини сақлашда Навоий традицияларига амал қилади. Шунинг учун ҳам у Навоийни ўзига пир, устод деб билади:

Сөз ичрә Навāийки, жаҳāнгирдурур

Мунисға маāний йолыда пир дурур.

Ҳар бир прогрессив ёзувчи ва шоирларда бўлганидек, Мунис ўз ижодиётида Навоий традицияларини давом эттирар экан, адабий тилни халқ сўзлашув нутқи ҳисобига бойитиб борди.

Мунис Хоразмий асарларида халқ сўзлашув тилида мавжуд бўлган лексик бойликлардан усталик билан фойдаланди. Унинг тилида *умоч, атала, танг, ланг, навгон, тақир-тукур, шақур-шуқур, қабаг, тапуқ, қопу, эвур, эврулай эвурди, йугоруса, юрумоқ, батар* каби сўзлар қўлланган. Шоир шеъриятида кўтаринки руҳни сақлаш мақсадида *маъни кишварин (*маъно вилояти), (аҳли дониш, гули-гулшан, оташи ишқинг, ганжи ҳусн, гули латиф, меҳроби тарҳ, (қайрияма гош учун қурилган бино), мотоми ошуфта (ошиқ мотами)* каби изофали бирикмалардан ҳам фойдаланди.

Мунис асарларидаги грамматик формалар асосан ўша давр нормаларига мувофиқ келади. Айрим аффикс вариантларидагана фарқлар сезилади. Масалан, қаратқич келишиги —*нунг* тарзида учрайди:

Муниңдек өзүңи хазин қылма көп

Күңүл мәтаминдин ғамын қылма көп.

Умуман, келишик аффиксларининг барча сингармонистик вариантлари учрайди.

Мунис шеърларида боғловчилардан *лек, ва лекин, вар* каби боғловчилари қўлланган.

Лек сендин көрүб бәсе ихлās

Сени бу хизмат ичрә қылдуқ хās.

Валекин чархи дунпарвар қылыб лаҳза йүз бедад

Вужудимны этибдүр хāk йанглығ мужиби накбат.

Вар йахшы туғулмаса қаламлар

Шак йоқки йаман тушулар рақамлар.

Мунис асарларида ўғуз тили элементлари ҳам кўплаб қўлланган.

1.Буюк Навоий традициясига эргашиш туфайли;

2.Шермуҳаммад Муниснинг ўзи ўғуз шеваси вакили бўлиши туфайли.

3.Улуғ Озарбайжон шоири Фузулийнинг ижодидан илҳомланиш туфайли унинг асарларига кириб келгандир.

Унинг шеърларида сифатдошнинг *-миш* аффикси билан ифодаланган тури қайд қилинади:

Ҳамеша башым урармен йолынғ сары санама̄

Магарки ишқ аро болмиш мен элга қибланама̄.

Шуни айтиш керакки, *-миш* аффиксининг олган сўз унинг асарларида

ўтган замон феъли маъносида ҳам қўлланган:

Роза бисёр мени таъ этмиш (этди)

Баданим суст, айағим лаъ этмиш.

Бўл сўзининг ўғуз тилларига хос ўл варианты ҳам қўлланган:

Ҳар сөзки кўнўлдин олди мавжуд

Хат болмаса, болғай эрди нобуд.

Ёки:

Шайхлар кандидин олдим тангдил

Лутф илэ бол дилкушо, эй муғбача.

Навоий ва Бобур асарларида учраганидек, ҳозирги-келаси замон феълининг бўлишсиз -мон аффикси билан ифодаланган:

Ба вужуди маҳрумият тапмышам маҳрумлик

Ҳар нечэ қылсам жаамул билман аның иллэтин.

Мунис асарларидаги арабча-форсча сўзларнинг қўлланишида Навоий ва Бобур традициясига амал қилганини кўрамиз. Мунис томонидан қўлланган арабча, форсча-тожикча сўзлар Навоий ва Бобур асарларида қайд қилинган сўзлардир. Лекин улардан Мунис ўз ўрнида ва мақсадга мувофиқ фойдаланган Туркий сўзлардан фойдаланиш яъни ундан қофия, радиф сифатида фойдаланишда Лутфий ижодининг таъсири кўринади. Масалан,

Тез этар жәнән ғамы ишқым отыны қозғалаб

Қайдурур ул отға бир-бир устухāнимни қалаб.

Ёки:

Жāнымға урдунг āташи ишқынг туташтуруб,

Йақтынг сонгақларимни ул отға қалаштуруб.

Ёки:

Ултурурлар мени ҳар дам кўзу қашы талашыб

Тиргузурлар икки жән бахш дудāғы йарашыб.

Келтирилган байтлардаги қофияларда туркий сўзлар иштирок этган. Мунис ҳатто ундов ва тақлидий сўзлардан ҳам қофия сифатида фойдаланган.

Фирāкын шиддатидин кўзлāримдин қан ақар тим-тим,

Кўриб аны рақиб кинавар ҳар дам кўләр қаҳ-қаҳ.

Чекар завқи сиҳи қаддинг билэ қумры фиғāн ку-ку

Тузар шавқи гўли рўйын билэ булбул навā чақ-чақ.

Кўринадик, ўзбек адабий тили имкониятлари Мунис ижодида кенг кулоч ёйди.

ГУЛХАНИЙ АСАРЛАРИНИНГ ТИЛ ВА УСЛУБИ

Ўзбек адабий тили тараққиётининг XVIII аср охири ва XIX аср бошларидаги ҳолатини Гулханий асарлари орқали ўрганамиз. Гулханий шоир сифатида бир неча ғазаллар ва XVIII аср охирининг прозаси намунаси бўлган «Зарбулмасал» асарининг муаллифидир. Унинг ғазалларида тематикаси ва тилида аввалги шоир ва ёзувчилар традицияси сақланган ҳолда, унда ўғуз элементлари нисбатан кенгроқ ўрин эгаллаган. Масалан,

I шахс ҳозирги-келаси замон феълида *ўтузча* хусусият сезилади.

Белу ағзыдын нишан гар биз сари мў десэлэр,

Эйлэрэм инкār икрār этмәдим дāрын көрүң.

Сифатдош бўлишсиздан сўнг -з аффикси билан ҳосил қилинган:

Көнгүл өзүдәдүр дунйаға арзи эҳтиёж этмәз

Тарикат салики, бу йолда майли издивāж этмаз.

Шарт майли -за аффикси билан ҳосил қилинган.

Айрим сўзлардан фонетик жиҳатдан озарбайжон тилига хос хусусият кўринади:

Қаю бемāра лаълидин шифā вермиш масих āсā

Надин ул шўх англаб, Гулханий, дардинг илāж этмәз.

«Зарбулмасал» асари ўша давр прозасининг намунаси бўлиши билан бирга, фольклор материалларидан фойдаланиб ёзилганлиги учун ҳам, халқ тилининг адабий тилга яқинлаштиришга хизмат қилган асарлардандир.

Гулханий «Зарбулмасал» асарида халқ оғзаки ижоди асарларини қайта ишлаш билан бирга унинг услуби ва бадиий воситаларини ҳам сақлаб қолди. Булар қуйидаги ҳолатларда кўринади:

1.Зарбулмасал»нинг айрим ҳикоялари халқ оғзаки ижодига бўлган сўзлар билан бошланади: «Бор эрди Фарғонада бир сарбāн» (Туя билан бўталоқ), «Илгарги айёмда икки кабутар бор эрди» (Бозонда ва Навозанда).

2.Оммавий жанр бўлган мақоллардан ўринли фойдаланган.

Асарда икки тилдан (ўзбек, тожик) мақоллар келтирилиб боради ва бу мақоллар асар мазмунига усталик билан сингдириб борилади.

Асар тилида жонли тилга хос бўлган қуйидаги хусусиятларни кўрамыз:
1. Қараткич ва тушум бир хил кўрсаткич билан ифодаланган ўринлар мавжуд:

Ҳосили умри эди ул байны

Аты гунашбону ошал байни.

2. -қ билан тугаган сўзларга III шахс эгалик аффикси қўшилганда, негизидаги шу ундошлар жарангламайди: *Фарҳат айақы ақсақ қызны айшықыға берди.*

3. Адабий тилда қўлланиб келинган *ечмақ, чечмақ*, тарзида қўлланган: «*Яна бир масал борки: Эр башига ши тушса, өтүк чечмәй сув кечәр.*».

4. Жонли тилга хос бўлган —*тургон* аффикси қўлланган: *ҳамият ҳимматини даржўи келтуруб, ярим хазина динār, йўз тева, уч йўз қарамал, уч йўз йылқы, беи йўз қой ва қызның баи-көзи йасала турган қалынни жамлаб...*

5. Жонли тилда бўлган *итәрчи* (*ит* боқувчи: «*Ит қигонни иторчи қилмас*»), *йавуқ* (*узоқ*), *сунмақ* (*таклиф қилмоқ*:) «*Соқийи туиштароқлар пиёла суна боиладилар*»), «*Бурноғи (аввалғи)лар масалидурки*».

Шунингдек «Зарбулмасал»да халқ ўртасида кенг қўлланадиган *тева, така, айран, сапал, қатқақ, бурундуқ, тайлақ, қўнақ, ақсақ, йантақ, боқақ, кулба, курк тавуқ, тутав, сачбағ, тушав, бўйдақ*, каби сўзлар ишлатилган.

6. Оғзаки нутқда кўп қўлланиладиган фразеологик бирикмалардан фойдаланган: *ағзыни бир бурчидин чекар,.. Жан сатыб өзин уйин этарди тан. Ағыз ашга етгәндә бурни қанаган, хās тарбузны қолтуғуңга алма ва бошқалар.*

«Зарбулмасал»да қўлланган бошқа тил элементлари аввалғи сўз усталари асарларида ишлатилиб келган грамматик ва лексик элементларга мувофиқ келади.

Асарда форс-тожик ва араб сўзлари ҳам ана шу давр традициясига кўра қўллангандир. Гулханий асарларида стил талабларига мувофиқ синоним сўзлардан унумли фойдаланган: *ғам-ғусса-андух, āsmān-көк-фалак, халқ-улус-эл, исм-ат, йолдаш-ҳамрāх, нāма-хат, ай-қамар, āфтāб-қуйаш-шамс-хуришид, чайан-ақраб, тараф-жониб, йўз-āраз-жамāl, дарё-наҳр* ва бошқалар.

Демак, Гулханий жонли тилнинг лексик ва грамматик имкониятларидан кенг фойдаланди. Сарой аристократ ёзувчилари эса жонли тилдаги қатор оддий сўз ва ибораларни қўллашдан бош тортиб сарой адабиётининг мураккаб, оғир тил ва давом эттирган бир вақтда Гулханийнинг жонли тил элементларини кенг қўллаши дунёвий адабиётнинг ҳамда шу билан ўзбек адабий тилининг бойишида улкан аҳамиятга эга бўлди.

МАХМУРНИНГ САТИРИК АСАРЛАРИ ТИЛИ ВА СТИЛИ

Махмур ўзининг хажвий асарлари билан инқилобгача бўлган ўзбек адабий тилидаги сатирик оқимни ривожлантирди. Махмурнинг хажвиётига мурожаат қилиш бежиз эмас. Чунки халқнинг ачинарли ҳаёт кечиришини, қишлоқ ва шаҳарларнинг харобага айланиб боришини кўрган шоирнинг ғазаби ошган эди. Ана шу ғазаблари «Муножон ба даргоҳи қозиюл хржот»

(худо даргоҳида ёлвориш), «Ҳапалак», «Таърифи валояти қурама» каби сатирик асарларида ўз аксини топди.

Аввал айтганимиздек, Сатира жанрида ижод этиш санъаткордан бадиий тил воситаларидан усталик билан фойдаланиб сатира остига олинаётган образ тилини индивидуаллаштиришда жонли тил элементларидан унумли фойдаланишни тақозо қилади.

Маълумки, классик шеърятимиз учун кўтаринки услуб характерли. Сатирада эса шеърдаги кўтаринкиликни сақлаш билан биргаликда, барча учун тушунарли бўлган услубни яратиш талаб қилинади. Худди шу талаб Махмур сатирасида амалга оширилган. Индивидуал тил ва образ яратиш учун Махмур айрим шеваларга хос бўлган сўзлардан фойдаланади: *қыса-қылса, бома-болма, қыган-қылган, кегэй-келгэй, босам-болсам, йанылмадым-йанмадым, айылмадым-айрлмадым*. Ундан ташқари кенг халқ оммасида қўлланиб, омма китобий услубга киритилмаган сўз ва ибораларни кўплаб ишлатади. Масалан, *каталак, камалак, катак, капа, алачуқ, ертўла, ажириқ, ўгур, сумалак, биёбон, алатўрткўз, кўппак, буруш (бурд), ялақ, тубак* ва бошқалар. Мисоллар:

Халқины көрсәң агар өләси-йү қақу харāб,
Ачлығыдын эгилиб қāматы мисли камалак.
Ажырығ тамырыны оғурыда майда туюб
Қайнатыб күндә ичәр, атыны дерләр сумалак.

Махмур сатирасида адабий тил нормаларидан четга чиқиш ҳоллари ҳам сезилади. Масалан, «Муножот» сатирасида шундай мисралар бор:

Амри-наҳйинг рāҳи бāтил узрә эрмиш йадымыз
Кеча у кундуз сифатингдур бизи арзāкимиз.

«Авсофи лоуболи ўратепаги» сатирасида:

Ҳисāби журмими билсәг Шумāри чох кумдын
Гунāхдин сорсанг саңги хāрадин афзун.

Шунингдек, шоир услубида баъзан на ўзбекча, на тожикча англаниши қийин конструкциялар, луғатсиз тушунилиши қийин бўлган сўзлар учрайди. Улар кўпчиликни ташкил этмайди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг 1-ярмида Қўқон хонлигида яшаб ижод этган, прогрессив ўзбек адабиётининг вакилларида бири бўлган Махмур ўзининг мероси, хусусан сатирик асарлари билан ўзбек адабиётининг, ўзбек адабий тилининг тараққиётига муносиб ҳисса қўшди.

НИШОТИЙ АСАРЛАРИ ТИЛИДА НАВОИЙ АНЪАНАСИНING ДАВОМ ЭТТИРИЛИШИ

Муҳаммадниёз Нишотий XVIII асрда етишган истеъдодли лирик ва эпик шоирдир. У адабиётдагина эмас, балки адабий тил соҳасида ҳам Алишер Навоий анаънасини давом эттиради.

Нишотийнинг ижтимоий - сиёсий фикр ва мулоҳазалари «Ҳусну Дил» достонида ўз ифодасини топди. Бу асар шоир тилини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

Нишотий ўз достонини халқ оғзаки ижодидан усталик билан фойдаланган ҳолда ёзди. Халқ оғзаки ижодидаги қолиплаш усулидан фойдаланиб, унинг ичига таълимий тарздаги бир қанча масалаларни киритди. Улар Нишотий тилининг содда халқ тилига яқинлашишига олиб келди.

«Ҳусну Дил» достонининг тили мумтоз эпик шеърят услуби билан чамбарчас боғлиқдир. Бундан ташқари, достоннинг айрим боблари қофияланган наср услубида ёзилган. Масалан: *«ҳусни дилнавāз, вафāбанум сāҳиб эъзāз ва нāзи таннāз, ғамзai, ғаммāз ғесуи фусунсāз ва маҳлиқāи айнапардāз ва шаҳтакаяяуми сеҳрпарвāра ва меҳрибāнуи басөзу гудаз, қāматсардāри баландпарвāз, сарви сарафрāз, яъни фауди сāҳибнинг... хизматга таййар эдилар».*

Нишотий халқ оғзаки ижоди услубига эргашди, достон тилини ҳам оммабоп қилишига интилни. Шунинг учун халқ мақоллари, ҳикматли сўзлари ва ибораларини асар мисралари мазмунига усталик билан сингдирди.

Нишотий ўз асарларида халқ мақолларидан фойдаланар экан, улардан илҳомланиб, ўзи ҳам халқ мақоллари даражасида иборалар ижод қилади:

Тойу аза хуш турур ахбāб илā,
Шадийу ғам ҳам йана атраб или.

Нишотий ўз асарининг мумкин қадар содда, маъноли, равон ва образли бўлиши учун халқ тили унсурларидан усталик билан фойдаланиб, оригинал ўхшатиш, истиора, киноя, муболаға, сифатлаш, мажоз ва қарама - қарши қўйиш усуллари қўллади. Масалан:

Болды айāн турфа китали кабир,
Қорқусысыдин ташлады ҳамлāны Шер.

Шоир бу мисрада ишқ лашкари билан ақл навкари ўртасидаги жанг тасвирини берар экан, урушнинг шиддатидан Шер ҳам кўркиб, ўз қорнидаги ҳомиласини ташлаб қўйди, деб муболаға қилади. Шоир достонида омоним сўзлардан ҳам ўринли фойдаланади. Бир сўз билан бир неча маънони ифодалашга ҳаракат қилади:

Йўз узā чурук йағач эрди бурун,
Ҳар йера барса, барбан ул бурун.

Бу парчада биринчи мисрадаги «бурун» сўзи одам аъзоларидан бири маъносида, иккинчи мисрада аввал, илгари маъносидадир.

XVII - XVIII асрларнинг бошқа шоир-ёзувчиларида бўлгани каби Нишотийнинг «Хусну Дил» достонида ҳам маҳаллий шеваларга хос хусусиятлар учрайди. Достон тилида Бухоро ва Хоразм шеваларига хос сўз ва иборалар ҳамда грамматик унсурлар топилади. Масалан, *марғи нав муборак, ҳиммати синаҳдар, хусни дилнавоз, Нази Танназ* кабилар.

Нишотий асарлари тилида морфологик жихатдан қуйидаги хусусиятларни учратиш мумкин.

«Хусну Дил» достонида турланиш категорияси ҳозирги ўзбек тилига ўхшайди. Аммо қаратқич келишигининг қўшимчаси *-ниң, -ң* шаклида ишлатилади.

Аршнинг астыда эрур ганжи раз ...

Қаматинг ағушига қылды нигāҳ...

Тушум келишиги қўшимчаси *—ны/-ни, -ы/-и* шаклида, чиқиш келишиги қўшимчаси *—дын/-дин* шаклида келади:

Қорқусыдын ташлады ҳамланы Шер,

Келтурунг ақли деди кишварситан.

Навоий ва Фузулий асарларида бўлгани каби Нишотий асарида жўналиш келишиги қўшимчаси *—га/-а* тарзида ишлатилади:

Ҳар бирига нам эди бир эҳтирам,

Ҳар йера барса, барыбан ул бурун.

Олмошлар Нишотий асарлари тилида ҳозирги ўзбек тилидаги олмошларга ўхшайди. Учинчи шахс кишилиқ олмошлари *ул, ан* тарзида, шунингдек, *қайу сўроқ* олмоши, *нимарса, кимарса* сўроқ-гумон олмошлари ишлатилади:

Хар не йоқ, андын йаман, андыш йаман —

Парвариш айлар аны айвāн ара,

Ваҳ қайу айванки дилу жāн ара.

Нишотий тилида равиш *-лик* аффикси билан ҳосил қилинади. Равишдош эса *—ибан* аффикси орқали ифодаланади:

Талпыныбан ойлаки сувсыз балық,

Жāн йоқ эди анга бугун таңлалық.

Ёрдамчи сўзлардан билан, бирла, ила дағы каби қўмакчилар; *Ким, -ки, гар, агар, не, лек* каби боғловчилар ишлатилади. Боғловчилардан на Нишотий достони тилида кўп қўлланади:

Анда на завқу, на ҳузуру, на нур...

Анда на илму, на амал, на йақин...

«Хусну Дил» достони лексикасида улус, кабир, қапу (эшик), гулгула, валвала, дағи, карам каби сўзлар учрайди.

Мазкур асар XVIII аср ўзбек достончилигидагина эмас, балки ўша давр ўзбек адабий тили тарихида ҳам ўрин эгаллаган ажойиб шеърини кўйсиз ҳисобланади.

XVII - XVIII асрлардаги илғор адабиётнинг ўсиб, камол топишида халқ оғзаки ижодининг роли катта бўлди. Адабий тилда эса халқ тили унсурлари, шева хусусиятлари ўз ифодасини топди. Халқнинг бой оғзаки адабий меросидан, тил бойлигидан таъсирланиш натижасида ўша давр шоирлари тилида фразеологик иборалар, *турғун* бирикмалар кўплаб ишлатила бошланди. Бу билан улар ўз асарларининг халқчилигини, реалистик эканлигини исботлаганлар.

Савол ва топшириқлар:

1. XVII-XIX асрлардаги ижтимоий сиёсий аҳвол ҳақида тарих фанидан нималарни биласиз?
2. XVII-XIX асрларда яратилган қайси адабий манбаларда Алишер Навоий анъанасининг давом эттирилган?
3. Бу даврнинг диалектал мураккаблиги нимадан иборат?
4. Бу давр адабий тилининг демократлашуви деганда нимани тушунасиз?
5. XVII-XIX асрларда ижод қилган шоир ва ёзувчиларнинг қандай асарларини биласиз?

9-МАВЗУ

ЯНГИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОРИШИ ШАРОИТЛАРИДА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ТАКОМИЛЛАШИШ ХАРАКТЕРИ

Режа:

1. Ўзбек халқи адабий тилининг сўнгги даври:
 - а) XIX асрнинг 60-йилларидан 1905 йилларгача бўлган адабиёти;
 - б) 1905 йилдан инқилобгача бўлган давр;
2. Бу давр ўзбек халқ адабий тилининг бойиши манбалари.
3. Ўзбек адабий тилига газета ва публицистик услубларнинг кириб келиши.
4. Умуммиллий тилни яратиш соҳасидаги уринишлар: пантуркизм,

5. Бу давр ижодкорлари асарларининг тил хусусиятлари, услублари.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги ўзбек адабий тилига тарихий характеристика.

Бу даврдаги адабий тил Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олиниши билан юз берган тарихий шароитда тараққий этди. Чор Россияси босиб олган ўлкалардаги хом-ашё манбаларидан тўлиқ фойдаланиш ва шу бойликларни ўз фойдасига ҳал қилиш учун қатор тадбирларни кўриш керак эди. Шу тадбирлар мамлакат ҳаётида иқтисодий ва маданий хусусиятдаги ўзгаришларни киритиш билан боғлиқ эди. Шу иқтисодий проблемани ҳал қилиш учун мамлакатда катта ва кичик хажмдаги ишчи корхоналар (пахтачилик билан боғлиқ, бўлган фабрика ва заводлар), Ўрта Осиёни Россия билан боғлайдиган темир йўл, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун сунъий ирригация иншоотларини қуриш каби тадбирлар амалга оширилиши лозим эди. Буларнинг ҳаммаси Чоризмнинг колониал сиёсатини ташкил қилар эди. Ҳақиқатан ҳам, мамлакатда аста-секин турли кўринишдаги ишчи корхоналари пайдо бўлди. Темир йўл қурилди. Эски шаҳарлар ёнида янги типдаги шаҳарлар қад кўтарди. Шаҳар ва қишлоқлар ҳаёти ўзгара бошлади. Буларнинг ҳаммаси ўзбек халқининг ҳаётида объектив равишда прогрессив аҳамиятга ҳам молик бўлди. Шу асосда ўзбек орасига янги маданий элементлари кириб келди. Халқимиз рус ва улар орқали Европа маданияти билан танишиш имкониятига эга бўлди. Булар эса ўз навбатида миллий ишчилар синфининг вужудга келишига замин яратди. Мамлакатнинг тарихи, этнографияси илмий асосда ўрганила бошлади. Босиб олган ўлкалардаги халқларни қулликда сақлаш, реакцион урф-одатларга хайрихоҳлик кўрсатиш, балки уларни тарбиялаш, ҳар қандай озодлик ҳаракатини бўғиш, халқ орасида шовинистик туйғуларини туғдириш ва тарбиялаш кабилар Чоризм сиёсатининг ғоявий асосларини ташкил қилар эди. Чоризм сиёсатининг иқтисодий асослари билан ғоявий асослари ўртасидаги зиддият шу даврдаги бутун зиддиятларни келтириб чиқарар эди. Мол-мулкдан ажралган, меҳнат кучини сотган миллий пролетариат, улар кучидан фойдаланган ва бойиган миллий буржуазия, қишлоқда ер сувдан ажралган батрақлар ва улар ҳисобига бойиб борган миллий кулоқлардан иборат янги социал гуруҳлар вужудга келди. Ҳаётий курашда бутун социал табақалар иштирок этдилар. Бу кураш ва озодлик интилишлари айниқса 1905 йилги революциясининг таъсири остида янада жадаллашди. Бу даврда тош босмаларнинг вужудга келиши билан ўзбек тилидаги вақтلى матбуот пайдо бўлди. 1870 йилнинг 28 апрелдан ўзбек тилида 1-март «Туркистон вилоятининг газети» деган газета нашр қилина бошлади. У Туркистон генерал-губернаторининг органи бўлиб, унинг сиёсатини тарқатар эди.

Россия билан Ўрта Осиё революцион ҳаракатнинг ўсиши натижасида янгача сиёсий-лексика ва терминология ҳамда рус тили таъсирида янгача

грамматик конструкциялар пайдо бўлди. Бу ҳол Ҳамза ва С.Айнийнинг дастлабки асарларида, М.Бехбудий асарларида ҳам мавжуддир.

Адабиёт ва вақтли матбуотдаги даврнинг турли таъсир кучини ҳисобга олиб юқорида кўрсатилган асарлардаги адабий тилни икки даврга бўлиши мумкин:

1. XIX асрнинг 60 йилларидан 1905 йилги революциясигача бўлган даврдаги ўзбек адабий тили:

2. 1905 дан Октябрь социалистик революциясигача бўлган даврдаги ўзбек адабий тили.

ЎРТА ОСИЁНИНГ ЧОР РОССИЯСИ ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНГАНИДАН 1905 ЙИЛГАЧА БЎЛГАН ДАВРДАГИ ЎЗБЕК

АДАБИЙ ТИЛИ

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi чекка ўлкаларда яшаган миллатлар ва элатлар шу жумладан ўзбек халқининг ҳам рус маданияти ва адабиётидан баҳраманд бўлишида ижобий роль ўйнади. Бу даврда иккита адабиёт-реакцион ва прогрессив-демократик адабиёти ўсди ва тараққий этди. Даврнинг адабий тилига диққат қилсак,, ундаги ўзгариш ва бурилиш аввало лексикада кўринади. XIX асрнинг II ярмида сўз санъаткорлари янги тушунчаларни ифодалаш учун рус тилига, маҳаллий шеваларга ва ўзбек адабий тилининг ички имкониятларига мурожаат қилдилар.

Сўз танлаш ва ижод қилишда ўша даврда уч манбага асосланиб иш тутдилар.. Улар қуйидагилардир:

1. Ўзбек тилининг ўз ички имкониятлари асосида яратилган сўзлар ҳисобига адабий тил бойиди. Маълумки, жамиятда пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бундай сўзларнинг бир қисмини семантик неологизмлар ташкил этади. Рус маданияти ва фани билан боғлиқ кириб келган тушунчалар қуйидагича ифода қилинган:

а) Русча тушунчаларнинг маъносини бериш учун ўзбек тилида аввалдан бўлган сўзлар мослаштирилган. Масалан, Жаҳоннома география маъносида, манзил (Т.З.Г)-станция маъносида, босмахона-типография, табиб-врач, нишон (Т.В.Г)-орден.

б) Рус тилидаги терминларни қолка қилиш орқали янги тушунчалар ифода қилинган: *похвальная грамота-таърифнома, амбулаторная - табибхона, управитель — бошқарувчи, железная дорога — темир йўл, белый царь — оқ поишо, повестка - чақирув қозғози, керосин - ер ёғи, штраф - жарима пули, ручка - пўлод қалам, поезд - оташ арава, пороход - оташ кема.*

2. Халқ жонли тилидан фойдаланиб, адабий тилни бойитдилар, Бу давр сўз санъаткорлари XIX асрнинг 1-ярмида яшаб ижод этган Махмур, Гулханий традицияларини давом эттириб, «авомча» ҳисобланган халқ тилидан фойдаланиб адабий тилнинг бойишига хизмат қилдилар.

Профессор Каримов таъкидлаганидек, адабиётнинг жонли тилга интилиши ва унинг хазинасидан самарали фойдаланиши бу адабиётнинг ҳаётга яқинлашаётганидан, реализмга қараб интилганидан далолат беради. Ҳақиқатан ҳам, демократик адабиётда реализмнинг ғалаба қилаётганлиги адабий тил тараққиётида ҳам, унинг лексик составида ҳам кўриниб туради. Шундай экан, демократик адабиёт вакиллари асарларида жонли сўзлашув тилига хос бўлган сўзларни кўплаб топиш мумкин. Масалан, *бўзчи, косов, безгак, пахса, лой, арава* ва бошқалар.

3. Адабий тил рус тилининг ҳисобига бойиди. «Туркистон вилояти газети» да маҳаллий зиёлилар айрим асар ва мақолаларни рус тилидан таржима қилиб нашр қила бошладилар. Бунда кўпгина русча сўзлар ўз ҳолича қабул қилинди. Бундан ташқари маданий ва сиёсий ҳаётдаги бошқа ўзгаришлар рус тилидаги сўзларнинг ўзбек тилига ўзлашишига олиб келди.

Шу даврдаги прогрессив-демократ шоир ва ёзувчилар асарларида «Туркистон вилояти газети» саҳифаларида қуйидаги соҳаларга оид русча ва рус тили орқали кирган сўзлар қўлланган:

1. Ижтимоий-сиёсий, ҳарбий-полиция режими билан боғлиқ бўлган сўзлар: *уезд, волость, дума, пристав, консул, солдат, торьма, штраф, генерал, губернатор.*

2. Транспортга оид сўзлар: *поезд, вагон, коляска, вокзал, станция.*

3. Почта ва телеграф билан боғлиқ бўлган сўзлар: *почта, телеграф, адрес, марка, конверт.*

4. Саноат ва молия ишлари билан боғлиқ сўзлар: *завод, фабрика, купец, магазин, банк, венсель.*

5. Фан ва маданият билан боғлиқ сўзлар: *гимназия, театр, музыка, музей, газета.*

6. Медицинага оид сўзлар: *госпиталь, доктор, лазарет, фельдшер.*
7. Суд ишларига оид сўзлар: *судья, закун.*

8. Ҳужжат ва мукофотларга оид сўзлар: *билет, паспорт, орден, медаль.*

9. Уй-хўжалик предметлари номлари: *самовар, стол, стул, патнис, талинка, лампа, фонуз, печь, калиш, дран, ситец.*

10. Ўлчов бирликлари номлари: *пуд, сажсен, вершон, минут.*

11. Озиқ-овқатга доир сўзлар: *пиво, квас, лимонад, кофе, конфет, картошка, сухари.*

12. Этник ва топономик номлар: *Москва, Россия, англиз, француз, рус.*

Бу даврдаги рус тилидан ўзбек тилига сўз қабул қилиниши асосий сабаби шундан иборатки, маданий турмушда бир қанча янгиликлар пайдо бўлди. Бундай тушунчаларни ифодалаш учун ўзбек тилида сўз йўқ эди. Шунинг

учун рус тилидан тўғридан-тўғри сўз қабул қилганлар.

XIX асрнинг II-ярмида рус тилидан ўзлашган сўзларнинг бир қисми аслида туркий сўзлардир: Улар янгича маъно ва баъзи фонетик ўзгаришлар билан қабул қилинган. Буларга *товар, истиҳан, карандаш (қалам) бояр, бек, башмак, колпак, каблук, чулан, черак, деньги, караул, ярлык, кабак* ва ҳ.о. Ўзлашган сўзлар ичида этимологик жиҳатдан арабча ва Европанинг бошқа мамлакатлари тилларига оид сўзлар ҳам бор.

Юқоридаги каби сўзларнинг аксарият қисми жонли сўзлашув нутқи орқали ва вақтли матбуот орқали ўзбек тилига кириб келган.

Турли тилдаги таржималар фақат рус тилидан эмас, балки форс-тожик тилидан ҳам бўлди. Айниқса бу даврда Бедил ижоди билан қизиқиш ва унга эргашиш кучайган эди. Шу туфайли демократик шоирлар зуллисонайликни давом эттиради. Натижада классик адабиётда форс-тожикча, арабча лексик ва грамматик элементлардан фойдаланиш традицияси ҳам давом эттирилди.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРАҚҚИЁТИДА МУҚИМИЙ ИЖОДИНИНГ РОЛИ

XIX асрнинг 2-ярми ва XX аср бошида яшаб ижод этган Ўзбек демократик шоирлари Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтарларнинг асарлари ўзининг ғоявий мазмундорлигидан ташқари, тилининг соддалиги ва равонлиги билан ҳам феодал-сарой адабиётига мансуб бўлган реакцион шоирлардан ажралиб туради. Демократик шоирлар ўз асарларининг оммага тушунарли бўлишига ва унга тезроқ бориб етишига катта аҳамият бердилар. Адабий тилни жонли тилга яқинлаштиришга, жонли тил элементларидан фойдаланиб, адабий тилни бойитишга интилдилар.

Ўзбек адабий тили кўп асрлик традицияга эга бўлиб, у А.Навоий томонидан шакллантирилган ва ривожлантирилган эди. Бироқ замонлар ўтиши билан Навоий тилидаги айрим формалар ўзгариб эскира бошлади. Муқимий асарлари тили Навоий тилининг эски ўзбек адабий тилининг давоми ҳисобланса-да, ундан кўп жиҳатлари билан фарқ қилади. Бу фарқ асос-эътибори билан тилдаги халқчилликда кўринади.

Муқимий меҳнаткаш омма ҳаётидан фақат тема, сюжетнигина олмади, балки шу билан бирга битмас-туганмас манба бўлган халқ тилидан ҳам унумли фойдаланди. Бу жиҳатдан унинг сатирик асарлари тили характерлидир.

Муқимий асарлари тилидаги халқчиллик халқнинг жонли тилига хос бўлган кичрайтиш, эркалаш каби маъноларни ифода қилувчи сўз формаларини қўллашда кўринади.

Зулфу кәкилчәләри йүзгинәсигә тушган

Анга охшарки, тутар айгынанан хāлагина.

Сўз туркумларидан от, сифат ва равишга *-гина*, *-ча*, аффиксларини кўшиш орқали юқоридаги маъноларни ифода қилишга эришган.

Муқимий жуда ҳам ранг-баранг бўлган жонли сўзлашув тили воситаларидан усталик билан фойдаланди ва адабий тилни янги сўзлар, фразеологик бирикмалар билан бойитди. Бундай сўз ва иборалардан қуйидагиларни кўриш мумкин: *«Ётқیزیб тилсәң банāгāх қарныдан ықмас алиф»*, *«қойды сāйыл каби нечә хил нāн»*, *«қайсы күн хаждан келди болды расвāбаччағар»*, *«Коча дарбāза той куни занжир»*, *«занчалиги»*, *рудāпа*, *дағулы «солагы чыққан»*, *«луччак»*, *«хангу манг»*, *«носу банг»*.

Шоир сатираси лирикасида халқ сўзлашув тилига оид қатор сўзларни учратиш мумкинки, уларнинг эквиваленти шу давргача адабий тилда бўлган эмас. Масалан, халқ сўзлашув тилида «сдача» маъносида «колғич» сўзи ишлатилган. Шу сўз Муқимийда қўлланган:

Ашықыдын чойхўрини беҳабар қалғыч олур,
Эмди болмыш ит, агар чандики илгәри кийик.

Пақир сўзи (чақа пул маъносида).

Сатар олсаң, өзим бахā қойсам,
Бир мири ату бир пақыр араванг.

Таг, жой сўзи.

Мағрур хасису бешу кам,
Ҳар ганда гоз ичкай қасам,
Таг жāй алур махāвдин ҳам,
Ҳāжи өзи мурдāр экан.

Муқимий сатираларида баъзи сўзлар кўчма маънода қўлланиб, адабий тилдаги маъно хусусиятларига нисбатан алоҳида образлиликка ва экспрессив бўёққа эга эканлиги билан ажралиб туради. Мисоллар:

Тойга өзи тухумдин хāтин демәди,
Аччығыдын атасы аш емәди.
Якка нафсимга гадāлығ әйләсәм, андағ эмәс,
Жўжаси көп қып-қызыл дегән: қаны дон?» кўсамен
Ичкәриси бирлә ҳам эмди таваккал гап есәнг
Эрләри орныға шāлд хāтуныдын тегсә гап.

Юқоридаги байтлардаги тухум сўзи қариндош-уруғ, жўжа- бола-чақа, ичкари-хотин-қиз, аёл маъносида қўллангандир.

Муқимий асарларида жонли тилга хос лексик элементларигина эмас, балки фонетик хусусиятлари ҳам акс этган: Мисоллар

Ногоҳ кайфи учкай келса агар тарохлаб
Ичкан гийаҳи бўлса кўкнор, ароба курсун.
Илоҳи сахла шарридин, Муқимийга жияндур бу
Баҳаққи чориёру ҳурмати пайғамбарон, безгач.

Бу фонетик ҳодиса Фарғона водийси шевалари учун характерлидир.

Муқимий ижодида сўзлашув тилида бўлган *енг учида, өпкәңни бас, көзгә бизи илмәгәй, ашы мисәли табақда көз йашы, чанги чықды* каби фразеологик бирикмалардан унумли фойдаланган.

Муқимий асарларида -зор аффикси жонли тилдагидек шахс отларига ҳам кўшилиб келган:

Етдим ул оқшом ғам ютуб,
Дашти қаракчызәр экән.

Муқимий асарлари тили эски ўзбек тилининг давомидир. Муқимий асарлари тилида классик шоирларда учровчи лексик элементлар, грамматик формаларни учратиш мумкин. Навоий ва бошқа классиклар лексикасида қатнашган сўзлар Муқимий лирикасида ҳам ўрин олган.

Унинг асарлари грамматик қурилишида эса Навоий тилида қайд қилинган барча формалар учрайди.

МУҚИМИЙ ТИЛИГА РУС ТИЛИНИНГ ТАЪСИРИ

Муқимийнинг сатирик асарларида 32 та от туркумига, 2 та сифат, биттадан равиш, юклама ва феъл туркумига оид қўлланган.

Бунда от туркумига оид сўзнинг кўпроқ бўлиши бир тилдаги иккинчи тилга предмет билан бирга кириб келган сўзларнинг ўзлашишини кўрсатади.

Муқимий асарлари тилига рус сўзлари асосан оғзаки нутқ орқали кириб келган. Чунки рус тили ва рус тили орқали кирган сўзлар шу даврда қандай талаффуз қилинган бўлса, шундайлигича олинган. Масалан, *ўрус, кантур, завут, купес, чут(счёт), уез, полиска (полиция), пуржина, класка, пристун, калуш, машин, пиён (пьяный) дохтур, вогун, бўлис, иштирон, закун, закалат (заклад), дабирнас*.

Рус тилидан қабул қилинган баъзи сўзлар маъноси кенгайтирилган. Масалан, *вагун* сўзи *поезд* маъносида қўлланган:

Суръат илак хайр улусдин етиб
Борлиғи ҳам хайрият улди воғун.

Самовар сўзи чойхона маъносида қўлланган:

Тақялаб чарлар, самовару оқар сув хуш ҳаво.

Мунча ҳам сероб экан, обод олдинг охуним.

Муқимий рус тилидан кирган айрим сўзларда ўзбекча сўз ясовчи аффикслар қўшиб янги сўзлар ҳосил қилган:

Мошиначига беруб, тиктирмаганда барвақт

Совуқ ҳаво, Муқимий ожиз, ямон, афандим.

Шундай сўзларга тилиграфчи, пуржинали каби сўзларни ҳам келтириш мумкин.

Русча сўзлардан шахс нутқини индивидуаллаштириш мақсадида ҳам фойдаланган. Бундай мақсадда *сейчас, дуррак, пажалиста, пошол, пиёниста* каби сўзларни қўллаган.

Топиб мардиктрини-сейчас юринг

Пожалиста- дер эди-эмди туринг.

Муқимий томонидан қўлланган русча сўзларнинг айримлари ҳозирги тилимизда адабий тил нормасига айланган бўлса, айримлари қабул қилинган эмас.

ФУРҚАТНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ РОЛИ

Фурқат Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида туғилган янги тарихий ижтимоий онгнинг прогрессив характери адабиётда тарғиб қилган ижодкорлардан ва ўзбек адабий тили тараққиётига муносиб ҳисса қўшган маърифатпарварлардан биридир.

Фурқатнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги аҳамияти шундаки, у демократик шоир сифатида бадиий адабий тил услубни сўзлашув нутқида яқинлаштиришга ҳаракат қилди.

Фурқат асарлари орқали адабий тилга неологизмларни олиб кирди. У адабий тилни янги лексиканинг семантик тушунчалари ва иборалар билан бойитишга интилади. Бадиий адабиёт тилида фан ва техниканинг тараққиёти, шунингдек ижтимоий-муносабатларнинг ўзгариши билан узвий боғлиқ бўлган янги тушунчаларни ифода қилувчи сўзларни қўллайди. Унинг поэзияси тилида лексик неологизмлар: *газета, доктор, завод, закон, лампа, машина, саллот, телеграм, пар (жуфт), перевод* каби сўзларни қўллайди.

Умумхалқ тили материали заминида вужудга келган семантик неологизмлар каби, Фурқат тилида анча маҳсулдордир. Шоир ўз давридаги янги тушунчаларни тўлиқ ифодалаш мақсадида умумхалқ тилида олдиндан истеъмол қилиниб келган сўзларни танлайди ва шу сўзлар асосида оригинал семантик неологизмларни яратди. Бундай семантик неологизмлар шоир тилида конкрет бир тушунчани англатиб, ўзининг дастлабки номинал маъносини анча ўзгартиради. Масалан, *авом* сўзи барча луғатларда изоҳланишига, оддий халқ

маъносини билдиради. Фурқат тилида эса бу сўз янги семантик хусусиятга эга бўлиб, жоҳил маъносини англатади.

Фурқат поэзиясида «оддий халқ» тушунчасидан ташқари илм-фан аҳлидаги юз ўгирувчи аристократия табақаси атрофидаги бир гуруҳ ярамас унсурлар ҳам ифодаланади.

Эсизким, бизнинг ўтмуш хону беглар
Кечиб ширатда зойи субҳи шоми:
Кетурмай ёнига бир аҳли дониш,
Ўзига хос этиб неча авоми. (Гимназия).

Шу каби барқ, дору сўзларини ва «ишорат айламоқ» бирикмасида ҳам шундай ҳол кўринади. Барқ сўзининг луғавий маъноси чакмоқ бўлиб, муаллиф уни электр токи маъносида қўллайди. Дору сўзини эса электр токини юзага келтирувчи ёнилғи ёки шунга ўхшаш зарурий восита маъносида қўллайди. Маълумки, дору сўзи киши организмининг соғлом қилувчи химик моддани билдиради. Фонус сўзи аслида арабча бўлиб, қўл фонарининг англатган. Фурқат эса уни электр лампочкаси маъносида қўллаган:

Чунончи икки фонус аҳли ҳикмат,
Ясабтурлар қилиб изҳор санъат.
Ёнар бефилта, бегугурт, бе ёғ
Анга бир сим ишорат айлағай чоғ.

(Тошкент шаҳридаги виставка хусусида).

Шу давр сўзлашув тилида эса фонус сўзи умуман чироқ маъносида қўлланган.

Булардан ташқари, Фурқат поэзиясида индивидуал-стилистик яъни автор томонидан яратилган, адабий тилда ҳам, сўзлашув тилида ҳам учрамайдиган ёхуд сийрак учрайдиган неологизмлар бор.

Масалан: *мақом* (одат), *мардумдорлик* (одамгарчилик), *чортан* (туртовлан), *жангу ҳангома*, (мунозара), *арақ чекмоқ* (терламоқ), *сиҳатликка етишмоқ* (соғаймоқ) ва бошқалар.

Фурқатнинг ўзбек адабий тили, хусусан, бадиий адабиёт тили тараққиётида тутган ўрни яна унинг рус халқи маданияти, айниқса, рус тилига бўлган муносабати билан ҳам белгиланади. Фурқат рус тилининг чуқур ҳаётий моҳиятини тўла тушунгач, ўз халқини ҳам бу тилни ўрганишга даъват қилди. Шу жиҳатдан, «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1892 йил 13-сонидagi унинг қуйидаги сўзлари характерлидир: *«Россия халқи хат ва лисон ўрганмоққа бизни таклиф қилса, муроди ёмон эмасдур. Балки мамлакат обод бўлиб, фуқаро ва раиялар осойишта бўлмоқларини хоҳлайдилар. Аз баски Россия*

халқи ҳамма вақт биз мусулмон халқининг давлатманд ва хурсанд бўлмоғимизга қўйиши қилудур».

Фурқат маърифатпарвар шоир сифатида рус тилини кундалик ҳаётдаги энг зарурий воситалардан бири ҳисоблаб, уни тарғиб қила бошлади. Ана шу муносабат билан ўзининг қатор шеърларида, айниқса 90-йилларда ёзган лиро-эпик шеърлари ва мактубларида ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий ҳаётнинг турли соҳаларига тегишли бўлган ва лексик-семантик жиҳатдан ўша даврда янги ҳисобланган рус интернационал сўзларни кўплаб ишлатади. Масалан, *адъютант, зол, мошина, медаль, музикон, фойтун, фабрика, театр, ярманка, номер* ва ҳ.о.

Фурқат поэзиясида баъзи бир рус-интернационал сўзларнинг асл луғавий маъноси ўзгарган ҳолда ҳам учрайди.

Масалан, *музикантнинг* фонетик ўзгарган варианты *музикон* музика асбоблари маъносида қўлланган: «*Чалинди анда ҳар хил музиконлар*» (Акт мажлиси хусусида).

Айрим сўзлар, масалан, *мошина* сўзи сўзлашув тилидагидек, кўп маъноларда қўлланган. *Мошина*-ипок ишлаб чиқарадиган курулни билдиради. Ипак *мошинаси* била тегирмон,

Кўп, анда айлади оламни ҳайрон.

Паровоз маъносида:

Яна мошинам оташ ароба

Турур ҳикмат тилсимоти масобя.

Пиларама маъносида:

Яна нажжур ишин осон қилурға,

Бўлиб мошиналар тахта тилурға. (Виставка хусусида).

Рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан қабул қилинган сўзларнинг максимал қисми олдин сўзлашув тилида кенг истеъмол қилинган, сўнг адабий тилда худди сўзлашув тилидаги каби фонетик, морфологик ва бошқа белгилари билан ишлатилган. Шунга ўхшаш хусусиятлар Фурқат поэзияси тилида ҳам кўринади. Масалан, антракт ўрнига кантракт, завод ўрнига завут, Франция ўрнига Франгистон ёки «мулки Франсус».

Фурқат рус сўзлари иштирокида янги сўз ва сўз бирикмалари ҳам ҳосил қилган: Бу қуйидагиларда кўринади:

1.Рус-интл сўзларга ўзбекча сўз ясовчи қўшимча қўйиш билан ясалган янги сўзлар: *номерлик, зовитчи: қилдилар махсус номерлик мақом* (Тошкент шаҳрида бўлган нота базми хусусида).

2.Русча ва ўзбекча сўзларнинг бирикувидан ясалган мураккаб феъллар:

перивой қилгон.

3.Русча-интернациоанлл сўзлар воситасида ҳосил бўлган аниқловчили бирикмалар:

Бўлиб вақти акт мажлиси соз,
Қилурға Русия расмини оғоз. (Акт мажлиси хус).
Ўн икки оғзи мошиналик тўп,
Ажойиб тўп яна андин булак кўп. (Виставка хус).

Фуркат лирикасида улуғ Навоий тарадицияларини давом эттирган бўлса, ижтимоий-сиёсий лирикасида, маърифатпарварликни ифода қилган асарларида ўзбек адабий тилини янги сўз ва маънолар билан бойитишда катта хизмат қилди.

ЗАВҚИЙ АСАРЛАРИНИНГ ТИЛ ВА УСЛУБИ

Убайдулла Солиҳ ўғли Завқий ўзбек демократик адабиётининг машҳур намояндаларидан биридир.

Завқий ўз услубида соддалик, равонликка эришиш мақсадида халқ оғзаки ижодидан самарали фойдаланди. У халқ оғзаки ижодига хос ибора ва мақолларни шеърый мисраларга сингдира билди:

Фарқ айламай яхши-ёмон,
Ким арпа-буғдой, ким самон.
Тухмат ҳақоратлар ҳамон,
Не муддаосиз афандилар.

Завқий услубининг соддалиги унинг шеърлари халқ кўшиклари услубида ёзилганлигидадир. Масалан,

Кулфат тушиб бошиға,
Оғу тушиб ошиға.
Келмай киши қошиға,
Акрону меҳрибонлар.

Бундай услубдан фойдаланганлиги туфайли Завқий асарларида жонли халқ тили элементлари кўпдир.

Завқий ўз асарларида халқ тилига хос сўзлардангина фойдаланиб қолмай, унга хос бўлган сўз бирикмаларни ҳам қўллади:

Бу падар лаънат ҳаром ўлгур отим,
Ҳар қачонким, мен минар бўлсам касал.

Келтирилган мисоллардаги *падар лаънат, ҳаром ўлгур* бирикмалари

халқ сўзлашув тилига хосдир. Завқий тилининг Муқимий ва Фурқат тилидан фарқли томони шундаки, унда тил халқчилиги, жонли халқ тили элементларини нисбатан кўп қўллаганлигидадир. Бундан ташқари Муқимий ва Фурқат асарларида бўлганидек, Завқий асарларида ҳам русча-интернационал сўзларни учратамиз.

Завқий асарларида *вексель, пойиз, вагун, каласка, журнал, тилгром, банка, бўлис, сиёз (сеъзд), приступ, большевик* каби рус ва рус тили орқали кирган сўзлар қайд қилинади.

Завқий рус тилидан юқоридаги каби фақат отларни эмас, балки сифат ва сўз бирикмаларни ҳам стилистик талаб асосида қўллади:

Кўр бўлмаса пул оқиб келурму,
Бу бадшакл, слепой дуракка,
Урусча мақтаса Завқий, хорошо
Жувон, пир, марду зон монанди шидур.

Умуман, Завқий ҳам ўз поэзияси билан ўзбек адабий тилини халқ тилига яқинлаштирди.

АВАЗ ЎТАР ЎҒЛИ АСАРЛАРИНИНГ ТИЛ ВА УСЛУБИ

Ўзбек демократик адабиётининг кўзга кўринган адибларидан ҳисобланган Аваз Ўтар ўғли асарлари билан ўзбек адабий тили раўнақига муносиб ҳисса қўшди.

Барча демократик шоир ва ёзувчилар каби Аваз Ўтар ўғли ҳам буюк Алишер Навоий томонидан асосланган адабий тилни ривожлантиришга, давр талабига мос формалар ахтариб топиб, унинг тараққий этишида баракали хизмат қилди.

Аваз Ўтар давр талабига жавоб берадиган тил воситаларини халқ сўзлашув тилидан ўзбек адабий тилига олиб киришга ҳаракат қилди. Масалан, унинг шеърларида *зиндон, чора, ижара, шам, қулба* каби халқ тилида қўлланадиган сўзлар қўлланган. Бунинг ёрқин далили қуйидаги сатирик тўртликда кўринади:

Сипоҳи поро истар,
Мулла ижора истар
Бечора чора истар,
Бир чора замон борму?

Халқ сўзлашув тили хусусиятлари айрим морфологик белгиларда ҳам кўринади, Аваз Ўтар шеърларида ёзма асарлар тилига хос бўлган *ва* боғловчиси деярли қўлланмаган. Унинг асарларида ҳаракат номининг *-в//ув//ув* аффикси билан ҳосил қилинган формаси қайд қилинади. Шу жиҳатдан унинг

«Тил» деган ғазали характерлидир:

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур
Тил воситаи робитан оламиёндур.
Ғайри тилини саъй қилинг билгали, ёшлар,
Ким илму хунарлар ривожин андин аёндур.
Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакка ани ғайрат этинг, фойдали кондур.
Илму фан уйига юборинглар болангизни
Онда ўқуғонлар сори яқсон жаҳондур.
Зор ўлмасун онлар доғи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидин ани бағри тўла қондир.

Халқ сўзлашув тилига хос яна қуйидагилар Аваз Ўтар асарларида қайд қилинади.

1.Маълумки, мен олмоши эски ўзбек адабий тилида 1-бўғинда *e* товуши сақланади. Аваз Ўтар шеърларида эса оғзаки тилга (шевага) хос бўлган *a* товушига айланади:

Оҳ ким қилди фалак, айру диёримдин мани
То йироқ солмоққа бир гулрух нигоримдин мани.
Ёки:

Молимни йўлида айлабон сарф,
Мандин ҳазар этгуси гадолар.

2.Хоразм шевасига хос уйғониб ўрнига уёниб формаси қўлланган:

Бу янглиғ олам аҳлидин кейин қолмай юруш айла,
Аваз, бўлғай уёниб комгору комрон миллат.

Аваз Ўтар асарлари тилида Навоий традицияси қуйидагиларда кўринади.

1. Навоий ўз асарлари билан ўзбек адабий тилида йирик асарлар яратиб, ўзбек тилини халқ тилига яқинлаштирган бўлса, Аваз Ўтар ўғли ҳам шу традицияни давом эттиради. Бунинг далилини юқоридаги фактларда кўрдик.

2.Навоий асарларида қўлланган кўпгина сўз ва сўз формаларидан фойдаланади:

а) III-шахс кишилик олмошининг кўплиги алар формасида ҳам қўлланади:

Умидим-яшасин мактаб боласи,

Алар ҳар бири шери жаёним.

(«Фидойи халқим»).

б) *-дағи* боғловчиси қўлланган:

Кўнгулларнинг сурури, доғи кўзлар нуридир фарзанд,
Аларнинг умрини, албатта обод этгуси мактаб.

в) *-гу//ку//гу//ку* аффиксидан фойдаланган:

Бўлғуси, эй дил, муяссар васли жонон, ғам ема,
Ким онинг келмаклигига бордур имкон, ғам ема.

г) равишдошнинг *-бон//ибон//убон* аффикси билан ҳосил қилинган формаси қайд қилинади:

Очиб ҳар бир сарида мактабинг унвонин айлаб чўх,
Тараққий айламасму ўқубон беҳадду сон миллат.

д) келаси замон сифатдошининг қўлланишида ҳам Навоий тилига хос форма қайд қилинади:

Не манга ёрону ҳамдам, не манга бир меҳрибон
Шум иқболим агарди (эйурди), йўку боримдан мени.

е) жўналиш келишигининг *-а//э* аффиксли формаси актив қўлланган:

Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек.

ж) сўроқ олмоши қаго Аваз Ўтар шеърларида қўлланган:

Қаро миллатга биздек гар носими инқироз этса
Анга албатта мустаҳкамлик ижод этгуси мактеб.

3. Навоий тилида учраганидек, Ўғуз группа (Хоразм шевасининг ўғуз группа шева бўлганлиги учун ҳам) тилларининг таъсири учрайди.

Масжидни ўзига дом этибдур,

Билмам, буни ким имом этибдур.

Аваз Ўтар шеърларида «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарларининг айрим таъсири ҳам қайд қилинади. Масалан, III - шахс кишилиқ олмошининг кўплик формаси онлар тарзида ҳам қўлланган:

Билмайин онларда ҳеч миллат, ватанни сақламоқ

Бўлди қурбон бу сабабдин доимо ағёр халқ.

Аваз Ўтар ўғли асарлари лексикасини асосан туркий ва арабча-форсча сўзлар ташкил этади. Рус ва рус тили орқали кирган сўзлардан у деярли фойдаланмади.

Умуман, ўзбек адабий тили XIX асрнинг II-ярмида ўзининг юқори босқичига кўтарилишида Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар ўғли каби демократик-маърифатпарварларнинг асарлари роль ўйнади.

ГАЗЕТА-ПУБЛИЦИСТИК СТИЛИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА ТАКОМИЛЛАШИШИ

Туркистоннинг Россияга қўшилиши турли хил иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ривожланишига сабаб бўлди. Россиянинг чекка ўлкаларида адабий ва маданий ҳаракатчилик исломни реформа қилиш, уни буржуазия талабларига кўра модернизациялаштириш йўли билан олиб борилди. Натижада миллий буржуазиянинг идеологияси вужудга келди.

Демократик йўналишда бўлган маърифатпарвар ўзбек зиёлилари Ўрта аср деспотизмига, асрлар бўйи давом этиб келган қуллик ва жаҳолатга қарши курашдилар.

Адабий ҳаракатчилик пантуристик, панисламистик назариялар асосида ривожланди. Турли таъсирлар натижасида Россиянинг чекка ўлкаларида «умумий турк тили» тўғрисидаги назариялар тарқалди. Демократик-маърифатпарварлар эса ўзбек адабий тилини она тили заминида ривожлантириш учун курашдилар. Бу назария ва курашлар XIX асрнинг II ярмидан бошлаб пайдо бўлган нашриёт ва вақтли матбуотда ўз ифодасини топди. Аввал айтганимиздек 1871 йилдан мустақил равишда «Туркистон вилояти газети» кейинчалик 1906 йилдан «Тараққий» газетаси чиқа бошлади. Шу даврдан бошлаб ўзбек адабий тилида газета-публицистик стил пайдо бўлди.

Маълумки, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишидан сўнг рус тилидан қилинадиган таржима асарлари сони кўпайди. Бунга асосий сабаб рус тилининг маданий ҳаётдаги роли ва аҳамияти ошганлигидир. Шунингдек, рус-тузем мактабларининг ерли халқ болалари битириб чиқа бошладилар. Уларнинг кучи билан русчадан ўзбекча ва ўзбекчадан русчага асарлар таржима қилиш ишлари бошланди.

Рус тилидан дипломатик ҳужжатлар, расмий ёзишмалар, информацион мақолалар, қишлоқ хўжалигига оид, илмий, тиббий техник, сиёсий-тарихий ва шу хилдаги асарлар таржима қилинди. Улар «Туркистон вилояти газети»да босилиб турди.

Шундай қилиб, «Туркистон вилояти газети» XIX асрнинг II- ярми ва XX аср бошларида ўзбек маданияти, хусусан, адабий тили тарихида маълум ижобий роль ўйнади. Фурқат, Сатторхон, Исҳоқхон каби илғор интеллигенция вакиллари газета орқали адабий ва публицистик фаолиятларини намойиш қилдилар.

Фурқат дастлаб газетани «Эълонома» деб тушунади, лекин кейинчалик унинг сиёсий ижтимоий аҳамиятини тушуниб, унда актив иштирок этди Сатторхон 1883-1890 йиллар давомида редакцияда муҳаррир ёрдамчи ва

таржимон бўлиб ишлайди.

Улар ўзларининг публицистик мақолаларида ва хатларида фан-маданиятни тарқатувчи сифатида майдонга чиқдилар.

Фурқат, Сатторхон, Исоқхон публицистикасининг тили алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар ўзбек адабий тилининг газета-публицистик тили ва стили ривожига катта аҳамиятга эга бўлди. Улар ўзбек адабиёти классикларининг энг яхши традицияларини давом эттириб, ўзбек адабий тили ривожланишига муносиб ҳисса қўшдилар.

Улар ўзбек тилини архаик элементлардан тозаладилар, уни янги иборалар ва русча-интернационал сўзлар билан бойитдилар.

Русча-интернационал сўз ва ибораларни публицистик мақолаларида ҳам сўзлашув тилидаги формасида ишлатдилар *тилиграф*, *завуд*, *мошин*, *раел*, *фотогриф* (Фурқат), *гинирал*, *губирнатур*, *уездной*, *ушпул*, *афитсер*, *камисия* (Сатторхон)

Исоқхоннинг қуйидаги фикрида рус тили таъсирида ўзбек тилига ўзлаштирилган лексик элементларни яққол кўрамиз «*Асримиз маданияти бор эрди, чунончи оташ ароба, ҳатто учадургон априплон, гирамўфўн, фатогроф, типограф, литограф, анвон машиналар автомўбил, валисафед, тилсиз тилигромлар, неча-неча ашеи жадида, анвойи адидалар-ҳаммаси мавжуд эди*» (ТБГ)

Айрим сўз ва терминлар таржимаси билан берилди пачотный, исмотритель, яъни иззатлик нозирлик, Хўқанд шахридаги мадрасада *пачотный исмотрител*, яъни *иззатлик нозирлик мансабида турдим* (ТБГ, 1890, 3 сон)

Айрим русча интернационал сўзлар ва бирикмалар давр талабига биноан арабча, форсча сўзлар билан таржима қилиб берилган Масалан, *тупчи*, *тура* (*господин артиллерист*), *вазири илмия* (*маориф министри*), *илмия масмцати* (*недсовет мажлиси*), *муришиди* (*йўлбоишчиси*), *жаҳоннома*, *жарроҳ* (*хирург*), *тарроҳ* (*архитектор*), *ҳаким* (*врач*), *мударрис* (*профессор*)

Газета публицистик стилида қўлланган русча-интернационал сўзлар доирасида қуйидаги қатламлар мавжуд эди

1 Сиёсий-дипломатик тушунчаларни англатувчи сўз ва терминлар: *судя*, *комиссия*, *консул*, *дума*, *сийезд*, *манифест*, *забостуфка*, *морсилеза*, *онорхия* ва ҳ.о

2 Ҳарбий тушунчаларни биддирувчи сўз ва терминлар *пулковник*, *копитон*, *гинирал*, *литинонт*, *офитсер* ва ҳоказо.

3 Почта-телеграф билан боғлиқ сўзлар: *тишиграф* *пўштахона*, *морка*, *тилфўн*

4 Матбуотга доир сўзлар: *редоксия*, *газетхона*, *ҳарф босадургон машина*

5 Маданий-маориф ишлари билан боғлиқ бўлган сўзлар: *гимнозийия, музи, лоботорийия, тирмуметр, компос.*

6 Администрация билан боғлиқ сўзлар: *инспиктур, дириктур, министр, онжирной (инженер), грождонен ва ҳо*

Газета тилида ўзбек тилда мавжуд бўлган ясовчи аффикслар (уларнинг айримлари форс-тожик элементларидир), яъни *-лиш, -лик, ма, -чи, -хона*, каби аффикс ва иффиксондлар ердамида янги сўзлар ясалди. Уларнинг энг маҳсулдори *-чи* аффикси ҳисобланган. Бу аффикс иштирокида *ғўза* экувчи, *октабрчи*, *сайловчи* сўзлари, *-лич* аффикси иштирокида *бузғунлик*, *-ма* аффикси иштирокида *отишма*, *хона* аффикси ердамида *пўштахона* каби сўзлар ясалган.

Шунингдек сўз ясовчилардан ўринсиз фойдаланган ҳоллар ҳам сезилади, *-чи* аффикси билан ясалган сўзларда шундай ҳодиса юз берган *Хурриятчилар ва ҳукуматчилар орасида воқеъ ўлмиш, газитачи, (журналист)* каби.

Муҳими шундаки, газета-публицистик стилида бадиий стилнинг таъсири кучлидир, чунки бидий стил ўзининг кўп асрлик традициясига эга эди. Айни замонда газета публицистик стилининг шаклланиши натижасида бу стилга хос айрим хусусиятлар бадиий адабиётга ҳам сингиб борди. Бунда Фуркат, Исҳоқхон, Сатторхонларнинг роли катта бўлди.

УМУМИЙ ТИЛНИ ЯРАТИШ СОҲАСИДА БЎЛГАН КУРАШЛАР. ПАНТУРКСИЗМ ВА ПАНИСЛОМИЗМ

(1905-1917 йиллар)

Кўпчилик туркий халқларда бўлганидек, Ўзбек халқи ўртасида ҳам умуммиллий тилни яратиш масаласи кенг тарқалди. Натижада барча туркий халқларда бу масалада икки хил қараш майдонга келди. Булардан биринчиси Исмоил Гаспиринский ва Васлий каби шахслар ташаббуси билан юзага келган пантуркистик ва панисламистик назариялар бўлса, иккинчиси миллий тилни ўз она тили заминида яратиш тарафдорлари бўлган демократик маърифатпарварларнинг қарашидир.

Пантуркизм [пан-барча (юнонча) ва туркия] Турк буржуазияси ва помещикларнинг XX аср бошларида пайдо бўлган ва туркий тилларда гаплашувчи барча халқларни Туркия ҳукмронлигига бўйсиндириш, ягона турк давлатига бирлаштириш идеясини тарғиб қилувчи реакцион шовинистик оқимдир.

Бундай ғоя тил сиёсатида ҳам ўз аксини топди.

Умумтуркий адабий тил назарияси дастлаб қримлик Исмоил Гаспиринскийнинг «Таржимон» газетасида пропаганда қилинди. Бу газета 1883 йилдан чиқа бошлайди ва ҳамма туркий халқлар учун умумий адабий тил

ғоясини олға суради. 1905 йилда Бутунроссия мусулмонларининг III съездида Исмоил Гаспиринскийнинг ташаббуси билан туркий халқлар мактабларининг юқори синфларида «ягона туркий тил» ўқитилишининг мажбурий қилиб қўяди.

Умумтуркий тил масаласи эса татар, озарбайжон, ўзбек газеталарида ва журналларида турлича талқин қилинди.

«Улфат» газетасининг 1906 йил 5 июль сониди пантуркист Али Қўрқуднинг «Истамбулдан хат» номли мақоласи босилади. Мақолада ёзилишича, усмонли турк тилини татарлар, озарлар, Ўрта Осиё турклари, Сибирь ва Муђулистонгача бўлган бир қатор туркий халқлар тушунадилар. Шунинг учун у мумий адабий тил бўлишига қодир. Шу газетанинг 1906 йил 19 июлдаги сониди пантуркист Кенжабойнинг мақоласида ҳам юқоридаги ғоя ифодаланади.

Татар тилида чиқадиган «Вақт» газетасида эса туркий халқлар учун татар тили ягона адабий тил бўлиши таъкидланади.

Бу хил пантуркистик қарашлар Озарбайжон ва Ўрта Осиёда нашр этилаётган матбуот саҳифаларида ҳам кўринади.

Ўзбек буржуазияси ва -буржуа миллатчилари «чиғатой» тилини Ўрта Осиё халқлари учун умумий тил бўлиши кераклигини уқтирар ва пропаганда қилар эдилар.

Бундай ва курашларнинг сиёсий моҳиятини венгер турколог Г.Вамбери тўғри баҳолаган эди. «Реформистлар ва пуристлар умумий туркий тил назариясини кўтариб чиқиш билан халқларнинг этник чегараларини ҳисобга олмай умумтурк халқи яратишни кўзда тутди».

Кўпчилик оммага тушунарли бўлмаган умумтил тез орада ўз ўрнини миллий тилларга бўшатиб берди.

Бу даврга келиб панисламизм ғоялари ҳам матбуот саҳифаларида тарғиб қилина бошлади. Маълумки, панисламизм XIX асрнинг иккинчи ярмида яқин Шарқда пайдо бўлди ва мусулмон меҳнаткашларининг синфий курашини сўндириш мақсадида ислом динидаги барча халқларни бир давлат қилиб бирлаштиришни тарғиб қилиб келган реакцион диний-сиёсий оқимдир. Панисламизм ғоялари Шарқ мамалакатларидаги реакцион феодаллар ҳамда юқори табақа мусулмон руҳонийларининг манфаатларига хизмат қилади. Шундай маслакда бўлган Васлий (Самарқандлик) «Садои Фарғона» газетасининг 1914 йил 21 сентябрь сониди «Ислом асослари» деб аталган мақоласини эълон қилади. Унда қуйидагиларни ёзади: «Бизнинг динимиз исломдир. Ҳар бир мусулмон учун у араб тилидур. Ҳар бир мусулмон араб тилининг сарф ва наҳвини ўрганиши шарт». Демак, бунда араб тилининг адабий тил бўла олиши таъкидланади.

Туркий халқлар адабий тилдаги бу хил пантуркистик ва панисламистик ғоялар буржуазияга халқ оммасини янги тараққиёт йўлига бошлаш учун

имконият бермади. Буржуа миллатчилари бир қанча тортишув ва баҳслардан сўнг матбуотда ҳар бир тилнинг мустақил ҳукм суришини тан оладилар. Она тили учун кураш адабий ва маданий курашнинг ажралмас қисми бўлиб қолди.

Юқоридаги фикрларга қарамасдан, Туркистонда ўзбек адабий тили илғор маҳаллий интеллигенция томонидан ривожлантирилди. Бунда Фурқат, Сатторхон, Исҳоқхон, Мулла Муҳаммадамин каби демократ маърифатпарварларнинг роли катта бўлди.

Айниқса, ўзбек адабий тилининг тарғиб қилиниши ва ўрганилиши ҳақида Мулла Муҳаммадамин томонидан «Туркча қоида» асарининг яратилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унда асосан араб тили грамматикасининг таъсири кучли бўлса ҳам, ўзбек тили фактлари нисбатан тўғи ёритилди. Асарда фақат араб грамматикаси эмас, балки рус тилшунослиги элементлари ҳам (айниқса, пунктуацияга оид бўлимда) мавжуд эди.

Асарнинг «туркча қоида» деб номланиши ҳам бежиз эмас, чунки у даврда ўзбек адабий тилига нисбатан туркча, ўзбекча деган терминни қўллаш традицияси мавжуд эди.

Ўзбек адабий тили турли даврларни ўз бошидан кечирди. Натижада турли даврларда турли сўз ва грамматик формалар қўлланишда бўлган. Масалан, XI ва XVI асрларда ўзбек адабий тилида кўплаб араб, форс-тожик сўзлари қўлланган бўлса, XIX асрнинг 2-ярмига келиб Ўрта Осиёни чор Россияси томонидан босиб олиниши натижасида ўзбек тилига анчагина рус ва рус тили орқали интернациональ сўзлар кириб келди.

Савол ва топшириқлар.

1. XVII-XIX асрлардаги ижтимоий сиёсий аҳвол нимадан иборат эди?
2. XVII-XIX асрларда яратилган адабий манбаларда Алишер Навоий ақъанасининг давом этирилишини нималарда кўриш мумкин?
3. Бу даврнинг диалектал мураккаблиги нималардан иборат?
4. Бу давр адабий тилининг демократлашуви, сўз ўзлаштиришининг янги босқичи ҳақида гапириб беринг.
5. Ижодкорлар асарларининг тил хусусиятларида нималарни кўриш мумкин?

Таянч тушунчалар.

1. Умуммиллий тилни яратиш яратиш соҳасидаги уринишлар: пантуркизм, панисломизм деганда нимани тушунасиш?
2. Бу давр ижодкорлари асарларини санаб кўрсатинг ва тил

хусусиятлари, услублари ҳақида гапиринг.

Таянч тушунчалар:

Панисломизм - XIX асрнинг иккинчи ярмида яқин Шарқда пайдо бўлди ва мусулмон меҳнаткашларининг синфий курашини сўндириш мақсадида ислом динидаги барча халқларни бир давлат қилиб бирлаштиришни тарғиб қилиб келган реакцион диний-сиёсий оқим бўлиб, Панисламизм ғоялари Шарқ мамалакатларидаги реакцион феодаллар ҳамда юқори табақа мусулмон руҳонийларининг манфаатларига хизмат қилади.

Пантуркизм - XX аср бошларида пайдо бўлган ва туркий тилларда гаплашувчи барча халқларни Туркия ҳукмронлигига бўйсиндириш, ягона турк давлатига бирлаштириш идеясини тарғиб қилувчи реакцион шовинистик оқим.

10-МАВЗУ

МИЛЛИЙ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

Режа:

1. Миллий тил ҳақида тушунча.
2. Миллий тил шаклида Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий асарларининг тили.
3. 1920-йиллар ўзбек адабиётида имло қоидалар.
4. «Чиғатой гурунги» ташкилоти, таянч диалекти масаласи.
5. 1930-йиллар ўзбек адабиётида рус тилининг қўлланиши.
6. 1920-30 йилларда ўзбек адабиётини ўргатишда ижодкорлар асарининг аҳамияти.

Ўзбек миллий тили ҳозирги ўзбек миллатига мансуб бўлган ҳамма кишиларнинг умумий ва ягона тилидир. Бу тил ўзбек халқларнинг ўзаро алоқа ва фикр алмашув қуроли, шу халқларнинг ҳамма аъзолари учун умумий бўлган тилдир.

Ўзбек миллий тилининг шаклланиши ўзбек миллатининг шаклланиш процесси билан боғлиқдир. Ўзбек миллати шаклланишига қадар у уруғ тили ва элат тили тарзида яшаб, ривожланиб келган. Маълумки, ижтимоий муносабатларнинг юзага келиши билан бирга миллатлар ҳам ташкил топа бошлайди. Ана шу миллатларнинг ташкил топишида унинг асосий элементи бўлган тил бирлиги - миллий тил ҳам юзага келади. Ўзбек миллий тили XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида шакллана бошлади. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг бойиши, ривожланиши ва мукаммаллашувида эски ўзбек адабий тили анъаналари, қалқ, тили, маҳаллий диалектлар ва халқ шевадарининг материаллари билан бир қатордаги тилнинг таъсири ҳам кучли бўлди.

Юқорида баён қилинганларга кўра, ўзбек адабий тилининг тарихий

тараққиёти катта уч даврни ташкил этади: қадимги туркий адабий тил, эски ўзбек адабий тили ва ҳозирги ўзбек адабий тили. Буларнинг ҳар бири ягона умумхалқ ўзбек тилининг асосий ва энг муҳим тараққиёт босқичларини ўзида акс эттирди. Ҳар бир даврнинг адабий тили иш кўриш доираси, фонетик, лексик ҳамда грамматик қурилиши жиҳатдан ўзига хос бўлган хусусиятлари билан фарқ қилади. Ўзбек адабий тили биринчи ва иккинчи даврларда халқ тили сифатида иш кўрган бўлса, учинчи даврга келиб, миллий тил сифатида иш кўраётир. Ҳозирги кунда унинг иш кўриш доираси ниҳоятда кенгайган, луғат состави беқиёс даражада бойиган, грамматик қурилиши мукаммалашгандадир.

Ўзбек тилининг ички ресурслари асосида янги сўзлар яратилади. Бундай сўзлар структурасига кўра содда ёки қўшма бўлиб, ҳаётнинг барча соҳаларига оид тушунчаларни қамраб олади. Масалан, фақат харбий иш соҳасидагина жангчи, кузатувчи, ўқловчи, мўлжалчи, қуролдош, халоскор, ҳужумкор, симтўсиқ каби қатор янги сўзлар пайдо бўлди. Булардан ташқари, -*в(-ов)*, -*чи*, -*чилик*, -*шунослик*, -*кор* каби аффикслар воситасида ясалган сўзлар ҳам ҳисобга олинса, ўзбек тили лексикасининг совет даврида қанчалик бойиганлигини аниқ тасаввур қилиш мумкин.

Бу ўринда шуни алоҳида қайд этиш керакки, жонли тилда оддий тушунчаларни ифода қилувчи минглаб сўзлар аста-секин терминлик вазифасини бажара бошлади. Масалан, математикага оид тўртбурчак, кўшиш, айириш, бўлиш; тилшуносликка оид эга, от, гап, сифат, равиш, кўшимча, ёрдамчи сўз, боғловчи, аниқловчи, ўзак; географияга оид бурун, қўлтиқ ва бошқалар шундай сўзлар жумласига киради.

Ўзбек адабий тилининг сўз яшаш имкониятлари ҳам кенгайди. Фамилия ясови -*ов*, -*ова*, --*ев*, -*ева* аффикслари ўзлаштирилди. Исми-шарифи эса ота исмидан ёки фамилияга асос бўлган номдан эрлар учун -*ович* (*евич*), аёллар учун -*овна* (*евна*) аффиксларини қўшиши билан ясалади: *Рустамов Ўлдош Маҳмудович*, *Алиев Эркин Рустамович*, *Каримова Зулфия Султоновна*, *Шодиева Манзура Шодиевна* каби.

Русча ва интернационал сўзларга ўзбекча -*ла*, -*лаш*, -*лаштир* каби аффиксларни қўшиб янги сўз яшаш усули юзага келади: *режаслаштириш*, *синтезла*, *фаоллаштириш* каби. Ўзбек адабий тилда рус тили таъсирида қисқартириш йўли билан сўз яшаш усули вужудга келди. ТДПУ (Тошкент Давлат Педагогика Университети), БМТ (Бирлашган Миллатлар Ташкилоти), АҚШ (Америка Қўшма Штатлари).

Ўзбек адабий тилида юз берган ўзгаришлар унинг грамматикасида ҳам кўзга ташланади. Бу ўринда, энг аввал, унинг нормалаша борганлигини, айрим типологик силжишлар юз бераётганлигини кўрсатиш керак бўлади.

Унинг морфологиясида кўплик аффиксининг функцияси кенгайди. Хусусан, бирикма ҳолидаги атамаларнинг биринчи компоненти кейин келиб,

янги сўз-терминлар яшашда актив иштирок қилмоқда: Болалар боғчаси. Жинс тушунчасини ифода қилиш бир қолипга туширилди: Зулфия Ҳошимовна Валиева. Эғалик аффикслари нормага тушди, келишикларнинг функцияси кенгайди, ҳар бир келишик маъно ва функциялари формалари жиҳатидан қатъий равишда ажаралиб нормага тушди. Келишикли конструкциялар ўрнида кўмакчили конструкцияларнинг қўлланиши кенг тус ола бошлади: Ўқишингни гапирмайсанми? Ҳозирги замон феъл формаси (-япти) нинг адабий тилимиздаги маъно ва функцияси кенгайиб бориб, барча диалект ва шева вакиллари, зиёлиларимиз нутқида анча ўзлашиб қолди.

Ўзбек миллий тили кўп диалектли тиллардан ҳисобланади. Бу ҳол унинг ўзига хос мураккаб тарихий ривожланиш шароити ва ўзбек миллатининг ўтмишдаги хилма-хил этник состави билан изоҳланади.

Ўзбек миллий тилининг учта катга ички манбаи - учта диалектлар группаси бор. Булар: 1) қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси; 2) қипчоқ лаҳжаси; 3) ўғуз лаҳжаси.

Буларнинг ҳар бири ўз навбатида бир қанча диалект ва шеваларга бўлинади.

Ўзбек тилининг диалект ва шевалари узоқ ўтмишда ўзбек халқининг тарихий шароити билан боғлиқ равишда ўзаро умумийлик касб этиб, ягона ўзбек умумий халқ тили бўлиб, бирика борган ва унинг ажралмас қисмига ҳамда куйи формасига айланиб қолган. Лекин ўзбек тилининг лаҳжалари ва айрим шевалари орасидаги кўпгана фарқлар ҳозирги вақтгача ҳам сақланиб келмоқда. Масалан, ўзбек тилининг қипчоқ шеваларида сингармонизм хусусиятининг тўлиқ сақланиб қолганлиги, 9 та унли фонеманинг мавжудлиги, сўз бошида кўпинча *й* товуши ўрнида *ж* товушининг қўлланиши, *ф* товушининг деярли қўлланмаслиги, *х* товушининг кўпчилик шеваларда *қ* тарзида қўлланиши, сўз ўртаси ва охирида *ғ* товушининг кўпинча *в* товушига ўтиши, баъзи ҳолларда сўз охирида *ғ*, *қ*, *к* товушларининг тушиб қолиши, баъзан эса *о* товушининг *а* сифатида айтилиши (*жай*, *чай*, *чач каби*), баъзан *л* товушининг сўз ўртасида тушиб қолиши (*бўса*, *кеса*, *оса*) бошқа ҳолларда *о* ёки *а* товушининг *и* товуши билан алмашилиши (масалан: *қани* > *қана*, *бордими* > *бордима* каби) морфологик жиҳатдан қараганда олтига келишик кўшимчасининг тўлиқ сақланганлиги икки шахс ўтган замон феълида оддий ва ҳурмат формаларининг тўлиқ сақланиб қолганлиги ўтган замон феълининг учинчи шахс кўплик формаси (ўқийдилар)нинг деярли ишлатилмаслиги; лексик томондан қараганда қипчоқ шеваларида: *чеча* (янга), *бўла* (холавачча), *желак* (Хотин-қизларнинг бошига ёпинадиган буюми) сингари кўплаб ўзига хос қадимий сўз ва терминларнинг сақланиб қолганлиги юқорида айтилган фикрларни тасдиқлайди.

Ўзбек адабий тилининг лаҳжалари орасида, одатда, қорлуқ-чигил лаҳжаси ҳамда унга қарашли бўлган айрим шева ва диалектлар ўзбек адабий

тилининг таянч шева ва диалектлари ҳисобланади. Бунда уларнинг талаффуз нормаларини белгилашдаги роли, кўпгина терминларнинг уларда илгаридан шаклланганлиги, бу шева вакилларининг кўп жиҳатдан миллий маданият ва лексик анъаналаримизни бошқаришда ўзларига хос хизматлари борлиги асосга олинган. Баъзи олимлар ўзбек адабий тилининг нормаларини белгилашда Тошкент шевасини фонетик жиҳатдан, Андижон, Фарғона шеваларини эса морфологик жиҳатдан таянч шева ҳисоблайдилар.

Тошкент шеваси пойтахт шаҳар шеваси сифатида лексик томондан ҳам ўзининг кўпгина элементларини адабий тилга киритган ва киритмоқда. Лекин аслида А.К.Боровков қайд этиб ўтганидек, ўзбек тилининг бирорта шевасини ҳам адабий тилга ҳамма жиҳатдан асос бўлган деб айтиб бўлмайди. Чунки ўзбек тилининг ҳамма диалект ва шеваларини адабий тил тараққиётига маълум бир ҳисса қўшган, иккинчи томондан, уларнинг ҳар бирида жуда кўп ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Масалан, Андижон, Фарғона шевалари ўзбек адабий тилига энг кўп тарқалган грамматик формаларидан бирини - ҳозирги замон феълининг *-ял* аффикси воситасида ясалувчи формасини берган. Бундан ташқари, Андижон ва Фарғона шевалари ўзбек адабий тилининг асосий талаффуз базаси сифатида ҳам хизмат қилади. Бу шеваларнинг адабий тилимизга ўзларининг фонетик хусусиятлари билан ҳам максимал даражада яқинлашуви шу билан изоҳланади. Бу шевалар ўзбек адабий тилига ўзларининг лексик бойлиги, стилистик имкониятлари ҳамда бошқа тил воситалари билан ҳам ҳисса қўшган.

Шуниси характерлики, бир қарашда ўзбек адабий тилидан бирмунча узоқроқ тургандек кўринган қипчоқ шевалари ҳам ўзбек адабий тилига жуда кўп лексик бойлиги, стилистик имкониятлари ҳамда бошқа грамматик воситалари билан ҳисса қўшган. Масалан, ўзбек адабий тилидаги қаратқич келишигининг тўлиқ формаси қипчоқ шеваларидаи қабул қилинган. Адабий тилимиздаги ҳозирги замон феълининг *-ётир* аффикси воситасида ясалувчи формаси ҳам қипчоқ ва ўғуз диалектларига хос формади ва ҳоказо.

ҲАМЗА ҲАҚИМЗОДА НИЁЗИЙ АСАРЛАРИ ТИЛИ

Ўзбек маданиятининг атоқли арбоби Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий чуқур ижтимоий мазмун билан суғорилган асарлар яратиб, XX асрнинг 30-йилларигача бўлган адабиётни янги образлар, янги мавзу ва шакллар билан бойитди. У адабиёт, санъат, халқ маорифи ҳамда шу даврдаги ўзбек адабий тилини ривожлантириш йўлида талай ишлар қилди. Ҳамза ўз ижодий фаолияти давомида ўзбек адабий тилини жонли халқ сўзлашув тилига яқинлаштиришга интилди, унинг кўпчилиikka тушунарли бўлишини таъминлаш учун курашди. Лекин унинг бу ҳаракатини айрим кимсалар адабиётдан хабарсизлик деб бўхтон қилдилар. Бунга қарши Ҳамза «Қизил гуп» тўпламига ёзган сўз бошида шундай дейди: «... адабиёт илмидан бутун деярли хабарсиз киши эканми?» деювчи зотларга қарши биз, бу адабиётдан хабарсизлик эмас, қора элимизнинг

тушунувина ўнғай бўлсин учун бўлса керак, деймиз... биз ўзбек тилига яқинлаштирмоққа киришдик».

Шоир 1916-1917 йилларда нашр қилинган «Оқ гул», «Қизил гул», «Яшил гул», «Пушти гул», «Сафсар гул», «Сариқ гул» тўпламларида шунга амал қилгани ҳолда, халқ қўшиқлари вазни ва куйларида ажойиб халқчил шеър намуналарини яратган.

Сувлар кетар, тош қолур,

Кулфат кетар, ёш қолур.

Боболардан бир сўз бор,

Ўсма кетар қош қолур.

Ёки;

Йигит деган эр бўлур,

Меҳнат кўрса шер бўлур

сингари содда ва ихчам мисралар халқ мақоллари таъсирида ёзилган.

Шоирнинг тил ва услуб соҳасидаги новаторлиги шундан иборатки, у ўша даврда ўзбек халқи орасида қўллана бошлаган «ишчи», «меҳнатчи», «хизматчи», ишчи-деҳқон», «янги турмуш», «контрлик» ва бошқа кўпгина янги сўз, сўз шакллари ва ибораларни шеърятга олиб кирди ва улардан кенг фойдаланди. Шунингдек, ўзбек тили луғатида бор сўзларнинг айримларини янги маънода ишлатди, халқ иборалари, мақоллар, ҳикматли сўзлардан ижодий фойдалангани ҳолда, улардан замон руҳини ифодалади ва нихоят, ўзи ҳам янги сўзлар яратди.

Ҳамза адабиётининг асосий воситаси бўлган тил соддалигига аҳамият бериб, ўзининг барча жанрларда яратган асарларида бунга амал қилди ва катта муваффақиятларга эришди.

Шоир шеърятининг лексикасида асосан ўзбекча (туркча) сўзлар, тожикча, арабча, татарча, ўғуз тиллари (шевалари)га хос унсурлар ва диалектизмлар ишлатилганини кўрамиз. Лекин тожикча, арабча сўз ва сўз шакллари Ҳамза шеърларида замондош шоирларга қараганда озроқ ишлатилган. Бунинг сабаби, Ҳамзанинг ўз таъбири билан айтганда, асарлари тилини ўзбек авом тилига яқинлаштириш, соддалаштиришга интилишдир.

Унинг асарларида баъзан арабча ва тожикча сўзларни ўзбекча (туркий) сўз ва қўшимчалар билан алмаштириб ишлатиш ҳолларини кўрамиз: *ҳамроҳ* ўрнида *йўлдош*, *беозор* ўрнида *озорсиз*, *жосус* ўрнида *яширун*, *зўр* ўрнида *куч* каби.

Татар ва ўғуз тиллари (шевалари)га хос сўз ва сўз шакллари шоирнинг янги шакл, вазнда шеърлар яратиш йўлида анъаналарга бой татар ва озарбайжон адабиёти билан таниши, ўрганиши ҳамда уларга эргашиши

жараёнида пайдо бўлган. Масалан, ўғузча: ёлон-ёлгон, севдиги-севгилиси, ўлурса-ўлди, ўлиб, куймишам, афандиларимиза, нокаса-нокасга, бан-мен, истамии, келмиш, сузмоқа-сузмокқа, қолмоқа-қолмоққа, билмам-билмайман; татарча: о қирин (акирин)-секин, шулай, улай, булай, ани, қил-кел, туған, қарт; турама, кўрама, кўрқдм, санамии, суя кўр, билалар, ёзарга, зўр (зўр китоб) ва бошқалар учрайди.

Унинг асарларида анчагина русча сўзлар ва бутил орқали ўзлашган русча-байналмилал сўзлар учрайди. Бу сўзларнинг кўпчилиги рус тилидаги шаклида, айримлари фонетик жиҳатдан ўзгарган ҳолда ишлатилган: *станция, поезд, вагон, белат, извош, семафор, стариий, палиска, вексея, гостиница, милиция, одиял, банка, губернатор, печать, протес, закон, военный, суд, папка, винтовка, орёл* ва бошқа шаклда.

Ҳамза асарларида диалектизмлар кўпинча асарда тасвирланган воқеа-ҳодисаларни ҳаққоний кўрсатиш учун, персонажлар нутқини хусусийлаштиришни назарда тутиб ишлатилган.

Ҳамза асарлари тилида учрайдиган диалектизмларнинг кўпчилиги Фарғона типидagi қарлуқ лаҳжасига тааллуқли диалектизмлардир (Қўқон, Марғилон, Водил).

Масалан: *Бақа // баққа — бу ёққа, тунов кун - ўтган кун, аяғ - оёқ, буви — она, ая — она (хола), чималиқ — тошиқ. гўшанга, важ - нарсa, узоғ йили - ўтган йили, озғуриш - йўлдан уриш* ва бошқалар.

Ҳамза драматик асарларининг тил хусусиятларига диққат қилинганда, уларнинг тили бадийий ифодаларга бой, ҳар бир персонаж қайси табақага мансуб эканлигига қараб, ўзига хос сўзлари билан гаплашиши, халқ мақоллари, ҳикматли сўзлари ва ихчам фразеологик иборалар жуда ўринли ишлатилгалиги кўринади.

Ҳамза асарлари тил хусусиятларини ҳозирги замон ўзбек адабий тили билан солиштирсак, айрим фонетик ва морфологик фарқларни кўраимиз.

Фонетик фарқлар: 1. е>а: йатим, санчалик, савги, бан (мен; 2. о//а: дада//дода, бала//бола; 3. и>у: хотун; 4. ҳ>й: илойим, арвайига (илоҳим, арвоҳига); 5. б>м: мундоғ - (бундай); 6. ҳ>ғ: нағал (наҳал); 7. қ>ғ: туёғ, тароғ; 8. Сўз ўртасида бир «р» тушади: бек (берк).

Морфологик фарқлар: 1. Қаратқич келишиги Ҳамза асарларида деярли учрамайди, доимо иккала келишикда ҳам *-ни* қўлланаверади. Масалан: *яккалингини ҳурмати, ота-оналаринини эслаб*. Қаратқич келишиги *баъзан -ди, -ти, -им* шаклида ҳам ишлатилган. *Ганда учини чиқариб қўйди. Бизим янги турмушимиз*.

2. Жўналиш келишиги *-га, -ка, -қа, -га, -а* шаклида қўлланади. *Донога ишорат, лодонга жуводдуз, тилакка, Кима, сўйлашга* каби.

3. Чиқиш келишиги *-дан, -дин* шаклида қўлланган. *Хотин-қизлардан, сендин, наҳридин.*

4. Ҳозирги-келаси замон феълининг бўлишсиз шакли *-ми* тарзида учрайди: *тур+ми+й+ман - турмайман.*

5. Баъзан буйруқ-истак майлининг 2 шахс бирлик шакли *-гин* ўрнида эски ўзбек тилндаги *-гил (-гил, -қил, -қил)* шакли ишлатилган. *Эшитгил, тургил, келгил, бўлмагил, ўлдиргил* каби.

6. Равишдошнинг *-б (-иб, -уб)* шаклига *-он* аффикси қўшилиши билан ҳосил бўлган *-ибон, -убон* шакллари учрайди.

Келурга кундузи андиша қилса шум рақиблардин,

Қилубон аср ила ё шому хуфтон бир келиб кетсун;

Вақтнинг ғаниматин кўриб, ташладим ўзимни кўндаланг,
Хуркди жаллодни тортибон, тўхтади той топир-тупур.

7. Ҳамзанинг «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллачилар иши» асари Фарғона шеваларида қўлланадиган қанқимоқ — изғимоқ, санқиб юрмоқ ва қимсинмоқ *-уялмоқ, тортинмоқ* феъллари ҳам учраган. Сизнинг тор кўчаларингизда шайтон қанқийди; Менинг отам у сен айтган Шодибой... маски, шаҳарма-шаҳар қанқиб юрса; Кошки сиз бундоғ саловорлик, қимсиниб ўтирадирган йигитлардан бўлсангиз. Қиёсланг, Навоийда:

Узорингни очарға қимсанурмен,

Вале эл кўрмагига қизғанурмен.

8. Жонли тилга хос ҳализамон (тож. ҳамин замон) - ҳозир, бир оздан кейин; бот - тез; ғира-шира - *оз*, бир оз равишлари ҳам ишлатилган.

Ҳамза асарларининг (хусусан, шеърларининг) синтаксиси содда бўлиб, унда асосий ўринни қисқа, ихчам жумлалар эгаллайди. Мураккаб кўшма гаплар унинг шеърларида жуда кам учрайди. Мураккаб фикрни ифодалаш зарурияти туғилиб қолганда, Ҳамза гапни икки мустақил қисмга бўлиб, боғловчисиз кўшма гап тарзида беради, шеърларда эса икки мустақил қисмга бўлиб юборади. Масалан:

Ўқисин қизларимиз,

Очилсин кўзларимиз,

Хизмат қилсин жориялар,

Яшасин миллат. («Пушти гул», 1916).

Бу тўрт мисрали бандда қисқа, ихчам, бош бўлақлардан иборат тўртта мустақил содда гап бор. Бу шеърини парчага диққат билан қарасак, у серҳашам сифатлашларни ишлатмагани, доим фикрий аниқликка интилгани, жонли сўзлашув тилининг туганмас манбаларидан ижодий озиқлангани яққол кўринади.

Ҳамзанинг моҳир сўз санъаткори сифатида ўзбек адабий тилининг ривожланишига қўшган катта улуши қуйидагилардан иборат:

1. Ҳамза ижодининг илк даври (1905-1917 йиллар)да анъанага кўра давом этиб келаётган эски ўзбек адабий тили жонли сўзлашув тилидан анчагина узоқлашиб қолган эди. Ҳамза ўзининг деярли ҳамма асарларини жонли сўзлашув тили (марказий шаҳар шевалари) негизида ёзиб, шаклланаётган ўзбек миллий-адабий тилини шу асосда бойитди.

2. Бу давр матбуот тили «Умумтурк тили» номи билан аталувчи туркизм, татаризм, арабизм ва русизм унсурлари билан тўлиб-тошган курама адабий тил бўлган. Ҳамза бунга қарши ўз асарларида халқ оғзаки ижоди хазиналаридан ижодий фойдаланган ҳолда, асарларининг тилини «Элимизнинг тушунувига ўнғай бўлсин учун», уни жонли сўзлашув тилига яқинлаштирди ва катта муваффақият қозонди.

3. Ўзбек тилига кириб келган янги сўз, сўз шакллари ва атамаларни бадиий адабиётга олиб кирди, уларни кенг қўламда қўллади, ўзи ҳам янги сўзлар яратди.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўзбек халқи адабий тили тараққиётининг сўнгги даврига тавсиф беринг:

а) XIX асрнинг 60-йилларидан 1905 йилларгача бўлган адабиёти;

б) 1905 йилдан инқилобгача бўлган даврга тавсиф;

2. Бу давр ўзбек халқ адабий тилининг бойиш манбалари нималардан иборат, мисоллар орқали изоҳланг.

3. Бу давр ўзбек адабий тилига қайси услублар кириб келди?

4. Умуммиллий тилни яратиш яратиш соҳасидаги уринишлар: пантуркизм, панисломизм деганда нимани тушунаси?

5. Бу давр ижодкорлари асарларини санаб кўрсатинг ва тил хусусиятлари, услублари ҳақида гапиринг.

11-МАВЗУ

ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

Режа:

1. Янги ўзбек адабий тилида орфоэтик меъёрлар.

2. Янги ўзбек адабий тилида орфографик меъёрлар.

3. Янги ўзбек адабий тилида тиниш белгиларининг ишлатилиши.

Янги ўзбек тили ўзбек миллий адабий тили, унинг ташкил топиши, тараққиёт босқичларини ўзида акс эттирган тилдир. Янги ўзбек адабий тили шу

тилнинг яратувчиси бўлган ўзбек халқининг тарихи, унинг қўлга киритган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий, фан ва техника соҳаларида қўлга киритган оламшумул ютуқлари билан боғлиқ боғлиқ. Шунингдек янги ўзбек адабий тили ўзбек тилшунослигида қўлга киритган ютуқлар билан умумлаштирилиб, системага солинган, меъёрлаштирилган мукамал тил саналади.

Янги ўзбек адабий тили ўзбек тилининг таърифи, унинг ривожланиш босқичлари, совет давридаги тараққиёти, шунингдек, миллий адабий тилмизнинг фонетик системаси, графикаси, унинг луғат бойлиги, материал структураси, сўз яшаш йўллари ва грамматик қурилиши, пунктуацияси ҳақидаги билимлар билан қуроллантирилган.

Ҳар бир юксак маданиятли киши тўғри ёза билиши ва тўғри сўзлай олиши керак. Бу талаб бўлғуси педагоглар ва филологларга нисбатан қатъий қўйилади.

Маълумки, нутқнинг оғзаки ва ёзма шакллари мавжуд. Булар, техник жиҳати, талаффуз ва таъсир этиш хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади. Нутқнинг ана шундай кўринишларидан бири - ёзма нутқ (ёзув билан фикрни ифодалаш ифодалаш воситаси) орфография билан бевосита боғлиқдир.

Орфография сўзи грекча *orfhos* ва *grapho* сўзларидан ташкил топган бўлиб, «тўғри ёзаман» деган маънони англатади. Сўзнинг ўзаклари ва унга қўшиладиган аффиксларнинг, қисқартма отларнинг тўғри ёзилишини, қўшма, жуфт ва такрорий сўзларнинг қўшиб ёки ажратиб ёзилишини, бош ҳарфлар ва уларнинг ишлатилиши ўрнини, бўғин кўчириш қоидаларини ўргатувчи ҳамда улар ҳақида батафсил маълумот берувчи фан орфографиядир.

Нутқнинг бу кўриниши ягона тарзда ёзишнинг маълум илмий ва объектив қонун-қоидалари системаси бўлган орфография ва унинг принципларига асосланади: фонетик принцип, морфологик принцип ва тарихий традицион принцип. Булардан ташқари, дифференциал ва тасвирий-этимологик принциплар ҳам мавжуд.

1. Фонетик принцип. Шевалар ва айрим индивидлар (шахслар)нинг нутқидаги хилма-хилликни ҳисобга олмаганда ҳам оғзаки нутқ товушларининг бир-бирига таъсир қилиши натижасида сўз таркибида, турли характердаги жуда кўп ўзгаришлар содир бўлади. Бу хилма-хилликлар ҳаммаси ҳам орфографияда ўз аксини топаверганда, ёзувда бир хилликни таъминлаб бўлмас эди, натижада ёзувда системалилик ва бир хиллик ўрнини турли характердаги хилма-хиллик, ҳатто чакашлик эгаллаган бўлар эди. Ёзувда бундай нуксонларга барҳам бериш учун орфографиянинг юқорида санаб ўтилган учта асосий (умуман олганда бешта) принципи жорий қилинди.

Булардан фонетик принципга асосан сўзлар нутқ жараёнида фонетик жиҳатдан қандай эшитилса, худди шундай қилиб ёзилади.

Маълумки, фонемалар мустақил маънони англатувчи сўзларни вужудга келтиришда муҳим вазифани бажаради. Чунки фонемаларнинг асосий вазифаси ҳам сўз маъноларини фарқлаш учун хизмат қилишдир.

Сўз таркибадаги нутқ товушларининг ёзувда махсус график шакл орқали эшитилишига қараб, системага солиб берилиши **фонетик принцип** деб юритлади.

Фонетик принципга асосан адабий талаффузда сўз қандай фонемалардан ташкил топган бўлса, бу фонемалар ёзувда тегашли ҳарфлар билан акс эттирилади.

Масалан, адабий тилда жўналиш келишигининг асосий формаси *-га* шаклида қабул қилинган. Баъзан бу форма *-ка*, *-қа* тарзида эшитилади ва шу тарзда ёзилади (боққа, гўдакка каби). Бу ҳол сўзнинг фонетик принцип асосида қўлланишига киради.

Аввало шуни айтиш керакки, ҳозирги ўзбек орфографиясида фонетик принципга жуда кам амал қилинади. Масалан, адабий тилдаги тутди ва тушган сўзларидаги *д* товушнинг *т* тарзида, *г* товушнинг *к* тарзида талаффуз этилишидан қатъий назар, бу товушлар *д* ва *г* ҳарфлари орқали берилади. Баъзан талаффузда сўз охирида икки ундош ёнма-ён келганда, сўнгги» *д* ёки *т* ундоши тушиб қолади. Масалан, *хурсанд*, *баҳраманд*, *қасд*, *паст*, *Тошкент*, *Самарқанд* сўзларидаги сўнгги *т* ва *д* талаффузда тушиб қсшишига қарамасдан, ёзувда улар сақланади, яъни қабул қилинган орфографик қоида бўйича ёзилади. Бу мисоллар амалдаги ўзбек орфографиясида фонетик принципнинг нисбатан кучсиз қўлланишини кўрсатади.

2. Морфологик принцип. Морфологик принципга кўра тилдаги аффикслар ёки морфемалар нутқда **қандай** айтилса, ёзувда ҳам шундай ёзилиши керак. Сўз ўзагига қўшилувчи морфемаларнинг ёзувда тўлиқ ёки қисман бир система асосида акс эттирилиши ёки уларнинг вариантларидан бирининг танлаб олиб ёзилиши асосида бир хилликка эришиш **морфологик принцип** дейилади.

Ҳозирги ўзбек орфографиясида морфологик принцип кенг қўлланади. Масалан, оғзаки адабий нутқимизда *-лар* аффиксининг камида иккита (тил олди ва тил орқа: эчкилар, қўйлар) варианты учрайди, баъзан ҳатто бу вариантлар бурун товушларидан кейин сонорлашиб, яна иккита янги форма қасб этиши мумкин (олинглар, келинглар). Лекин шунга қарамай, адабий орфографиямизда қабул қилинган морфологик принципга мувофиқ —*лар* ҳамма ҳолатда ҳам фақат бир формада ёзилади.

Шунингдек, инфинитивнинг асосий формаси бўлган —*моқ* аффикси оғзаки нутқимизда икки формада (юмшоқ ва қаттиқ вариантда: келмоқ, бормоқ) қўлланишига қарамасдан ёзувда бир формада —*моқ* тарзида ёзилади.

Келишик формалари ҳақида ҳам худди шундай фикрни айтиш мумкин. Умумий қоидадан мустасно тарзида учрайдиган мисоллар сони кўп эмас. Масалан, жўналиш келишигининг асосий формаси *-га* тарзида ёзилишига қарамасдан охири *қ, к, ғ, г* товушлари билан тугаган баъзи сўзларда бу форма оғзаки нутқдаги *-ка, ка* тарзда (бокха, элакка, ўроққа каби) қўлланади. Ҳозирги орфография талаби бўйича аффиксларнинг ҳаммаси морфологик принцип асосида ёзилади. Масалан, эгалик аффикслари: *-м (им), -нг (инг), -си (и), -миз (миз), -нгаз (ингиз)*; келишик аффикслари: *-нинг, -ни, -да, -дан*; кесимлик аффикслари: *-ман, -сан, -миз, -сиз*; шахс ва замонни кўрсатувчи ҳамда сўз ясовчи аффикслар оғзаки нутқда қандай айтилишидан қатъи назар, имлода ўзининг бир хил морфологик формасини сақлаган ҳолда ёзилаверади.

3. Тарихий-традицион принцип.

Ўзбек халқнинг ёзуви тарихида кўпгина сўз ва иборалар борки, оғзаки нутқда қай тарзда талаффуз этилишидан қатъий назар, уларнинг ёзилишида маълум традицияга амал қилинади. Сўзларнинг ҳозирги талаффуз нормасига мос келмайдиган, қадимдан ўзлашиб қолган формада ёзилиши орфографиянинг тарихий-традицион принципини ташкил этади. Бошқача айтганда, тарихий-традицион принципга асосан сўзлар ҳозирги ҳолатига кўра эмас, балки анъана тусига кириб қолган қоидага кўра ёзилади: Чора Россияси, пудратчи, фаҳм, раҳм каби.

Ҳозирги ўзбек орфографиясида морфологик принцип билан бир қаторда тарихий-традицион принцип ҳам жуда кенг қўлланилади. Бу ҳол ўзбек ёзуви ва ўзбек ёзув адабий тили жуда қадимдан бой традицияларга эга эканлиги билан изоҳланади.

Ҳозирги орфографияда тарихий-традицион принцип асосида ёзилувчи баъзи формалар ва сўзларни изоҳлаймиз ва мисоллар билан келтирамиз.

1. Буйруқ-истак майли эски адабиётимизда қўлланиб келган традицияга кўра шеърят ва проза тилида баъзан —*гил* // *-гил* тарзида ишлатилади: *боргил//боргил*.

Бас, етар, чолгувчи, бас қил созингни. Бас, етар кўксимга урмагил ханжар... (А. Орипов.)

2. Ҳозирги ўзбек адабий тил ва шеваларда мақсад маъносини англатувчи *-гани* формаси ўрнида эски ўзбек адабий тилида *-гали, -ғали, -кали* формалари қўлланган. Булар баъзан ҳозирги ўзбек адабий тилимизда ҳам ўша формада учраб туради: *Кўргали хуснингни зору мубтало бўлдум сенга*. (Навой.) Ёки: *Кўргали келдингни, ёр, куйдиргали келдингни, ёр*. (Қўшиқдан.)

3. Ҳозирги-келаси замон сифатдоши ясовчи *-р (-ар)*нинг *-ур* формаси ҳам классик адабиёт тилида кўплаб ишлатилган. Бу форма баъзан ҳозирги ёзув сифатида ҳам ўша ҳолича қўлланади:

Юлдузлар ўтига бардош берурман,

Фазолар тафтига **қилурман** тоқат. (А. Орипов.)

Курурмиз зўр каналлар, бахтимиздек ул равон бўлсин. (А. Пўлат.)

Сенинг-чун, эй ғарибим, ич-ичимдан бўзлагайдурман. (А. Орипов.)

4. Эски ўзбек тилида чиқиш келишиги формаси *-дин* бўлган. Бу форма ҳозирги ўзбек адабий тилдаги чиқиш келишиги формаси *-дан* ўрнида ҳозир ҳам баъзан ишлатилади: Севар ёрим қайдин галдинг. (Хоразм халқ қўшиғи.)

5. *-ми* юкламаси ўзбек тилида баъзан *-му* тарзида қўлланган. У ҳолат ҳозирги адабий тилда ҳам кузатилади:

Севгини тортиб бўлурму

Тошу торозу билан. (Э. Воҳидов.)

Ёрнинг мен тортмаган жабру жафоси колдиму. (Бобир.)

Гўзал жонон, соғиндингму. (П. Мўмин.)

Қора қошинг ой юзингда ҳилол эмасму. (А. Пўлат.)

6. Ҳозирги адабий тилимизда орфографик норма сифатида қўлланвучи чоризм сўзи ва чор Россияси бирикмаси тилимизга Октябрь инқилоби арафасида кириб келган бўлиб, ўша давр оғзаки нутқ традициясига мувофиқ *и* ўрнига *ч* қўлланиб келади. Бу сўзлар русча царизм сўзи ва Царская Россия бирикмасининг ўзбек тили талаффузига мослаштириб қўлланилиши натижасида юзага келган.

4. Дифференциациялаш принципи. Бу принципга асосан оғзаки нутқда ёки талаффузда бир-биридан аниқ фарқланмайдиган ёки ўзаро фарқлари деярли сезилмайдиган даражага келиб қолган сўзлар ёзувда махсус қоида билан ажратилиб ёзилади.

Ёзув ва имлони тартибга солиш мақсадида илгари оғзаки нутқда деярли бир хил айтилиб келинган баъзи сўзлар, формалар ёки аффиксларни ёзувда бир-биридан фарқлаш учун одатда дифференциациялаш методидан фойдаланилади. Бошқа тиллардаги каби ўзбек тилида ҳам бу методдан кам фойдаланилади.

Бу принципнинг қўлланишини қуйидаги мисолларда кўриш мумкин.

1. Маълумки революцияга қадар араб ёзуви билан иш кўрган даврда *-лик* ва *-ли* аффикслари ёзувда деярли дифференциация қилинмай қўлланар эди. Бу ҳол 1956 йилга қадар давом этиб келди. Масалан, *-лик* аффикси асосан шаҳар аҳолиси нутқида, *-ли* аффикси эса қипчоқ шевалари вакиллари ва умуман қишлоқ аҳолиси нутқида қўлланарди. Бунда ҳар икки аффикснинг эгалилик ва тегишлилик маънолари фарқланмас эди. 1956 йилдан бошлаб адабий орфографиямизда уларни фарқлаб қўллашга ўтилди: тегишлилик маъносини ифодалашда *-лик* аффикси (масалан: шаҳарлик, қишлоқлик, тошкентлик,

андижонлик), эга эканлик маъносида -ли аффикси қўллана бошланди (отли, тўнли, уйли, жойли, саводли). Бунинг натижасида ёзувда ва умуман имлода анчагина тартиблилик ва саранжомликка эришилди.

5. Этимологик ёки график принцип. Сўзларни этимологик ёки график принцип асосида ёзиш дейилганда уларнинг қайси халқнинг тилидан ёки графикасидан олинган бўлса, ўша қадимги этимологик ёки график ҳолатини сақлаб қолиш тушунилади. Масалан, Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари каби ўзбек халқи ҳам араблар истилосидан кейин минг йилча ёзув ишларини араб графикаси асосида юритиб келди. Дастлабки даврларда араб тилидан ўзбек тилига ўзлашган, шунингдек, ўзбек тилининг ўз сўзлари ҳам тўлиқ арабча белгилар ва қоидalar асосида ёзилган. Кейинчалик маҳаллий тилларининг хусусиятлари қисман ҳисобга олинган ҳолда араб ёзуви маълум даражада ислоҳ қилинган. Лекин шунда ҳам маҳаллий халқдан араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларни аслан қандай ёзилган ва талаффуз қилинган бўлса, худди шундай талаффуз қилиш ва ёзиш кўп ҳолларда талаб қилинган. Бу ҳол имло қоидalarини ўзлаштириш ва савод чиқаришни жуда оғирлаштириб юборганлиги устига маҳаллий тилларнинг аффиксация имкониятларини ҳам камайтириб юборган. Масалан, ўзбек тилининг айрим шеваларида тил олди ва тил орқа унлиларини фарқлаш имкониятларининг арилишиб кетиши билан биргаликда тил одди ва тил орқа аффиксларининг вариантларини фарқлаш ҳам кўп ҳолларда аралаштириб юборилган.

Ҳозирги ўзбек ёзма адабий тил ва ўзбек имлосида айрим арабча ва форсча сўзларни уларнинг қадимги, асл ҳолатига мослаб ёзиш (масалан, *Аъзам, ваъда, аъло, шеър* каби) давом этиб келмоқда. Арабча сўзларни ёзишда эса революцияга қадар ва ундан кейинги даврларда ҳам маҳаллий халқлар худди араб тилида бўлгани сингари сод ва зодларни бир-биридан фарқлаб ёзишиган (ҳолбуки, ўзбекча сўзларни ёзишда тил олди *ў, к, и* га ўхшаш махсус товушларни фарқлаш ҳисобга олинмаган). *Аъзам, шеър, Навоий, Лутфий* сингари сўзларнинг ёзилиши ҳозирги ўзбек имлосида этимологик ёки график принципнинг амалда қисман қўлланиб келаётганлигидан далolat беради.

ЎЗБЕК ОРФОЭПИЯСИНИНГ НОРМАЛАРИ

Орфоэпияда оғзаки нутқ талаффузи асосий роль ўйнайди. Талаффузни белгилашда эса, товушларнинг тўғри айтилиши аҳамиятлидир. Ўзбек тили орфоэпиясининг нормаларини белгилашда фонетиканинг, айрим товушлари талаффузи қонуниятларининг роли каттадир. Ана шундай қоидага кириб қолган хусусиятлар асосан қуйидагилардан иборатдир.

1. *б* ундоши билан тугайдиган *офтоб, китоб, адаб, мактаб, Толиб, ҳисоб* каби сўзларнинг охири ўзбек тилининг деярли ҳамма шеваларида *п* тарзда талаффуз қилинади ва бу ҳол орфоэпия учун нормал ҳодиса қисобланади. Лекин бу сўзларнинг охирига эгалик аффикси ёки бир хил унли товуш қўшилиши билан *п* товуши яна *б* тарзида талаффуз қилинади: китоби, мактаби. Худди шунга

ўхшаш б товушининг сўз охирида п тарзда талаффуз қилиниши бориб, келиб, айтиб сингари равишдошларда ҳам учрайди.

2. Оғзаки нутқда ва деярли барча ўзбек шеваларида *учта* сўзи *ушта*, *уч* сўм сўзи— *уссўм*, *беи* сўм сўзи— *бессўм*, *қучди* сўзи— *қуиди*, *ечди* сўзи— *еи*ди, *изсиз* сўзи— *иссиз*, *юзсиз* сўзи— *юссиз* тарзда талаффуз қилинади ва бундай талаффуз қилиш адабий орфоэпиянинг умумий нормасидан чекиниш бўлмайди. Лекин, *ош*ни ўрнида *ош*иш, *иш*ни ўрнида *иш*иш, *юз*ни ўрнида *юз*зи, *қор*ни ўрнида *қор*ри типидagi айрим талаффузлар ва *ўр*да, *шўр*да, *ўт*та, *шўт*та, *ақ*қа, *бақ*қа каби формалар орфоэпиянинг умумий нормасига кирмайди. Чунки бундай қўллаш кўпчилик шеваларга хос бўлганлиги учун умумхалқ тилининг талаффузини акс эттирмайди. Иккинчидан, улар оғзаки нутқда ҳар хилликни кўпайтиради.

3. *Самарқанд*, *хурсанд*, *дард*, *баланд*, *банд*, *гўшт*, *паст* сингари сўзларнинг охирида *д* товушининг нутқимизда жарангсизлашиб, *т* тарзда талаффуз қилинишини ёки шу типдаги сўзларнинг баъзиларида сўз охиридаги *д* ёки *т* ундошининг оғзаки нутқда тамоман тушиб қолишини (хурсан, Самарқан, гўш, пас сингари) ихчамликка интилиш нуктаи назаридан, тилимиз табиатини ҳисобга олган ҳолда ва традицияга айланиб қолишини назарда тутиб, орфоэпия нормасига мос келади, дейиш мумкин.

4. Оғзаки нутқда *бўл*са, *кел*са, *бўл*ган, *кел*ган сингари сўзлар талаффузида *л* товушини кўпинча тушириб қолдириш ҳам адабий орфоэпия нормасига айланиб қолган. *Опти*, *бўпти*, *қопди*, *бораркан*, *келаркан*, *овор*, *қўйвор* каби сўзларнинг оғзаки сўзларнинг оғзаки нутқда талаффузи ҳам шу ходисага киради.

5. *Бунча*— *мунча*, *бундан*— *мундан* типидagi сўзларнинг адабий нутқимизда параллел ишлатилиши ҳам адабий орфоэпиянинг нормасига зид эмас. *Танбур* сўзининг *тамбур* тарзида, *Сунбула* сўзининг *сумбула* тарзида талаффуз қилиниши ҳам орфоэпия нормасидан чекиниш бўлмайди.

6. *Чироқ*, *оёқ*, *ёнгоқ*, *япроқ* типидagi сўзларнинг охиридаги *к* товушини *э* тарзида талаффуз қилиш тилимиздаги шу сўзларнинг асли ҳолига тўғри келмаганидек, ўзбек тилининг табиатига ҳам тўғри келмайди. Шунинг учун ҳам юқоридаги сўзлар охиридаги *к* товушини ўзининг орфоффик ҳолатини сақлаган ҳолда оғзаки нутқда ҳам *қ* тарзида талаффуз қилиш мақсадга мувофиқдир. Айни вақтда бу ҳол орфоэпия билан орфографиянинг бирлигини сақлаш учун хизмат қилади.

7. Ҳозирги ёзувимизда бир хил ёзилувчи айрим сўзлар ҳам борки, уларнинг оғзаки талаффузи фарқ қилади ва бу фарқни нутқда аралаштириш ярамайди. Масалан, Равшан ва тавсия сўзларидаги *в* товуш оғзаки нутқда *у* га яқин келиб лаб-лаб *в* тарзда талаффуз этилмоғи лозим. Бу сўзлардаги *в* ни *ф* га айлантириб талаффуз қилиш ҳозирги орфоэпиянинг нормасидан чекинишга олиб келади.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ

Адабиётлар

А.Ю. Якубовский «К вопросу об этногенеза узбекского народа», Т ; 1941

А.К.Баровков. «Алишер Навоий как основоположник узбекского литературного языка», сб. Алишер Навоий М-Л, 1946

А.К.Баравков «Бадое-ул-луғат», М, 1961

С.Е.Малов. «Мир Алишер Навои и история тгорских литератур и языков средней и Центарльной Азии», М-Л, 1974

К.К. Юдахин . «Материалы к вопросу о звуковом соситаве чагатайского языка», «Культура и письменность Востока», КН. IV, Баку, 1920

А.Усманов. «Муҳокаматул-ул-луғатайн» Алишер Навои, Т. 1948

А.М. Шербак. «Грамматика староузбекского языка», М-Л, 1962.

А.М.Шербак. «К истории образования узбекского национального языка», ВЯ, 1954, 6.

А.Н.Кононов. «Алишер Навои. Влюбленных сердец», М-Л, 1948.

А.К.Боровков. «Ценный источник для история узбекского языка», Известия АН СССР, ОЛЯ, т.УШ, выш. 1, М-Л, 1949

А.К.Боровков «Очерки истории узбекского языка», Советское Востоковедения, VI, 1949.

А.К. Боровков. «Из материалов для истории узбекского языка», Тюркологический сборник, I, М, 1951.

Ф.Б.Благова. «Некоторым вопросам развития средневекового сренднеазиятского литературного языка», советская тюркология, Баку, 1974,

Э.Р.Тенешев. «К истории узбекского языка», сб. статьей Академику В.А.Гордлевскому к его семидесяти летию, М, 1953.

А.К.Боровков. «Узбекский литературный язык в период» 1905-1917гг. Т, 1940

Э.И.Фозилов. «Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили», Т, 1969. Навоий ва адабий таъсир масаласи тўплами, Т, 1968.

У.Турсунов, Б.Ўринбоев. «Ўзбек адабий тили тарихи очерклари», Т, 1995.

Қ.Каримов. «Илк бадийи дoston». Т. 1980.

А.Алиев, Қ.Содиқов. «Ўзбек адабий тили тарихи». Т, 1995